

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**KUR'AN-I KERİM'DE
ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ VE ORTAÖĞRETİM
DKAB ÖĞRETİM PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fatıma Betül GÖK

BURSA - 2021

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM'DE
ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ VE ORTAÖĞRETİM
DKAB ÖĞRETİM PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fatıma Betül GÖK
Orcid:0000-0002-8359-9113

Danışman:
Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

BURSA - 2021

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 701721064 numaralı Fatıma Betül GÖK'ün hazırladığı Kur'an-ı Kerim'de Eleştirel Düşünme Eğitimi ve Ortaöğretim DKAB Öğretim Programları Üzerine Bir Değerlendirme konulu Yüksek Lisans Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 18 Ekim Pazartesi günü 11:00-12:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İsmail SAĞLAM
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ahmet DAĞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ahmet KURNAZ
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Tarih

.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 15/09/2021

Tez Başlığı / Konusu: KUR'AN-I KERİM'DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ VE ORTAÖĞRETİM DKAB ÖĞRETİM PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 170 sayfalık kısmına ilişkin, 15/09/2021 tarihinde şahsım tarafından Turnitin. adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %5 'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

21/09/2021

Adı Soyadı:	Fatıma Betül GÖK
Öğrenci No:	701721064
Anabilim Dalı:	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Programı:	
Statüsü:	Yüksek Lisans

Danışman:
Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Kur’an-ı Kerim’de Eleştirel Düşünme Eğitimi ve Ortaöğretim DKAB Öğretim Programları Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Fatıma Betül GÖK
Öğrenci No:	701721064
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Din Eğitimi
Statüsü:	Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Fatıma Betül GÖK
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Eğitimi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xiv+154
Mezuniyet Tarihi : / / 2021
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

KUR’AN-I KERİM’DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ VE ORTAÖĞRETİM DKAB ÖĞRETİM PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Bilgi çağı olan günümüzde, bireylerin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bilgi depolayıcısı değil, bilgiyi keşfeden ve keşfettiği bilgilerle yeni bilgilere ulaşabilen bireyler olarak yetiştirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bireylerin eğitim faaliyetlerinde, kalıcı öğrenmelerinin gerçekleştirilebilmesi için, sürece aktif olarak dâhil olmaları gerekmektedir. Din eğitimi açısından, bireylerin düşünme becerilerine sahip olarak yetiştirilebilmeleri amacıyla gerçekleştirilecek eğitim ve öğretim metotlarının belirlenmesi noktasında Kur’an’ın rehberliğine ihtiyaç duyulmaktadır.

Din eğitiminde, sorgulayan, araştıran, doğru bilgiye ulaşmaya çalışan bireylerin yetiştirilmesi amacıyla Kur’an’ı Kerim’de eleştirel düşünme becerileri ve eğitimi bu araştırmanın temel konusudur.

Araştırmada model olarak literatür taraması kullanılmaktadır. Tarama modeliyle elde edilen veriler, doküman analizi yöntemiyle, kavramların incelenmesi, İslam’da eleştirel düşünme, Kur’an’ın eleştirel düşünme yöntemi ve bu yöntemlerin, günümüzde din eğitiminde ne ölçüde kullanıldığı konularında ele alınmaktadır. Nitel içerik analizi yapılarak, Kur’an’da ve din eğitimi kaynaklarında yer alan düşünme becerilerine değinilmektedir. Eleştirel düşünme becerilerinin din eğitimi faaliyetlerinde kullanılmasının önemi ortaya konulmakta ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, bu yöntemler açısından incelenmektedir. Bu inceleme neticesinde Ortaöğretim DKAB öğretim programında eleştirel düşünme eğitimi metotları noktasında eksikliklerin yer aldığı görülmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda eleştirel düşünme becerisinin din öğretiminde sürece aktif olarak dahil edilmesinin hem eğitimciler hem de öğrenciler için vazgeçilmez olduğu ortaya konulmaktadır. Her sınıf ve kademede her derste eleştirel düşünme becerilerini geliştiren bir din öğretiminin hedeflenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Düşünme, Düşünme becerileri, Eleştirel düşünme, Kur’an- Kerim’de eleştirel düşünme, Eğitim

ABSTRACT

Name and Surname : Fatıma Betül GÖK
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy And Religious Sciences
Branch : Religion Education
Degree Awarded : Master
Page Number : xiv+154
Degree Date : / / 2021
Supervisor (s) : Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

CRITICAL THINKING EDUCATION IN THE QURAN AND AN ANALYSIS OF HIGH SCHOOL DKAB CURRICULUM

At present, the information age, it has become mandatory for individuals to be trained as individuals who discover information and can access new information with the information they discover, not as information storekeepers in educational and training activities. Individuals must be actively involved in educational activities in order for their permanent learning to be realized. From the point of view of religious education, the guidance of the Qur'an is needed to determine the methods of education and training that will be carried out in order to educate individuals with thinking skills.

In religious education, critical thinking skills and education in the Qur'an are the main subject of this research in order to educate individuals who question, investigate, and try to achieve accurate information.

Literature review is used as a model in the research. The data obtained by the screening model, the document analysis method, the examination of concepts, critical thinking in Islam, the critical thinking method of the Qur'an and the extent to which these methods are used in religious education are discussed today. Thinking skills contained in the Qur'an and religious education resources are addressed by conducting qualitative content analysis. The importance of using critical thinking skills in religious education activities is presented, and the curriculum of the course of Religious Culture and Moral Knowledge of Secondary Education is evaluated in terms of these methods. As a result of this review, it is seen that there are deficiencies in the point of critical thinking training methods in the Secondary Education RCMK curriculum. As a result of the research conducted, it is revealed that the ability to think critically, to be actively involved in the process of teaching religion, is indispensable for both educators and students. It is emphasized that a religious education that develops critical thinking skills should be aimed at every class and level in every course.

Keywords:

Thinking, Thinking Skills, Critical Thinking, Critical Thinking In The Qur'an,
Education.

ÖNSÖZ

Günümüzde, teknolojik gelişmeler neticesinde bilgi kaynaklarının artması, insanı yoğun bir bilgi akışı ile karşı karşıya bırakmaktadır. Doğru bilgiye ulaşma noktasında, insana rehberlik etmek ve onu hayata hazırlamak maksadıyla eğitim ve öğretim faaliyetlerinin en önemli hedeflerinden biri eleştirel düşünen bireyler yetiştirmektir. Çünkü eleştirel düşünme becerilerine sahip olan bireyler; sorgulayan, araştıran, doğru bilgiye ulaşmaya çalışan, hayatta karşılaştığı güç durumların üstesinden gelebilen bireylerdir. Eleştirel düşünen bireyler yetiştirmek, eğitim öğretim faaliyetlerinin hedefi olmakla birlikte, din eğitiminin de hedefleri arasında yer almaktadır. Din eğitiminde, eleştirel düşünen bireyler yetiştirme yöntem ve teknikleri bu açıdan önem arz etmektedir. Din eğitimine bu açıdan rehberlik edecek olan kaynak da Kur'an-ı Kerim olacaktır.

“Kur'an-ı Kerim’de Eleştirel Düşünme Eğitimi ve Ortaöğretim DKAB Öğretim Programları Üzerine Bir İnceleme” isimli bu çalışmada Kur'an'ın, muhatabını düşünmeye sevk ederken kullanmış olduğu yöntemler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen bu yöntemlerin, günümüzde uygulanan Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programında ne kadar kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, eleştirel düşünme kavramı tüm detaylarıyla incelenmiştir. İkinci bölümünde ise; İslam’da düşünme ve eleştirel düşünme kavramları, Kur'an’da yer alan düşünme kavramları ortaya konularak incelenmiştir. Son bölümde de Kur'an'ın eleştirel düşünme eğitimi yöntemi ve teknikleri araştırılmış; bu yöntemlerin, din eğitiminde ne ölçüde kullanıldığının araştırılması için ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı, kazanımları ve konu etkinlikleri ele alınarak değerlendirilmiştir.

Pandemi döneminin oluşturduğu zorlu şartlara rağmen, araştırmam boyunca, gece gündüz demeden, yardımlarını benden esirgemeyen, bana yol gösteren ve rehberlik eden kıymetli hocam Prof. Dr. İsmail SAĞLAM’a teşekkürü bir borç bilirim. Araştırmam tamamlanana kadar bana karşı anlayışlı olan ve tüm sorumluluklarımı paylaşarak bana destek olan sevgili eşim Hüseyin Sait GÖK’e, onunla ilgilendiğim sürenin azalmasına rağmen, çalışmamın bitmesini dört gözle beklerken, bana tüm içtenliğiyle destek olan oğlum Furkan Enes’e teşekkürlerimi

sunarım. Aynı zamanda çalışmam boyunca bana her konuda yardımcı olan kıymetli ağabeyim Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOÇYİĞİT'e ve değerli dostum Zehra AYVAZ'a, son olarak da eğitim öğretim hayatım boyunca benden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili anne ve babama teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar	xiii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	3
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, DESENİ, VERİ TOPLAMA SÜRECİ VE VERİLERİN ANALİZİ	6
4. KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ELEŞTİREL DÜŞÜNME VE EĞİTİMİ

1. ELEŞTİREL DÜŞÜNME İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR	9
1.1 DÜŞÜNME	9
1.1.1 Düşünme Nedir	10
1.1.2 Düşünme Becerileri Nelerdir	14
1.2 ELEŞTİREL DÜŞÜNME	19
1.2.1 Kuramsal Çerçeve Eleştirel Düşünme.....	20
1.2.1.1 Etimolojisi	20
1.2.1.2 Tanımları	21

1.2.3. Eleştirel Düşünmenin Temel Özellikleri.....	30
1.2.4. Eleştirel Düşünen Bireyin Özellikleri	33
1.2.5 Eleştirel Düşünmenin Boyutları.....	37
1.2.6 Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Stratejileri	38
1.2.6.1 Eğilimleri	38
1.2.6.2 Stratejileri.....	39
1.2.7 Eleştirel Düşünme Becerileri	40
2. ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ.....	42
2.1. Eleştirel Düşünme Eğitiminde Temel Yaklaşımlar.....	45
2.2 Eleştirel Düşünmenin Önündeki Engeller.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA ELEŞTİREL DÜŞÜNME

1. İSLAM'DA ELEŞTİREL DÜŞÜNMENİN YERİ VE ÖNEMİ.....	51
1.1 İSLAM VE DÜŞÜNME	52
1.2 İSLAM DİNİNDE DOĞRU BİLGİ VE ELEŞTİREL DÜŞÜNME.....	53
2. KUR'AN-I KERİM'DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME İLE İLGİLİ	
KAVRAM VE AYETLER	59
2.1 KUR'AN'I KERİM TERMİNOLOJİSİNDE DÜŞÜNME	
KAVRAMININ BOYUTLARI	59
2.1.1 Tefekkür	60
2.1.2 Tedebbür	66
2.1.3 Tezekkür.....	69
2.1.4 Te'akkul	73
2.1.5 Tefakkuh	78
2.1.6 Tebassur/Basîret.....	80
2.1.7 Nazar	82
2.2 KUR'AN'DA DÜŞÜNMEYENİN SONUÇLARI	84
2.2.1 Ayetleri Hakkıyla Anlamama	84
2.2.1.1 Şeytanın Saptırması.....	85

2.2.1.2 Ricse Düşme	85
2.2.1.3 Harama Düşme.....	86
2.2.2 Doğru Bilgiden Sapma.....	86
2.2.2.1 Hakikati Görememe	87
2.2.2.2 Taklitçilik.....	89
2.2.2.3 Şirke ve küfre düşme.....	90
2.2.2.4 Aklî ve ahlakî çelişki.....	91
2.2.2.5 Ateş ashabından olma	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİM YÖNTEMİ VE DKAB DERSİ EĞİTİM PROGRAMLARI BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

1. KUR'AN-I KERİM'DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ YÖNTEMLERİ	94
1.1. SORGULAMA VE METODİK ŞÜPHE	94
1.2 MANTIKSAL ÇIKARIM İSTİDLAL	98
1.3 DOĞRU BİLGİYİ ARAMAYA TEŞVİK.....	102
1.4 ÖZGÜR DÜŞÜNCE VE TARTIŞMA	105
1.5 KAYNAKLARIN GÜVENİRLİĞİNİ SORGULAMA.....	107
1.6 SORU SORMA.....	109
1.7 BİLGİYİ EDİNME VE YENİ BİLGİLERE ULAŞMADA DERİNLEMESİNE GÖZLEM	114
2. KUR'AN-I KERİM'DEKİ ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİM YÖNTEMLERİ BAĞLAMINDA ORTAÖĞRETİM DKAB DERSİ EĞİTİM PROGRAMININ İNCELENMESİ.....	115
2.1 DKAB DOKUZUNCU SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ	119
2.1.1 Bilgi ve İnanç Ünitesi.....	120
2.1.2 Din ve İslam Ünitesi	123
2.1.3 İslam ve İbadet Ünitesi.....	124

2.1.4 Gençlik ve Değerler Ünitesi.....	125
2.1.5 Gönül Coğrafyamız Ünitesi	125
2.2 DKAB ONUNCU SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ	
DEĞERLENDİRİLMESİ	126
2.2.1 Allah İnsan İlişkisi Ünitesi.....	126
2.2.2 Hz. Muhammed ve Gençlik Ünitesi.....	128
2.2.3 Din ve Hayat Ünitesi.....	128
2.2.4 Ahlaki Tutum ve Davranışlar Ünitesi	129
2.2.5 İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Yorumlar Ünitesi.....	129
2.3 DKAB ONBİRİNCİ SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ	
DEĞERLENDİRİLMESİ	130
2.3.1 Dünya ve Ahiret Ünitesi	130
2.3.2 Kur'an'a Göre Hz. Muhammed Ünitesi.....	131
2.3.3 Kur'an'da Bazı Kavramlar Ünitesi	131
2.3.4 İnançla İlgili Meseleler Ünitesi.....	132
2.3.5 Yahudilik ve Hristiyanlık Ünitesi	132
2.4 DKAB ONİKİNCİ SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ	
DEĞERLENDİRİLMESİ	133
2.4.1 İslam ve Bilim Ünitesi	133
2.4.2 Anadolu'da İslam Ünitesi	134
2.4.3 İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar Ünitesi	135
2.4.4 Güncel Dinî Meseleler Ünitesi.....	135
2.4.5 Hint ve Çin Dinleri Ünitesi	136
SONUÇ.....	141
KAYNAKLAR	146

TABLÖLAR

Tablo 1: Düşünme Becerileri ve Süreçleri	16
Tablo 2: Düşünme Biçiminin Boyutları	17
Tablo 3: Düşünme Becerileri Arasındaki İlişkiler.....	18
Tablo 4: Eleştirel Düşünme Kavramı	26
Tablo 5: Eleştirel Düşünme Stratejileri	40
Tablo 6: Eleştirel Düşünme Becerileri	42
Tablo 7: Eleştirel Düşünme Gelişiminin Aşamaları	47
Tablo 8: Nasıl Bir Din Öğretimi.....	118
Tablo 9: Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Tespit Edilen Kur'an'ın Eleştirel Düşünme Eğitimi Yöntemleri	137

KISALTMALAR

a.g.e	: adı geçen eser
a.yer	: aynı yer
b.	: Bin, İbn
C.	: cilt
çev.	: çeviren
D.İ.B	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa Numarası
ss.	: Sayfa Arası
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

Çağımızda iletişim ağının hızla yaygınlaşması ve kontrolsüz kullanımı neticesinde insanlar, doğruluğundan emin olunmayan çok fazla bilgiye maruz kalmaktadırlar. Bilginin sürekli değişim ve gelişim halinde olması; bu çağda, bireylerin çağın şartlarına uyum sağlayabilecek donanımda yetiştirilmelerini de zorunlu hale getirmektedir. Araştıran, sorgulayan, etrafında olup bitenleri anlamlandırabilen, karşısına çıkan problemleri çözmeye gayret gösteren, değerlendirme yapabilen, doğruyu yanlıştan ayırt edebilen, bilgileri depolamaya değil bilgileri keşfetmeye çaba sarf eden bireyler yetiştirmek için öğrencilere düşünme becerileri kazandırmak gerekliliği doğmuştur.

Eğitim-öğretim faaliyetleri ve bu bağlamda hazırlanan programlar, bireylere, günümüzde düşünme becerilerini kazandırarak doğru bilgiye ulaşma yöntem ve metotlarını sunmayı hedeflemektedir. Öğrencileri pasif alıcı konumdan çıkarıp bilgiye ulaşma sürecinde bizzat rol almalarını sağlamaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Böylece öğrenciler, bilgilere kendi zihinsel çabaları sonucu ulaşmış olacak ve edindiği bilgiler, hayatında davranışlarına yansiyarak kalıcı hale gelecektir.

Eleştirel düşünme becerisi, eğitimin bütün alanlarında olduğu gibi din eğitimi programlarında da öğrencilerin elde etmesi gereken bir kazanımdır. İslam’da eğitimin nihai hedefi, iyi insan yetiştirmek iken; özel anlamda, İslam dininin temel ilkelerine bağlı bireyler yetiştirmektir. Aynı zamanda bu bireylerin; zihinsel yapılarını geliştirmek, eylem ve duygularını düzenlemek, her alanda doğru olanı göstermek ve doğruya yöneltmek, iki dünya hayatında da felaha erecek insan yetiştirmektir.¹

Din eğitiminin hedeflerini maddeler halinde sıralayacak olursak;

- Bir ahlak sistemi kurmak,
- Bireyin kendisini tanımasını sağlamak,
- İyi insan yetiştirmek,
- Dünyada ve ahirette mutlu olan bireyler yetiştirmek,

¹ Cemil Oruç, “Din Eğitiminin Hedefleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13, sy. 1 (2008), s. 264.

- Kişilerin karakterlerinin disipline etmek,
- Bireylerde öz disiplin sağlamak.²

Kısaca din eğitimi; düşünen, anlayan, sorgulayan, sağlıklı değerlendirmeler yapabilen, kendi seçimlerini yapabilen ve seçimlerinin sorumluluğunu üstlenebilen, kısaca eleştirel düşünebilen bireyler yetiştirmeyi kendisine hedef edinir.

Düşünme yeteneğini engelleyen şeylerle de savaşmak din eğitiminin hedeflerindendir. Din eğitiminin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için, insanın düşünme yeteneğinin korunması ve geliştirilmesi önemlidir. Bu sebeple din eğitiminin en önemli hedeflerinden birisi ‘fıtratı koruma ve geliştirme’ diğeri ise insanın fıtratına zarar veren şeylerden ‘arındırma’ olarak belirtilebilir. Bu sebeple din eğitimi, hedeflerine ulaşma noktasında muhatabının tüm kabiliyetlerini ele almalı ve ‘zihin, kalp ve nefis’ alanlarını birlikte geliştirmelidir.³

Din eğitimi, bireye bu dünyada karşılaştığı sorunları çözme yolları öğrettiği gibi, duyularıyla algılayamadığı alemle ilgili sorularına cevap bulmasını sağlamakla birlikte, bireye sonu olmayan bir alemden de bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple, din eğitiminin hedeflerinden biri de bireylerin sadece bu dünyada değil duyularıyla algılayamadığı dünyada da bilgi sahibi olmasını ve aklını tüm işlevleriyle kullanarak tefekkür etmesini sağlamaktır.⁴

Allah, kullarının özelliklerini en iyi bilendir. Onlara rehber olarak gönderdiği Kur’an ile kullarının fıtraten sahip oldukları vasıfları iyi yönde geliştirme noktasında sağlam bir dayanak sunmaktadır. Kuşkusuz din eğitiminin en temel ve sağlam kaynağı Kur’an-ı Kerim’dir. Din eğitiminde bize makul yöntem ve tekniği sunacak olan da yine Kur’an’dır.

Bu çalışmada bu bağlamda; eğitim literatüründe eleştirel düşünmenin tanımları, becerileri ve boyutları, eleştirel düşünme eğitiminin nasıl gerçekleştirildiği ve düşünmeyi tavsiye ve emreden ayetler ışığında Kur’an’ın eleştirel düşünmeye nasıl baktığı incelenmektedir. Aynı zamanda Kur’an’da kullanılan düşünme anlamına gelen kavramların; içinde yer aldıkları ayetlerin siyak ve sibakı ile değerlendirilerek ne anlama geldiği ele alınmakta ve Kur’an’ın nasıl bir düşünür

² a.g.e., ss. 264-68.

³ Ahmet Koç, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (1999), s. 79.

⁴ a.g.e., s. 78.

istediği, din eğitiminin hedefleri de dikkate alındığında Ortaöğretim Din Kùltürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programının eleştirel düşünme eğitimine yönelik amaç ve kazanımları, belirlenen kazanım ve uygulamaların Kur'an'da yer alan düşünme eğitimi yöntemleriyle örtüşüp örtüşmediği çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Bu kapsamda araştırmanın problemi; Kur'an'ı Kerim'in eleştirel düşünmeye bakışı, Kur'an'da eleştirel düşünme becerisinin yer alıp almadığı ve Kur'an'ın ortaya koyduğu prensipler ile eleştirel düşünmenin strateji, ilke ve prensiplerinin benzerliğini ortaya koyarak günümüzde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan Ortaöğretim Din Kùltürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programında bu strateji, ilke ve prensipler kullanılmış mıdır olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın alt problemlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Eleştirel düşünme nedir, temel özellikleri, stratejileri, becerileri ve boyutları nelerdir?
2. Eleştirel düşünme eğitiminde kullanılan yöntem ve teknikler nelerdir?
3. İşlam'da eleştirel düşünmenin yeri ve önemi nedir?
4. Kur'an'da kullanılan, düşünme anlamına gelen kavramlar nelerdir?
5. Kur'an'da düşünmemenin sonuçları nelerdir?
6. Kur'an'ın eleştirel düşünme eğitimine dair ortaya koyduğu prensiplerden hareketle tespit edilen yöntemler nelerdir?
7. Günümüzde uygulanan Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı eleştirel düşünmeyi geliştirmeye yönelik kazanımlara ne kadar sahiptir?
8. Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programının uygulama aşamasında, Kur'an'da düşünme anlamına gelen kavramlar ve ayetler ne ölçüde kullanılmaktadır?

2. ARAşTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çağdaş dünyanın gereksinimleri ve eğitim öğretim faaliyetlerinin amacı, bireylerin çeşitli zihinsel kabiliyetlere ve düşünme becerilerine sahip olmalarını zorunlu kılmaktadır. Eleştirel düşünme becerisi de bunlardan bir tanesidir. Eleştirel düşünme, eğitim bilimlerinde ileri entelektüel beceri olarak nitelendirilmektedir. Eğitimde daha kaliteli ve anlamlı sonuçlara ulaşabilmek için yetişen neslin eleştirel bakış açısına sahip olması bu açıdan önem arz etmektedir. Din eğitimi açısından da gerçeği bulmaya yönelik sorgulama ve eleştirel düşünme yetisi, bireylerin bilişsel

gelişimleri için son derece önemlidir. Farklı bakış açılarına sahip insanların, birbirlerine saygılı olabilmeleri, birbirlerini anlayabilmeleri ve tahammül edebilmeleri, eleştirel düşünme becerisine sahip olup olmadıklarıyla doğrudan ilişkilidir.

İslam'da din eğitiminin hedefi, muhatapların kendilerine sunulan kurallar ile davranış değiştirmesi değil, akıllarının ve zihinsel yeteneklerinin, gelişmesini sağlamak ve kendi ulaştıkları doğru bilgi ve kurallarla hareket etmelerini sağlamaktır. Peygamberimizin, Muaz b. Cebel'e problemleri nasıl çözeceğini sorması ve onun verdiği cevabı beğenmesi de buna örnek gösterilebilir. Muaz b. Cebel, Kitap ve sünnette bulamadığı hususlarda aklını kullanıp problemlere onunla hükmedeceğini söylemişti.⁵ Kur'an, sunduğu bilgilerin bile üzerine düşünülmesini ve akledilmesini teşvik etmektedir. Zihinsel kabiliyetlerin geliştirilmesi, bu yetilerin sürekli çalışır pozisyonda olmasıyla mümkündür.⁶

Din eğitimi; zihinsel beceri eğitimi olmayı, muhataplarının akıllarını kullanmalarını ve insani özelliklerine uygun bir hayat sürmelerinin yollarını göstermeyi hedeflemektedir.⁷

İslam dini, bilgiye ve düşünme yetisinin geliştirilmesine büyük önem vermektedir. Önem verdiği bilgi, alelade sıradan bilgi değil, doğruluğu ispatlanmış olan bilgidir. İnsanın edinmiş olduğu doğru bilgiler aynı zamanda onun düşünme becerilerinin gelişmesine de olanak tanımaktadır.⁸

İslam, doğru bilgiye ulaşmayı emrederken aynı zamanda olabildiğince çok bilgiye sahip olmayı da teşvik etmektedir. "...Rabbim ilmimi artır de"⁹ ifadesi buna örnek gösterilebilir. Allah, bilgiye sahip olanların üstünlüğünü ortaya koymak için de: "...Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"¹⁰ buyurmaktadır.¹¹

Doğru bilgiye verilen önem, din eğitiminde doğru bilgiye ulaştıracak yöntem ve organları da değerli hale getirmektedir. Bireylerin zihinsel gelişimleri, bilgiye ulaşmaları ve bilgileri doğru- yanlış ayırt edebilmeleri açısından çok önemlidir. Duyu

⁵ Tirmizi, "Ahkâm", 3

⁶ Selahattin Parlador, "Din Eğitiminde Hedefler", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9 (1995), s. 92.

⁷ Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (1997), s. 158.

⁸ Parlador, "Din Eğitiminde Hedefler", s. 87.

⁹ Taha, 20/114.

¹⁰ Zümer, 39/9.

¹¹ Parlador, "Din Eğitiminde Hedefler", s. 89.

organları vasıtasıyla edindiği bilgileri tasnifleyebilmek ancak zihinsel olarak belli becerilere sahip olmakla mümkündür. Bu sebeple din eğitiminin hedeflerinden biri de bireylerin zihinsel gelişimini desteklemek ve bu gelişimin önündeki engelleri kaldırmaktır.¹²

İslam dini, bireylerin bilgi edinme noktasında kendi akıl ve duyularını kullanmalarını önemsemektedir. Kişilerin, başkalarının fikir ve düşüncelerine saygılı olmalarını istemekte ve taklitçiliği engellemektedir. Kur'an, bireylerin kendilerini yeterli görmelerinin¹³ önüne geçerek sürekli öğrenme çabası içinde olmalarını ve yeni bilgiler üretmelerini istemektedir. Bireylerin sürekli bilgi edinme çabaları, onları zihinsel olarak uyanık tutacak, doğru olan bilgiye ulaşmaları da zihinsel gelişimlerini engelleyecek, yanlış bilgi ve birikimden onları kurtaracaktır.¹⁴

Din eğitimi, insana bilgi vermenin yanı sıra insanın bilgi edinme yollarını ve zihinsel kabiliyetini geliştiren bir süreçtir. Bu süreçte, din eğitimi gerçekleştirilirken muhatabın eleştirel düşünme becerisi kazanması da önemlidir.

Tüm bunlar dikkate alındığında, bu çalışmanın amacı: Kur'an-ı Kerim'de eleştirel düşünmeye vurgu yapan ayetleri tespit etmek, geçmişten günümüze eğitim tarihimizde eleştirel düşünmenin nasıl uygulandığı ve hangi sonuçları doğurduğu ortaya koymaktır. Ayrıca eğitim literatüründe, eleştirel düşünme basamağına bireyi taşımak için hangi kuram/strateji/yöntem/tekniklerin kullanılması gerektiğini incelemek, Kur'an'ın muhataplarını düşünmeye sevk ederken, uyguladığı yöntem ve teknikleri ortaya koymak, bu yöntemler ele alınarak Ortaöğretim DKAB Dersi öğretim programını amaçları ve kazanımları açısından incelemek ve eleştirel düşünme eğitimi yöntem ve metotlarının ders programında ne ölçüde kullanıldığını ele almaktır.

¹² a.yer.

¹³ Necm, 53/23.

¹⁴ Parlador, "Din Eğitiminde Hedefler", s. 90,91.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, DESENİ, VERİ TOPLAMA SÜRECİ VE VERİLERİN ANALİZİ

Araştırmamız nitel araştırma yöntemlerinden, doküman incelemesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Doküman incelemesi; “araştırılması hedeflenen olgu veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar.”¹⁵

Bu çalışmayı, nitel araştırma desenlerinden; Kur’an’ın eleştirel düşünme prensiplerinin tespit edilmeye çalışılması ve Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programının kazanım ve uygulama yönüyle incelenmesi yönüyle “Durum Çalışması” kapsamında değerlendirilebilir. Durum çalışması, çoğu araştırma kitaplarında temel araştırma stratejileri arasında yer almamaktadır. Ancak son zamanlarda, bu alanda yapılan çalışmaların artmasıyla durum çalışması da bu stratejiler içinde yerini almıştır. Durum çalışması, “güncel bir olguyu kendi gerçek yaşam çerçevesi içinde çalışan, olgu ve içinde bulunduğu içerik arasındaki sınırların kesin hatlarıyla belirgin olmadığı ve birden fazla kanıt veya veri kaynağının mevcut olduğu durumlarda kullanılan görgül bir araştırma yöntemidir” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁶

Araştırmanın kavramsal çerçevesi; eleştirel düşünme, eleştirel düşünme eğitimi ile ilgili eğitim ve ders kitapları, ilgili sözlük, ansiklopedi, kitap ve makalelerden “literatür taraması” yöntemiyle elde edilen veriler ile oluşturulmuş ve çalışmanın problemini çözme amacıyla ana kavramlar ve eleştirel düşünmenin tarihsel temelleri, temel özellikleri, boyutları, eğilimleri, eleştirel düşünme bireylerin özellikleri ve eleştirel düşünme becerileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın ikinci kısmında yer alan, Kur’an’da düşünme kavramı ve İslam’ın Eleştirel düşünmeye bakışı ise; Kur’an ve yüce meali, tefsirler ve din eğitimi alanında yazılmış düşünmeyle ilgili kitap, ansiklopedi, makale ve ilgili kaynaklar taranarak ele alınmıştır. Kur’an’da geçen düşünme kavramları ve hangi manalara geldikleri, ilgili ayetlerin tefsirleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın son bölümünde ise, araştırmanın amacına uygun olarak, Kur’an’da, düşünmeyi emir ve tavsiye eden ayetlerden ve düşünme kavramlarının anlamlarından hareketle, Kur’an’ın muhataplarını düşündürürken uygulamış olduğu yöntem ve stratejiler tespit edilmeye çalışılacaktır. Son bölümün ikinci kısmında ise,

¹⁵ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 11. bs., Ankara: Seçkin, 2018, s. 189.

¹⁶ a.g.e., s. 289.

Kur'an'ın eleştirel düşünme eğitimi yöntem ve metotlarının, günümüzde din eğitimi derslerinde kullanılıp kullanılmadığını incelemek amacıyla MEB'in hazırlamış olduğu Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı ele alınmış ve eleştirel düşünme kazanımları incelenecektir. Bu kapsamda, düşünme ayetlerinin ders konularında ne kadar kullanıldığı da değerlendirilecektir.

4. KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Doküman incelemesi yöntemi sayesinde araştırmamızda ihtiyacımız olan verilere, gözlem ve görüşme yöntemleri kullanılmadan ulaşılabilmektedir. Bu yöntemin diğer yöntemlerden güçlü yönleri: zaman ve para tasarrufu sağlamasıdır.¹⁷ Araştırmanın, geniş zaman diliminde süre sınırlaması olmadan verilerin toplanması ve analiz edilip değerlendirilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Eleştirel düşünme ve eğitimi ile ilgili yapılan çalışmaların son yıllarda hızla artmasının da etkisi ile bu alanda çok fazla kaynağa ve veriye ulaşılmıştır. Eleştirel düşünme kavramı ile ilgili yazılan ilk kaynaklara, kütüphanelerde ve internet ortamında bulunmama sebebiyle ulaşma noktasında bazı zorluklar yaşanmıştır.

Araştırmanın, eleştirel düşünme, Kur'an'da eleştirel düşünme ve din eğitiminde eleştirel düşünme gibi konularıyla geniş bir kapsamının olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, eleştirel düşünme ve düşünme konularıyla ilgili hadislerle çok fazla yer verilmemiştir. Hadislerde düşünme ve Peygamberimizin eleştirel düşünmeye yaklaşımının ayrı bir çalışma konusu olduğu söylenebilir. Araştırmanın temel hedefleri; Kur'an'ın eleştirel düşünme yaklaşımı, eleştirel düşünme eğitimi metot ve tekniklerini ortaya koymak, bu yöntemlerin din eğitiminde kullanılmasının önemini ortaya koymak, aynı zamanda DKAB derslerinde kullanılan öğretim programlarında eleştirel düşünme becerilerini kazandıracak etkinlik ve uygulamaların ne kadar yer aldığını ve bu programlarda eleştirel düşünme eğitimi yöntemi olarak Kur'an'dan yola çıkarak ortaya koyduğumuz yöntemlerin kullanılıp kullanılmadığını değerlendirmektir.

Türkiye'de Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurumlarda din eğitimi, ilkökul 4. Sınıftan itibaren ortaöğretim son sınıfa kadar, DKAB dersinde ve ek seçmeli "Kur'an-ı Kerim", "Hz. Muhammed'in Hayatı", ve "Temel Dini Bilgiler" derslerinde

¹⁷ a.g.e., s. 190.

gerçekleştirilmektedir. Aynı zamanda, İmam Hatip Ortaokulları, İmam Hatip liselerinde de din eğitimi verilmektedir. Bu bağlamda, günümüzde uygulanan öğretim programlarının tamamını ele almak mümkün olmadığı için öğretim programlarında eleştirel düşünme becerisi eğitiminin ne kadar yer aldığını incelemek ve kazanımlar açısından değerlendirmek maksadıyla Millî Eğitim Bakanlığının hazırlamış olduğu Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı değerlendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELEŞTİREL DÜŞÜNME VE EĞİTİMİ

Araştırmanın bu bölümünde insanoğlunu diğer canlılardan ayıran en temel özelliği olan düşünme becerisinin ne olduğu irdelenmeye çalışılacaktır. Önce duygu ve davranışlarla üçlü sacayağı oluşturan düşünme becerilerinin kavramsal çerçeveleri üzerinde durulacak sonra birinci alt problemimiz olan eleştirel düşünme kavramı incelenecek; eleştirel düşünmenin literatürde yer alan tanımları, kuramsal çerçevesi, tarihsel temelleri, temel özellikleri, boyutları, becerileri, eğilim ve stratejileri ayrı ayrı başlıklar altında incelenecektir.

1. ELEŞTİREL DÜŞÜNME İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Düşünme becerilerinden bir tanesi olan eleştirel düşünmeyi daha iyi anlayabilmek için düşünme kavramını ele alınacaktır. Bu bölümün ilk kısmında düşünme kavramı incelenmeye çalışılacak ve düşünme becerilerine kısaca yer verilecektir.

1.1 DÜŞÜNME

Davranış bilimcilerinin verilerine göre insanoğlunun tüm davranışları varlığını sürdürmek ve hayatta kalabilmek içindir. Zamanla çevresini kontrol altına alan insan, varlığını sürdürmek için endişelerinin birçoğundan kurtulmuş ve mücadelesini diğer ihtiyaçlarını gidermeye yöneltmiştir. Bu durum, insanı birtakım problemlerle yüzleştirmiş ve bu yüzleşme onun düşünme becerisini geliştirmesini sağlamıştır. Karşılaştığı müşkül durumlarda düşünme yetisiyle problemlerini çözmeyi öğrenen insan, düşünme becerisinin önemini kavramış ve bu becerisini geliştirme yolları aramıştır.¹⁸ Bu bağlamda insanın hayattaki en büyük başarısı; düşünme becerisini tanıma, kullanma ve geliştirmeyi öğrenme olarak belirtilebilir. Düşünme insanın başarılı ve rahat bir hayat yaşayabilmesi için olmazsa olmazlardandır.¹⁹

¹⁸ Osman Kazancı, *Eğitimde Eleştirel Düşünme ve Öğretimi*, Ankara: Kazancı Hukuk Yayınları, 1989, s. 1.

¹⁹ Abdülkadir Çekin, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Becerilerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2014), s. 26.

1.1.1 Düşünme Nedir

Düşünme kavramı ile ilgili olarak literatür incelendiğinde, TDK'nin geliştirdiği düşünme tanımı; aklından geçirmek, göz önüne getirmek, bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, mukayese etmek ve aralarındaki benzerlikten faydalanarak yeni düşünce meydana getirmek, zihinsel yetiler oluşturmak, usamlama, bir şeye karşı hassas davranma, akıl etmek ve ne olabileceğini önceden kestirme, planlama, endişelenme ve varsayma şeklinde ifade edilmiştir.²⁰

Düşünme kavramının tarihsel temelleri araştırıldığında çok eski çağlara dayandığı görülmektedir. Öyle ki düşünme eylemi üzerine araştırma ve çalışmalar, Sokrates ve sonrasında Eflatun, Aristo dönemlerine dayanmaktadır. Platonun kaleme aldığı eserde, Sokrates ve Menon'un; erdemın öğretilebilir olup olmadığı hakkındaki diyaloglarında, eğitim üzerine düşünmenin esaslarının belirlendiğı görülmektedir.²¹ İlk çağ filozoflarından bazılarının düşünme kavramı üzerine görüşleri şu şekildedir; Sokrates, münakaşaya inanılır ve hatalı olanla mücadele edilirse düşünme neticesinde gerçekliğin bulunacağını savunmaktadır. Aristoteles ise, “düşünme eylemi insanı hayvanlardan ayıran belirleyici ve etkin bir özelliktir” şeklinde belirtmektedir.²²

İslam düşünürlerinin, düşünme kavramı üzerine çalışmalarına bakıldığında; İbn Sina, düşünmeyi psikolojik bir kuram olarak geniş bir şekilde açıkladığı görülmektedir. Ona göre düşünmek: “Aklın iç idrak melekelerinden olan mütehayyile ve mütefekkiye gücünü kullanmasıdır.” İbn Sina bu melekenin “vehm gücü ile kullanıldığında mütehayyile, akıl gücü ile kullanıldığında ise mütefekkiye” adını aldığını belirtmektedir.²³

Fârâbî'ye göre düşünme: “Ayırımın özünü gösteren şeydir. O da insanın düşünmesini sağlayan yetidir. Düşünme bu yetinin fiilini gösterir. Yine o, dille konuşmayı gösterir.” Ona göre düşünmek, insanın temyiz kabiliyetini ifade

²⁰ “Türk Dil Kurumu | Sözlük”, (27.05.2020), <https://sozluk.gov.tr/>.

²¹ Ekrem Ülkü, “Sokrates”, *Düşün-ü-yorum*, 2019, <http://www.dusunuyorumdergisi.com/sokrates-2/>; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Platon, *Menon*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994.

²² Ekrem Ziya Duman, “Bir Düşünme Türü Olarak Esnek Düşünme”, *International Balkan University*, c. 13, sy. 26 (2018), s. 552.

²³ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25.12.2020), /dusunme.

etmektedir. Fârâbî; filozofların, insanların kavrama yetisi olan ‘akıl’a düşünme/nutk dediklerini ifade etmektedir. Ebû Hayyân Tevhîdî, nefisteki düşünme kabiliyetini; aklın özünde bulunan özellikler ile inceleme yapması olarak tanımlamaktadır. İmam Gazali’ye göre düşünme; nefsin özündeki eşyaların manalarını zihninde canlandırması, bu eşyaları kendi cevherlerine mahsus yerde görmesi ve düşüncesinde bu tasavvurları kendine ayırmasıdır. Tehânevi’ye göre düşünme; insanın özünde var olan bir yetidir ve eşya, anlamını o yetiden beslenerek almaktadır.²⁴

Düşünme kavramı üzerine çalışmalar sürekli devam etmekte ve her çağın filozofları düşünme üzerine yeni tanımlamalar geliştirmektedirler. Bu bağlamda çağdaş düşünürlerden bazılarının, düşünme kavramı üzerine yaptıkları çalışmalar incelendiğinde ilk olarak John Dewey’in; “bir şeyi düşünmek, düşünülen şeyin bilincinde olmaktır”²⁵ tanımının önemli olduğu görülmektedir. Ona göre düşünme bir problemle başlar ve problem ortadan kalkıncaya kadar ortaya konulan zihinsel güç olarak kabul edilir. Bir kişinin düşünebilmesi için, yaşamış olduğu olay ve olguların sembollerinin, o kişinin zihninde olması gerekmektedir.²⁶ Düşünme kavramı üzerine yapılan bir başka tanımlama ise Richard Paul’a aittir. Paul, düşünmeyi: “zihinsel yetenekleri kullanmak, böylece fikirler oluşturmak ve sonuçlara varmak; muhakeme etmek için bilinçli bir zihne sahip olmak, deneyimleri hatırlamak, karar vermek” olarak tanımlarken düşünme eyleminde gerçekleştirilen akıl yürütmeyi bilinenden ve varsayılandan başlanılarak istidlal yoluyla kesin sonuçlara ulaşmak olarak açıklamaktadır.²⁷ Ona göre insan, düşüncesinin farkına varmadığı müddetçe ona engel oluşturan problemleri giderme ve zayıflığını ortadan kaldırma imkânına sahip olamaz. Düşünme eylemi bilinç dışı düzeyde kalır ve insan var olan sorunları çözme gücü bulamaz. Ancak düşünce yetisinin farkında olan ve bu beceriyi olumlu anlamda geliştiren insan karşılaştığı problemleri çözüp önüne çıkan fırsatları değerlendirir.²⁸

²⁴ Gazâlî, *Düşünme Konuşma ve Söz Üzerine: El- Me’arifu’l-Aklyye*, çev. Ahmet Kâmil Cihan, 4. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2018, ss. 32-35.

²⁵ John Dewey, *How We Think*, Boston New York Chicago: D.C.Heath & Co., 1910, s. 1.

²⁶ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, 14. bs., İstanbul: İnkılap Yayınları, t.y., s. 194.

²⁷ Richard Paul, Linda Elder, *Kritik Düşünce*, çev. Esra Aslan, Gamze Sart, 3. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2016, s. 447.

²⁸ a.g.e., s. vii.

Edward de Bono'ya göre ise, her kişinin düşünme yetisi kendine özgüdür ve bu eylemi kişiyi bağımsız yapar.²⁹

Ülkemizde düşünme kavramı üzerine yapılan bazı çalışmalara bakıldığında yapılan tanımlamalardan bazıları şu şekildedir; Osman Kazancı, düşünmeyi “bireyi iç ya da dış etmenler bakımından rahatsız eden, bireyin fiziksel ve psikolojik dengesini bozan olayların giderilmesi için girişilen kasıtlı zihinsel davranışların tümü” şeklinde tarif etmektedir.³⁰ Doğan Cüceloğlu: “İçinde bulunulan durumu anlayabilmek amacıyla yapılan aktif, amaca yönelik organize zihinsel süreçtir.” O, bireyin düşünme sürecini şuurlu olarak bir problemi çözme, hedefleri gerçekleştirme, bilgi ve olayları anlamlandırma ve karşılaştığı insanları daha iyi tanıma alanlarında çok sık kullandığını ifade etmektedir.³¹ Ahmet Koç ise düşünmeyi; mevcut durumu anlayabilmek, eşya ve olaylara daha kapsamlı bir açıdan bakabilmek, karşılaşılan problemleri çözmek, kişinin kendi fikir alanını özgün bir şekilde üretebilmesi için gösterdiği faal ve düzenli bir zihni süreç olarak ifade eder. Fonksiyonel anlamda ise; “gerçeği aramanın aleti, iş ve hareketin kaynağı, eşya ve hadiseler karşısında insanın “niçin?” sualiyle başlayan soru ve sorunlarına cevap aramak üzere gösterdiği etkinlikler bütünü” olarak tanımlamaktadır.³²

Çağdaş psikologlara göre bir sorunun fark edilmesiyle gerçek düşünme süreci başlar. Birey için bir durum yeterince açık değilse, bu müphemlik onu zihnen rahatsız ediyorsa düşünme eylemi harekete geçer. Problemin çözümü hakkında kesin bir yol yoksa düşünme eylemi devreye girer. İnsanı rahatsız eden bir müşkül ile başlayan düşünme süreci bireye bir hedef koyar ve bu hedef bireyi, düşünmesi için yönlendirir.³³

İnsanların düşünmeye, düşünme gücünü geliştirmeye, düşünme biçimlerini öğrenip pratiğe dökmeye olan ihtiyaçları hiçbir zaman bitmemektedir. Her geçen gün etkili ve doğru düşünme yolları üzerine çalışmalar artmakta ve öğrenilip öğretme çabaları da devam etmektedir. Her bilim dalında olduğu gibi düşünme becerilerini

²⁹ Edward de Bono, *Kendine Düşünmeyi Öğret*, çev. Sebahattin Arıbaş, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, s. 19.

³⁰ Kazancı, *Eğitimde Eleştirci Düşünme ve Öğretimi*, s. 12.

³¹ Doğan Cüceloğlu, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 1. bs., İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1993, s. 205,206.

³² Koç, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, s. 73,74.

³³ Kazancı, *Eğitimde Eleştirci Düşünme ve Öğretimi*, s. 11.

geliştirmek için bilimsel yöntemler uygulanmaktadır ve bu konuda en büyük sorumluluk eğitim kurumlarının olmaktadır.³⁴

İnsanın çevresinden gelen etkilerle çalışan zihin; “imgelem, tasarım, soyutlama, karşılaştırma, usamlama, yargılama” gibi daha üst düzey işlemleri de gerçekleştirir. Zihnin bu çalışma şekliyle insanın bilgisi artar; problem çözme, tahminde bulunma ve plan yapma becerileri de aynı oranda gelişir. İnsanoğlu yüzleştiği birçok sorunu zihninde çözmeyi böylece başarır.³⁵ Böylece insan hayatındaki gerçekleri düşünsel süreçte fark eder ve uygun olan parçayı en uygun zamanda uygun yere koyar.³⁶

Düşüncenin gelişmesi ise; tecrübelerle alt düzeyde basit işlemlerin düzene konulup bir araya getirilmesi sonucu meydana gelen üst düzey karmaşık beceri ve kabiliyetlerin birikimiyle gerçekleşir. Bu bağlamda bireyin bu süreç neticesinde başarıya ulaşma durumu onun geçmiş yaşantısının niteliği ile orantılıdır. Kişinin geçmiş yaşantısı ve bilgi birikimi ne denli kaliteli ise problemleri çözme konusunda o denli başarılı olur.³⁷

İnsanoğlu, en önemli ve en bariz özelliği olan düşünme eylemi sayesinde davranışlarını içgüdüleri ile değil şuurlu bir şekilde gerçekleştirmektedir. İnsanın etrafıyla barışık yaşaması ancak düşünme gücü ile mümkün olmaktadır. Bu anlamda yapılan çalışmalar ve veriler göstermektedir ki düşünme becerisi birtakım aşamalardan geçmekte ve gelişim gösterebilmektedir. Bazı durum ve şartlarda ise bu gelişmenin yetersiz kaldığı görülmektedir. Eğitim felsefecileri, insanın kendisini gerçekleştirebilmesi için olmazsa olmazlardan biri olarak düşünme yetisinin geliştirilmesini vurgulamaktadırlar. Düşünme yeteneğini geliştiren insan, varlık ve olayları doğru bir şekilde anlamlandırabilecektir. Bu bağlamda eğitim sosyologları bireyin içinde bulunduğu sosyal ortamın etkilerini de göz önünde bulundurarak düşünme eğitimi geliştirip; bireylere bu eğitimin verilmesinin gerekliliğini

³⁴ a.g.e., s. 2.

³⁵ Koç, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, s. 74.

³⁶ Mahmut Gülle, Malik Beyleroğlu, *Eleştirel Düşünme ve Empati*, 1. bs., Ankara: Efil Yayınevi, 2017, s. 1.

³⁷ Kazancı, *Eğitimde Eleştirci Düşünme ve Öğretimi*, s. 11.

vurgulamaktadırlar. Her yaş ve dönemde insana düşünme eğitimi verilebileceğini de belirtmektedirler.³⁸

Kazancı, düşünmenin ehemmiyeti ve düşünme becerilerinin geliştirilmesinin lüzumunun; düşünme eyleminin faydaları göz önüne alındığında daha iyi anlaşılacağını belirtmekte ve düşünmenin yararlarını şöyle sıralamaktadır: Düşünme bireyi gayret gösterdiği noktada hedefine ulaştırır. Zihnini teşevvüştür/ karışıklıktan arındırır. Yanlış doğruyu ayırt etme yetisi kazandırır. Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığı konularda seçici olur ve davranışlarını doğruluğu ispatlanmış bilgilerle yönlendirir. Düşünme eylemi sayesinde birey karşılaşma ihtimali olan olumsuz durumların farkında olur ve önlem alması mümkün olur. Düşünme yeteneği sayesinde insan kriz yönetiminde başarılı olur. Sadece bireyler için değil toplumlar için de aynı hususlar söz konusudur. Beklenmedik olaylarla karşılaşan insanlar düşünme eylemleri sayesinde serinkanlı davranabilirler. Aynı zamanda düşünme eylemi bireyin kavramları anlamlandırması noktasında nitelik ve nicelik bakımından katkı sağlar. Bireyin sahip olduğu kavram zenginliği ve derinliği kendisini ve çevresini daha iyi anlaması ve de anlatmasını mümkün kılar. Kısaca birey ve toplum, geliştirilmiş düşünme gücü ve becerileri ile güvenilir ve istikrarlı bir yaşama sahip olur.³⁹

Modern dünyanın gereksinimleri gereği, insanların düşünme yeteneklerinin geliştirilmesi ve düşünme becerilerinin bireylere kazandırılması eğitim- öğretim faaliyetlerinin de en önemli mevzusu olmuştur. Bu sebeple, eğitim- öğretim faaliyetleri öğrencilere yalnızca bilgi aktarımını değil onlara düşünme becerileri kazandırmayı ve bu becerileri hayatta karşılaştıkları her türlü problemin çözümünde nasıl kullanacaklarını öğretmeyi amaçlamaktadır.⁴⁰ Bu bağlamda düşünme becerilerinin neler olduğundan bahsedilmeye çalışılacaktır.

1.1.2 Düşünme Becerileri Nelerdir

Düşünme becerileri ile ilgili farklı tanımlar ve sıralamalar mevcut olmakla birlikte ortak noktaların da olduğu görülmektedir.

³⁸ Ahmet Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, 3. bs., Eğitim Kitabevi, 2019, s. 23.

³⁹ Kazancı, *Eğitimde Eleştirel Düşünme ve Öğretimi*, s. 2,3.

⁴⁰ Süleyman Sadi Seferoğlu, Cenk Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 30, sy. 30 (2006), s. 193.

Barbara Z. Presseisen, *Thinking Skills: Meanings, Models and Materyals* adlı eserinde, düşünme becerilerini beş aşamada sıralamaktadır. Bu aşamalar; **“temel işlemler, problem çözme, karar verme, eleştirel düşünme ve yaratıcı düşünme”** şeklindedir.⁴¹ Temel işlemler genel olarak; sebep sonuç ilişkilerini tespit etme, teşbihleri, bağları, tasnifi ve nitelikleri tespit etme olarak ele alınmaktadır. Problem çözme ise; zor durumla baş etme, bu zorluklarla ilgili bilinen bilgileri derleme, toplanması gereken verileri belirleme, problemin çözümüne ilişkin fikirler üretme, üretilen fikirleri test etme becerileridir. Karar verme; mevzuya ait bilgileri derleme, alternatifleri mukayese etme, ihtiyaç duyulan bilginin belirlenmesi ve ulaşılan seçeneklerden en yararlı olanı seçmedir. Yaratıcı düşünmeye gelince, düşünmenin mantığa, sezgiye ait olan kısımlarıyla orijinal ve estetik bir ürün ortaya koyma becerisidir.⁴²

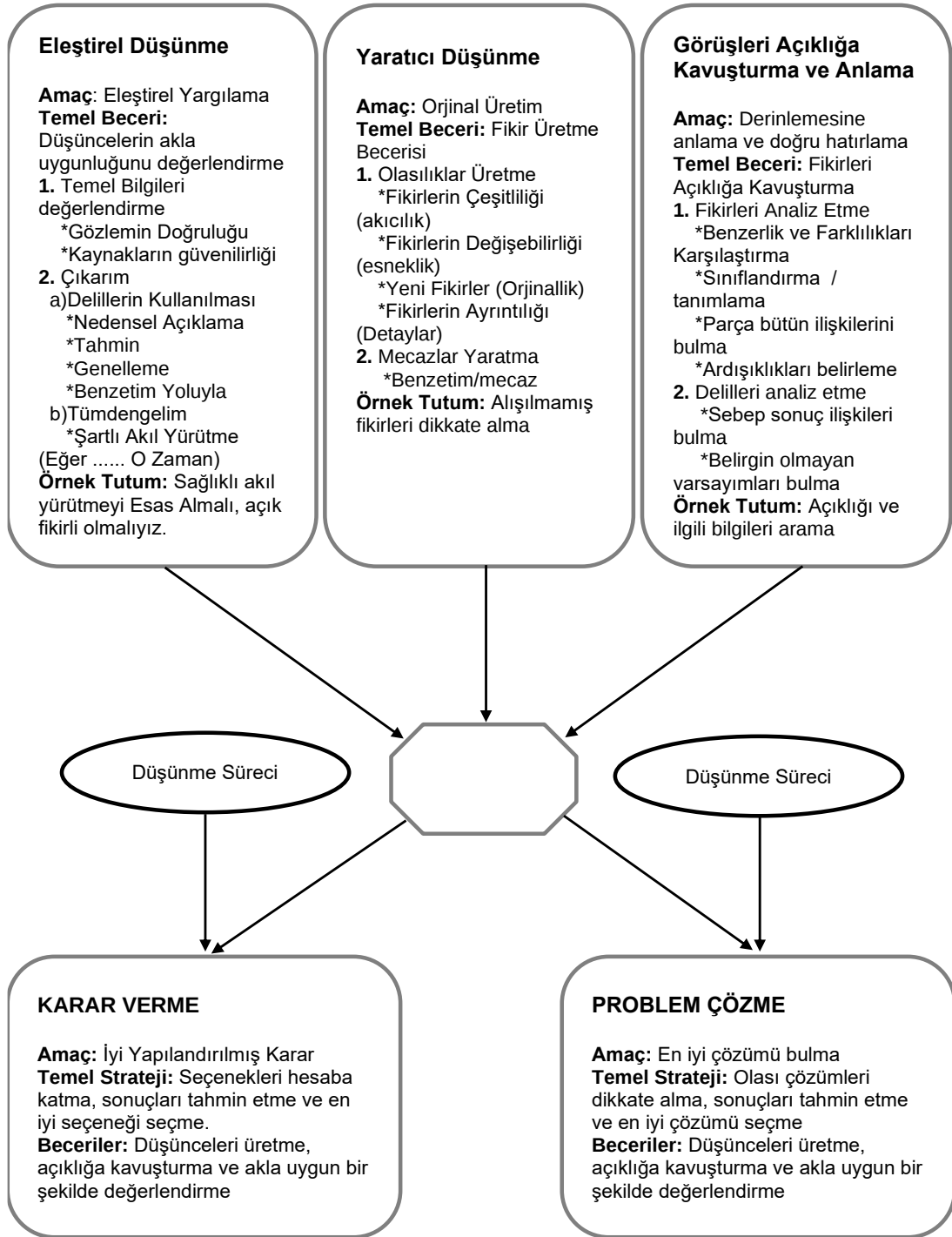
Swartz ve Parks ise, düşünme becerilerini; a) *Eleştirel düşünme* b) *Yaratıcı düşünme* c) *Görüşleri açıklığa kavuşturma ve anlama*; şeklinde belirtirken, düşünme süreçlerini; a) *Karar verme* b) *Problem çözme* olarak belirtmektedir.⁴³ Swartz ve Parks’ın düşünme becerileri ve süreçlerindeki bu tasnifini aşağıda tabloda detaylı olarak incelemek mümkündür.

⁴¹ Barbara Z Presseisen, “Thinking Skills: Meanings, Models and Materyals”, *Research For Better Schools*, 1984, s. 11.

⁴² Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, s. 194.

⁴³ Robert J. Swartz, Sandra Parks, *Infusing the Teaching of Critical and Creative Thinking into Content Instruction*, U.S.A: The Critical Thinking Co, 1994, s. 6.

Tablo 1:Düşünme Becerileri ve Süreçleri⁴⁴

Swartz ve Parks'ın belirlemiş olduğu düşünme becerileri ve süreçleri tablosu incelendiğinde eleştirel düşünme, daha çok düşüncelerin delillendirilmesi ve değerlendirilmesi şeklinde ele alınmaktadır. Yaratıcı düşünme ise fikir üretmek

⁴⁴ a.g.e., s. 7.

olarak ifade edilmektedir. Her iki düşünme türü neticesinde bir karara ulaşılması ve bir problemin çözülmesi gerçekleşmektedir.

Düşünme becerileri ile ilgili diğer çalışmalara bakıldığında ise farklı düşünme becerileri tablosu ile karşılaşmak mümkündür. Öyle ki Beyer, düşünme becerilerini; “problem çözme, karar verme ve kavramsallaştırma, eleştirel düşünme ve bilgiyi işleme” becerileri olarak üç başlıkta incelemektedir. Özden ise düşünme becerilerinin; “eleştirel düşünme, problem çözme, okuduğunu anlama, yazma, bilimsel düşünme, yaratıcı düşünme ve yaratıcı problem çözme” becerilerinden meydana geldiğini belirtmektedir.⁴⁵ Konu ile ilgili bir diğer düşünme becerileri modeli de Matthew Lipman’a aittir. Lipman’ın geliştirmiş olduğu düşünme modeline göre düşünme becerileri; a) yaratıcı düşünme b) eleştirel düşünme c) özenli düşünme şeklinde üç modelden oluşmaktadır. Lipman bu becerilerin birbirinden bağımsız olmadığını belirtmektedir. Bacanlı ve arkadaşları, *Quadruple Thinking: Creative Thinking* adlı eserde Lipman’ın oluşturduğu bu üçlü düşünme modeline bir düşünme becerisi daha ekleyerek 2 boyutta dörtlü düşünme modeli oluşturmuşlardır.⁴⁶

Tablo 2:Düşünme Biçiminin Boyutları⁴⁷

Boyut	Yakınsak	Iraksak
Bilişsel	Eleştirel düşünme	Yaratıcı düşünme
Duyuşsal	Özenli düşünme	Umutlu düşünme

Tablodan da anlaşılmaktadır ki eleştirel ve yaratıcı düşünme bilişsel temele dayanmaktadır. Bu, düşünme becerilerinin birbirlerine benzerliğini göstermektedir.

Yukarıda sıralanan düşünme becerilerinden yola çıkarak; Ahmet Kurnaz düşünme becerileri arasındaki ilişkiyi şu tabloda özetlemektedir.

⁴⁵ Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, s. 194.

⁴⁶ Hasan Bacanlı v.dğr., “Quadruple Thinking: Creative Thinking”, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, sy. 12 (2011), s. 536,537, doi:10.1016/j.sbspro.2011.02.065.

⁴⁷ a.g.e., s. 537.

Tablo 3:Düşünme Becerileri Arasındaki İlişkiler⁴⁸

Düşünme Türleri	Amaçları	Düşünme Becerileri	Aralarındaki İlişkiler
Eleştirel Düşünme	Karşıt durumları ya da fikirlerin açıklığını geerlendirmek	Durumun ya da fikrin tanımlanması, karşıt görüşlerin analizi, kanıtların değeriendirilmesi	Tüm düşünme becerilerinde eleştirel düşünmek gerekmektedir.
Yaratıcı Düşünme	Yeni fikirler ve ürünler üretmek	Fikirlerin saptanması, sorunun yeniden yapılanması, olasılıkların belirlenmesi	Yaratıcı düşünme ile ortaya koyulan yeni ürün eleştirel düşünülerek değeriendirilir.
Karar Verme	Bilgilendirilmiş bir karara ulaşmak	Bilginin düşünülmesi, seçeneklerin tanımlanması ve karar verilmesi	Eleştirel düşünme karar vermede işe koşulan temel süreçlerdendir.
Problem Çözme	Bir soruna bir ya da daha fazla çözüm bulmak	Bir stratejinin tanımlanması, anlatılması, seçilmesi, uygulanması ve değeriendirilmesi	Problem çözme ele alınan bir problemle başlarken eleştirel düşünme karşılaşılan tüm bilgi, fikir ve olayların değeriendirilmesini kapsar

Tablo incelendiğinde görülecektir ki, düşünme becerilerine sahip olmak temelde eleştirel düşünme becerisine sahip olmayı gerektirmektedir. Eleştirel düşünme süreci, düşünmenin değeriendirilmesi ve yorumlanması sürecidir. Bu süreç; yaratıcı düşünme, problem çözme ve karar verme becerilerinin tamamı için gereklidir. Karşılaşılan bir problemin çözümü, yaratıcı düşünme ile yeni fikirler üretebilmek için eldeki bilgilerin değeriendirilmesi, bir süzgeçten geçirilmesi ve sağlıklı bir sonuca ulaşılabilmesi eleştirel düşünme yolu ile gerçekleştirilecektir.

⁴⁸ Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değeriendirme*, s. 29.

1.2 ELEŞTİREL DÜŞÜNME

Sokrates: “Eleştirilmeyen, sorgulanmayan ve üzerinde düşünülmeyen bir hayat yaşanmaya değmez.” diyerek insanlara hayatın yaşanabilir ve anlamlı olması için üç adım belirlemektedir.⁴⁹

Bireylerin; yaratıcı düşünebilmesi, olayları ve olguları tüm boyutlarıyla sorgulayabilmesi, mevcut bilgilere eleştirel gözle bakıp yenilerini ekleyebilmesi, kendilerini sorgulayıp değerlendirebilmesi, bu değerlendirme sonucunda kendisinde bulunan eksikliklerin ve yeterliliklerinin farkında olması ve kendini yetiştirebilmesi, çevresinde olup biten olayları doğru bir şekilde anlayıp değerlendirebilmesi, başkalarını tanıyıp anlaması için eleştirel düşünme becerisine sahip olması gerekmektedir.⁵⁰

Endüstriyel toplumda, ihtiyaçlar dahilinde insan yetiştirmek için eğitim paradigmasının da çağın şartlarına uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Bilginin süratle geliştiği ve değişim halinde olduğu günümüzde; değişime çabuk uyum sağlayabilen, karşılaştığı sorunlara hızlı bir şekilde çözüm üretebilen bireyler yetiştirmek zorunlu hale gelmektedir. Bilgi aktarıcılığından ziyade bilgiye ulaşma yol ve yöntemleri vermek, kendisine aktarılan bilgileri olduğu gibi kabul etmek yerine sorgulayan, değişim ve gelişmelere ayak uyduran hatta değişim ve gelişmelere sebep olan, yanlışları tespit edip doğruya ulaşma çabası içinde olan bireyler yetiştirmek; eğitim faaliyetlerinin başlıca amaçlarından biri olmuştur. Günümüzde, kişilerin ve toplumların hayalini kurdukları medeniyet çizgisine ulaşmalarının başka yolu yoktur. Tüm bunlar için gerekli olan temel işlev yoğun bir zihinsel faaliyettir. Kısacası eleştirel düşünebilen bireyler yetiştirmek gerekmektedir. Bu sebeple tüm eğitim programları düşünen bireyler yetiştirmeyi kendilerine amaç olarak belirlemektedir.⁵¹

Eleştiri kelimesinin günlük kullanımımızda tek taraflı olarak olumsuz yönlerini ortaya koymak, kötülemek anlamlarına gelecek şekilde gerçek anlamından uzaklaştırıldığı görülmektedir. Bu algı ve bilgi yanlışından kaynaklı insanların eleştiriye karşı bir olumsuz bir tepkiye sahip oldukları görülmektedir. Bu sebeple

⁴⁹ Aytekin Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, 1. bs., Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, s. 13.

⁵⁰ Ahmet Doğanay, Figen Ünal, “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, *İçerik Türlerine Dayalı Öğretim*, ed. Ali Şimşek, Nobel Akademik Yayıncılık, 2006, s. 210; Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 14.

⁵¹ Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 13.

bazı toplumların eleştirel düşünme ve eleştiri kültürüne sahip olmadıkları görülmektedir.⁵²

Eleştirel düşünme kavramının karmaşık yapısının daha iyi anlaşılabilmesi için eleştiri, önce kuramsal çerçevede ele alınacaktır.

1.2.1 Kuramsal Çerçevede Eleştirel Düşünme

Bu başlıkta tüm dünyada kabul gören disiplinlerden biri olan eleştirel düşünme kavramını açık bir şekilde ortaya koyabilmek için kavramın, etimolojik yapısı farklı dillerde kullanımları da ele alınarak, eleştirel düşünmenin farklı disiplinler ve uzmanlar tarafından yapılmış olan tanımları incelenecektir.

1.2.1.1 Etimolojisi

Eleştiri kelimesi ‘elemek’ kelimesinden gelmektedir. Dilimizde ‘ele’ kökünden ‘-iş’ ve ‘-tir’ fiil eklerini almaktadır. Elemek kelimesinin gerçek anlamı bir elden geçirmek seçip ayıklamak anlamına gelmektedir.⁵³ Yunanca ise, “yargılama ve ayırt etme anlamlarına gelen “critic” ya da “kritike” sözcüklerinden gelip, Latinceye “criticus” şeklinde geçmektedir. Bu terim, “herhangi bir şeyi iyi ve kötü yanlarıyla değerlendirme” şeklinde tanımlanmaktadır. Diğer dillerde “yargılama sanatı” anlamında kullanılmaktadır. “Kritik” sözcüğünün ilişkili olduğu sözcükler; ‘tenkit, eleştiri’ olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴ Paul ve Elder, eleştirel kelimesinin Yunan kökenli iki kelimedenden türediğini belirtmekte ve “Kriticos” anlayışlı yargı, “kriterion” standartlar anlamına gelen bu iki kelimedenden bu durumda “standartlara bağlı olarak anlayışlı yargı” anlamının çıktığını ifade etmektedirler. Webster’s New World Dictionary’de eleştirel kelimesi, “dikkatli analiz ve yargı tarafından karakterize edilmiş” olarak ifade belirtmektedir.⁵⁵ Fransızca’da ise “critique” kelimesi “eleştiri, eleştirici, eleştirme, eleştirim ve eleştiren anlamlarına gelmektedir.⁵⁶ İngilizcede ise “critique” kelimesi eleştiri,” critic” kelimesi eleştirmen ve “critical” kelimesi ise belirleyici anlamlarına gelmektedir.⁵⁷ Almanca’da, ‘Kritik’ eleştiri, ‘Kritiker’

⁵² Yusuf Söylemez, “İçerik Analizi: Eleştirel Düşünme”, *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 66 (2016), s. 674; Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 16.

⁵³ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 1. bs., İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988, s. 108.

⁵⁴ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, s. 81.

⁵⁵ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. xxvii.

⁵⁶ Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2000, s. 248.

⁵⁷ a.g.e., s. 435.

eleştirici anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Eleştirel kelimesinin İngilizce karşılığı olan “critic+al” sözcüğü 1580'lere dayanmaktadır. Bu sözcük; değerlendirme, yargılama, hüküm verme, ayırt etme, ölçüt ve ölçme anlamlarına gelmektedir.⁵⁹

Dilimizde “eleştirme, bir düşüncenin bir yargının, bir davranışın vb. doğruluk ya da yanlışlığını ortaya çıkarmak, gerçek değerini belirtmek üzere onu inceleyip sonuca varmak, tenkit etmek” anlamına gelmektedir.⁶⁰ Başka bir ifadeyle eleştiri sözcüğü Türkçede; olay, olgu, kişi ve kişilere yönelik yapılan olumsuz özelliklerle yargılama anlamında kullanılmaktadır. ‘Eleştirel düşünme’ kavramı ise tüm bu tanımlardan çok farklı bir mana taşımaktadır.⁶¹ Görüldüğü gibi sözcük Türkçede kullanıldığı anlamdan çok daha geniş anlamlara sahiptir. Batı dillerinde kökeni “critical” olan sözcüğün dilimizdeki karşılığı olan “eleştiri”, elemek kökünden geldiği için daraltıcı bir anlam ifade ederken aslında köken olarak bu kelime genişlemeci bir anlam taşır. Bu anlamda dilimizde kullanılan “eleştiri” sözcüğü “critical” kelimesinin taşıdığı anlamı tam olarak taşıyamamaktadır.⁶²

1.2.1.2 Tanımları

Sokrates, eleştirel düşünme kavramını felsefi bir terim olarak “bir şeyi iyi ya da kötü yanlarıyla değerlendirme” anlamıyla kullanmıştır.⁶³ Eğitim terimleri sözlüğünde geçen, ‘eleştirici düşünme’ (ing. critical thinking) ifadesi; “öncülleri ve kanıtları, titizlikle değerlendirdikten sonra ilgili bütün etmenleri göz önünde tutarak ve geçerli mantık yöntemlerinden yararlanarak elden geldiğince nesnel sonuçlara varma süreci” olarak tanımlanmaktadır.⁶⁴

Eleştirel düşünmenin babası olarak kabul edilen John Dewey’e göre ise eleştirel düşünme, bir inancın veya varsayımın, onları destekleyen gerekçelerin ışığında, dikkatli bir şekilde sürekli değerlendirilmesidir. Dewey’in yaptığı tanımda

⁵⁸ a.g.e., s. 101.

⁵⁹ Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, ss. 193-200; Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 25.

⁶⁰ Ali Püsküllüoğlu, “Türkçe Sözlük”, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004, s. 447; İsmail Parlatur, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfiyar, “Türkçe Sözlük”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998, c. 1, s. 700.

⁶¹ İrfan Erdoğan, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sy. 2 (2015), s. 323.

⁶² Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 27.

⁶³ Söylemez, “İçerik Analizi: Eleştirel Düşünme”, s. 675.

⁶⁴ Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974, s. 66.

en önemli unsur eleştirel düşünme faaliyetinin pasif değil aktif bir süreçte gerçekleşmesidir.⁶⁵

Eleştirel düşünme, sosyal bilimler alanında birçok disiplinin ortak çalışma noktasıdır. Felsefe, sosyoloji, psikoloji ve iletişim alanlarının çalışmalarıyla geliştirilen bu disiplin insana düşünme üzerine düşünmeyi öğretmektedir. Hayatın her aşamasında bireyin doğru akıl yürütmesine destek olan bir düşünme şeklidir.⁶⁶

Bu bağlamda eleştirel düşünme ifadesi alan yazında, problem çözme, hüküm verme, muhakeme etme, yaratıcı düşünme kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte, konu üzerinde çalışan eğitimciler çok farklı tanımlar yapmaktadırlar. Bazı tanımlarda eleştirel düşünme ürün olarak ele alınırken bazı tanımlarda bir süreç olarak değerlendirilmektedir. 1980'li yıllardan itibaren eleştirel düşünme kavramı bilişsel ve davranışçı kuramlara göre değişik tanımlanmalara sahip olmuştur.⁶⁷ Yerli ve yabancı yazında yapılan tanımlardan bazıları şunlardır; Watson ve Glaser, eleştirel düşünmeyi; bir problemin veya sorunun tanımlanması, problemi çözmeye yönelik bilgilerin seçilmesi ve toplanması, belirtilen ve belirtilmeyen varsayımların tanınması, problemle ilgili hipotezlerin seçilmesi ve formüle edilmesi, geçerli sonuçlara ulaşılması ve çıkarımların geçerliğinin değerlendirilmesi süreci olarak belirtmektedirler.⁶⁸ Stephen P. Norris ise, eleştirel düşünmeyi eğitim alanında tanımlamış ve öğrencilerin bilgi birikimlerini ve düşüncelerini değerlendirerek ön öğrenmelerini değiştirmeleri olarak ifade etmiştir. Yine bir tanımda olguları analiz etme, düşünce meydana getirme ve üretilen düşünce ile karşılaştırmalar yaparak, çıkarımlarda bulunup problem çözme yeteneği olarak ifade edilmektedir.⁶⁹

Edward Glaser; 1941 yılında bir çalışmada eleştirel düşünmeyi, bir inancı ve bilgiyi bunları destekleyen kanıtlar ve diğer bilgiler ışığında incelemek için sürekli çaba sarf etmektir. Ayrıca problemleri tanımlama, bunların çözümü için belirtilmemiş varsayımları değerlendirme ve gerekli bilgileri toplama işlemidir, diye

⁶⁵ Dewey, *How We Think*, s. 9; Alec Fisher, *Critical Thinking : An Introduction*, 2. bs., Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 2.

⁶⁶ Aysun Aydın, Bahar Muratoğlu Pehlivan (ed.), *Eleştirel Düşünme Sosyal Bilimler ve İletişim Perspektifi*, Der Yayınları, 2019, s. 1.

⁶⁷ Semih Şahinel, *Eleştirel Düşünme*, 2. bs., Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007, s. 3.

⁶⁸ Diane Grimard Wilson, Edwin E. Wagner, "The Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal as a Predictor of Performance in a Critical Thinking Course", c. 41, sy. 4 (1981), s. 1320.

⁶⁹ Stephen P. Norris, "Synthesis of Research on Critical Thinking", *Educational Leadership*, c. 42, sy. 8 (1985), s. 40.

tanımlamaktadır.⁷⁰ Christine L. Allegretti, J. Norris Frederick’e göre eleştirel düşünme, iddiaların analizi ve değerlendirilmesidir. Kişinin, iddiaları değerlendirip kabul veya red kararı vermesini sağlamaktadır. Bir iddianın savunulması, varsa tutarsızlıkların analiz edilmesi, problemlerin anlaşılıp çözüme kavuşturulması gibi işlemlere sahiptir.⁷¹ Robert H. Ennis, eleştirel düşünmeyi; bireyin ne yapıp edeceğine, neye inanıp inanmayacağına karar vermesine imkân tanıyan makul ve yansıtıcı düşünme olarak tanımlamaktadır. Ennis’e göre eleştirel düşünmenin; başkalarının argümanlarını değerlendirme, kendi argümanlarını değerlendirip güvenilirliğinden emin olma, çatışmaları çözme ve problemi çözmek için çözümler üretme gibi birçok işlevi vardır.⁷²

Paul ve Elder’e göre eleştirel düşünme, bir mevzu, içerik ve bir problemin çözümü hakkında bireyin kendi düşünmesinin niteliğini başarılı bir şekilde çözümleyip, ölçüp, yeniden yapılandığı bir düşünme şeklidir. Eleştirel düşünme kendi kendini yöneten, sürekli kendini değerlendirip düzelten bir beceridir. Kısaca düşüncenin düzenli bir şekilde değerlendirilmesidir. Sağlam oturtulmuş bir hükmü amaçlayan, karmaşık olmayan, bir şeye hak ettiği değeri vermek adına gerekli ölçme kural ve yasalarını kullanma eleştirel düşünme olarak tanımlanabilir.⁷³ J. Dewey ise eleştirel düşünmeyi “derinlemesine düşünme” (reflective thinking) diye ifade etmektedir.⁷⁴

1987 yılında ‘Eleştirel Düşünmede Ulusal Mükemmellik Konseyi’nde Michael Scriven ve Richard Paul tarafından yapılan sunumda eleştirel düşünme, inanç ve davranışlara rehberlik etmek amacıyla gözlem yapma, deneyimleme, özlenen ve toplanan bilgileri akıl yürüterek kavramsallaştırma, uygulama, analiz ve

⁷⁰ Linda Elder, Richard Paul, M.Glaser Edward, “Defining Critical Thinking”, *The Foundation For Critical Thinking*, (30.05.2020), <https://www.criticalthinking.org/pages/index-of-articles/defining-critical-thinking/766>.

⁷¹ Christine L. Allegretti, J. Norris Frederick, “A Model for Thinking Critically About Ethical Issues”, *Teaching of Psycholog*, sy. 22 (1995), s. 46.

⁷² Robert H. Ennis, “The Nature of Critical Thinking: An Outline of Critical Thinking Dispositions and Abilities”, *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines*, Massachusetts: Cambridge, 2011, c. 26, s. 3, doi:10.5840/inquiryctnews201126214.

⁷³ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. xxvii.

⁷⁴ Hülya Kaya, “Eleştirel Düşünmeye Eleştirel Bir Bakış”, *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, c. 18, sy. 1 (2014), s. 48.

sentez yapma ve değerlendirme sürecidir şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁵ Fisher ve Scriven, eleştirel düşünme becerisini gözlem ve bağlantıların, bilgi ve kavramların değerlendirilip faal bir biçimde yorumlanması şeklinde ifade etmektedirler.⁷⁶

Kazancı, eleştiri kelimesini; bir durumun, olgunun, davranışın geçerlik ve güvenilirlik bakımından değerlendirilmesi olarak tanımlarken eleştirel düşünmeyi, bir problemi, bilimsel, kültürel ve sosyal kriterlere göre tutarlık ve geçerlik bakımından değerlendirme konusunda ortaya konulan bilgi, beceri ve davranış süreci şeklinde ifade etmektedir.⁷⁷ Amerikan Felsefe Derneğinin yapmış olduğu “Delphi Projesi” eleştirel düşünmeyle ilgili çalışmalar gerçekleştirmiştir. Farklı alanlardan 46 kuramcının çalıştığı bu projede Eleştirel düşünce: “kanıt, metodoloji, kavram, kriter ya da bağlamsal noktalara bağlı olarak yorumlama, analiz, sentez ve çıkarım yapmaya dayanan amaçlı, öz düzenleyici değerlendirme” olarak tanımlanmıştır.⁷⁸

Facione, eleştirel düşünmeyi, yorumlama, analiz, değerlendirme ve çıkarımla sonuçlanan, maksatlı, kendi kendini düzenleyen yargı şeklinde tanımlamaktadır.⁷⁹ Eleştirel düşünme; bireyin tecrübe, bilgi ve düşüncelerini inceleyip, diğer bilgi ve bakış açılarıyla karşılaştırıp ölçtükten sonra istikrarlı bir hükme ulaşma anlamına gelmektedir. Change, eleştirel düşünmeyi çözümleme, üretilen düşünceleri düzenleme, savunma, karşılaştırma yapıp çıkarımda bulunma ve verileri değerlendirip bir çözüme ulaşma olarak tanımlamaktadır.⁸⁰

Cüceloğlu, eleştirel düşünme kavramını; “kendi düşünce süreçlerimizin bilincinde olarak, başkalarının düşünce süreçlerini göz önünde tutarak, öğrendiklerimizi uygulayarak, kendimizi ve çevremizde yer alan olayları anlayabilmeyi amaç edinen aktif ve organize zihinsel süreçtir” şeklinde tanımlamaktadır.⁸¹ Akınoğlu, eleştirel düşünmenin; bilgi edinirken araştırabilmeyi, sorgulayabilmeyi gerektiren, karşılaşılan durum ve bilgileri değerlendirme ölçütlerine uygun olarak değerlendirebilme ve edinilen bilgileri geliştirebilme için

⁷⁵ Linda Elder, Richard Paul, M. Glaser Edward, “Defining Critical Thinking”, *The Foundation For Critical Thinking*, (30.05.2020), <https://www.criticalthinking.org/pages/index-of-articles/defining-critical-thinking/766>.

⁷⁶ Fisher, *Critical Thinking : An Introduction*, s. 11.

⁷⁷ Kazancı, *Eğitimde Eleştirici Düşünme ve Öğretimi*, s. 41.

⁷⁸ Güllü, Beyleroğlu, *Eleştirel Düşünme ve Empati*, s. 8.

⁷⁹ Peter Facione, “Critical Thinking What It Is and Why It Counts”, *Insight Assessment*, 2020, s. 27, <https://www.coursehero.com/file/73310182/Facione-2020pdf/>.

⁸⁰ Doğanay, Ünal, “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, s. 215.

⁸¹ Cüceloğlu, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, s. 216.

etkili, objektif ve düzenli bir süreç olduğunu belirtmektedir. Alvino, bilgilerin doğruluğunun, güvenilirliğinin ve öneminin belirlenme süreci; Argüden, sunulan tüm bilgi ve varsayımların test edilip, değerlendirildiği ve sonuçların tartışılıp bir amaca ulaşma süreci, kişilerin kendisine verilen bilgileri aktarıldığı şekliyle almayıp problem çözümü odaklı olan ve bireyin çözüme ulaştığı bir model olarak tanımlamaktadırlar.⁸²

Yusuf Söylemez, alan yazında eleştirel düşünme kavramının tanımlarını inceleyip anahtar kavramları belirleyerek eleştirel düşünmenin niteliklerini ortaya koymaktadır. Bu ifadeleri belli başlıklar altında toplayıp gruplandırmaktadır. Bu başlıklar; “amaçlı ve kasıtlı eylem, bilgi toplama, akıl yürütme, esneklik, çıkarımda bulunma, değerlendirme ve uygulamadır.”⁸³

Bu yaklaşım ve düşüncelerden yola çıkılarak yapılan bir tanımda ise eleştirel düşünme; kişilerin kendi iradeleri ile hedefleri doğrultusunda, alışılmış olanın dışında, önyargıların, varsayımların ve elde olan tüm bilgilerin teste tabi tutulup değerlendirildiği, bilgi ve olayların farklı yönlerinin, anlamlarının ve getirilerinin müzakere edildiği, tüm fikirlerin analiz edildiği ve süreç sonucunda belli fikir, kuram ve tutumları oluşturan bir düşünme becerisidir.⁸⁴

Eleştirel düşünme kavramının çok fazla tanımı olması sebebiyle, Hakan Gündoğdu bir tanım kargaşası olduğunu belirtmektedir. Felsefe, düşünmenin kurallarına sağlam bir düşünme etkinliği için dikkat çekerken psikoloji, düşünmenin ne olup olmadığı, bireylere düşünme becerilerinin nasıl öğretileceği ile ilgilenmektedir. Her disiplin kendi amacını merkeze alıp eleştirel düşünmeyi tanımladığı için eleştirel düşünme yazını incelendiğinde birbirinden farklı birçok tanım ortaya çıkmaktadır. Bu durum eleştirel düşünmenin bazen yaratıcı düşünmeyle bazen akılcı düşünmeyle bazen hüküm verme ve problem çözmeyle eş görülmesine sebep olmaktadır. Eleştirel düşünme aktif öğrenmeye dayalı, çoklu zekayı kullanan,

⁸² Söylemez, “İçerik Analizi: Eleştirel Düşünme”, s. 680,681.

⁸³ a.g.e., s. 682.

⁸⁴ İpek Gürkaynak, Füsun Üstel, Sami Gülgöz, “Eleştirel Düşünme”, İstanbul: Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, 2008, http://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2017/03/Ellestireldusunme_0.pdf.

kurallı, akla uygun, sorun çözen ve yaratıcı bir düşünme olmakla birlikte bunlardan bir tanesine indirgenemez.⁸⁵

Eleştirel düşünme, kişinin kendi kendini yönlendirdiği, kendini gözlemleyip doğruladığı, üst düzey ve disiplinli bir düşünme biçimidir. İnsan düşüncesi denetlenmediğinde doğal olarak kusurludur ve eleştirel düşünme becerisine sahip bireyler bunun ayırımındadırlar. Eleştirel düşünme, bir konu içerik ve sorun hakkında düşünen bireyin doğasında var olan yapıları üstlenip bunların üzerine standart düşünme becerileri ekleyerek, düşünmesinin kalitesini geliştirdiği bir düşünme biçimidir.⁸⁶

Mahmut Gülle ve Malik Beyleroğlu, *Eleştirel Düşünme ve Empati* adlı eserinde Eleştirel düşünmenin becerilerinin de yer aldığı bir kıvrım ortaya koymaktadır.

Tablo 4:Eleştirel Düşünme Kıvrımı⁸⁷

Yapılan tanımlardan ve ulaşılan bilgilerden yola çıkarak eleştirel düşünme; bir inancın, bir fikir ve bilginin doğru olup olmadığına karar vermek için eldeki verilerin deliller ışığında gözden geçirilerek, aktif bir düşünmeyle, analiz sentez ve değerlendirme yapılarak bir sonuca ulaşılması şeklinde tanımlanabilir.

1.2.2. Eleştirel Düşünmenin Tarihsel Temelleri

Kazancı, eleştirel düşünmeye dair çalışmaların 1960’larda ciddiye kazandığını belirtmekte ve bu çalışmaların da genel olarak yazılı anlatımların

⁸⁵ Hakan Gündoğdu, “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar”, *Celal Bayar Üniversitesi S.B.E.*, c. 7, sy. 1 (2009), s. 60.

⁸⁶ Elder, Paul, Edward, “Defining Critical Thinking”.

⁸⁷ Gülle, Beyleroğlu, *Eleştirel Düşünme ve Empati*, s. 7.

değerlendirilmesi şeklinde olduğunu söylemekte ancak 1962 yılında Robert Ennis'in alan yazındaki çalışmalarıyla bu görüşün değiştiğini de belirtmektedir.⁸⁸ Fakat literatür incelendiğinde eleştirel düşünmenin tarihsel temellerinin 2400 yıl önce Sokrates'e dayandığı görülmektedir. Sokrates, milattan önce beşinci yüzyılda, Atina'da insanların sadece kendilerini düşünceleri ve başkalarına karşı sorumluluklarını unutup ahlaki krize sebep olmaları problemini eleştirel düşünme ile çözmüştür.⁸⁹ Sokrates, insanlara iddia ettikleri düşüncelerinin haklı olmayabileceğini derin sorgu yöntemi ile bulmalarını sağlamıştır. İnsanlara, onların zihinlerinde soru işaretleri oluşturarak kendilerini ve düşüncelerini sorgulamaya itmiş, insanların, inanmış oldukları değerleri ve ön kabullerini sorgulamalarını sağlamıştır. İnsanların kullanmış oldukları “adalet, dindarlık, cesaret ve ölçülülük” gibi kavramların aslında anlamlarını bilmediklerini görüp, zihinlerinde sorular oluşturarak onların da fark etmelerini sağlamak için çaba sarf etmiştir.⁹⁰

Sokrates, öğretim yöntemi ile insanların yetersiz delillerle, kendileriyle çelişen inançlarının bir takım güzel kavramların altına gizlenen abartılı anlamlar olduğunu göstermiştir. Maddi ve manevi bakımdan başkalarına bağımlı olmayan insanların diğer insanlara göre daha sağlam öngörü ve doğru bilgilere sahip olduklarını görmüştür. Kişilerin fikirlerine güvenmeden önce düşüncelerini derinlemesine bir sorgudan geçirmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Delil sorgulama, kavramların irdelenmesi, hipotezlerin ve yargılamaların tetkik edilmesi, cümlelerin ve yapılacak eylemlerin gözlenmesinin önemini vurgulamıştır. İnsanların hakikat hedefi ile derin sorgulaması ile özellikle ilgilenen Sokrates düşünme eyleminin mantıksal bir insicam içinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Sokratik sorgulama olarak bilinen bu yöntemin karşılığı eleştirel düşünmedir.⁹¹

Eleştirel düşünme geleneğinin ana maddelerini Sokrates'in genel kabul ve inançları sorgulama, makul olmayan inanışları makul olanlardan ayırt etme vurguları belirlemektedir. Sokrates, olay ve olguların görüldüğünden farklı olabileceği ve bunu anlayabilmek için bireyin zihninin eğitilmiş olması gerektiğini özellikle

⁸⁸ Kazancı, *Eğitimde Eleştirel Düşünme ve Öğretimi*, s. 38.

⁸⁹ Senar Alkın-Şahin, Nihal Tunca, “Felsefe ve Eleştirel Düşünme”, *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 5, sy. 2 (2015), s. 196.

⁹⁰ a.yer; Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 412.

⁹¹ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 412.

vurgulamaktadır. Bu anlamda Platon'un Sokratetik diyaloglarındaki eleştirel düşüncesini Aristoteles ve Yunan şüpheciler takip ettiler.⁹²

Orta çağda, Thomas Aquinas gibi düşünürler yazı ve öğretilerinde sistematik eleştirel düşünme geleneğine yer vermişlerdir. Aquinas ve diğer düşünürler akıl yürütmenin yalnızca potansiyel gücü değil sistematik olarak çapraz sorguyla geliştirilmesi gerekliliğini belirtmişlerdir. Orta çağ üniversitelerinde münazara ve münakaşa eğitim şekli olarak gelenekselleştirilmiştir. Aquinas aynı zamanda eleştirel düşünmenin, tüm yerleşik inançları reddetmediğini sadece makul temele sahip olmayan inançlarını reddettiğini vurgulamaktadır.⁹³

15 ve 16. yüzyıllarda Rönesans'ta Avrupa'da içlerinde İngiltere'den Colet, Erasmus ve More'nin de bulunduğu Yunan düşünürlerin fikirlerini takip eden bir grup akademisyen; din, sanat, toplum, insan doğası, hukuk ve özgürlük gibi insan yaşam alanlarının çoğunun analiz edilmesi gerektiğini düşünüp bu kavramlar üzerinde eleştirel düşünmeye başlamıştır. Francis Bacon, insan zihninin doğal eğilimine bırakılıp eğitilmediğinde, cehalet, ön yargı, kendini kandırma gibi aklını kötüye kullanma şekllinden bahsetmekte ve insan zihnine müdahale edilmesi gerektiğini başıboş bırakılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Kişilerin zihinlerinin başıboş bırakıldığında kötü düşünce alışkanlıkları geliştireceğini vurgulamakta ve bunları “put” diye isimlendirmektedir. Bacon, zihnin kendini kandırma eğilimine “kabile putları”, kavramları hatalı kullanma biçimine “çarşı putları”, geleneksel düşünce sisteminden çıkamamaya “sahne putları”, bireysel tecrübeyle şekillenen düşüncelere ise “mağara putları” demektedir ve kitapları eleştirel düşünmenin en erken metinlerinden kabul edilmektedir.⁹⁴ Descartes'ın 50 yıl sonra Fransa'da yazmış olduğu *Zihnin Yönü İçin Kurallar (Rules For The Direction Of The Mind)* eleştirel düşünceye dair ikinci metin olarak kabul edilmektedir. Descartes bu metinde zihnin ve düşüncenin yönlendirilebilmesi için sistemli bir disiplinden bahsetmektedir. Düşünmenin bir gereklilik olduğunu belirtirken, “sistematik şüphe ilkesi” ne dayalı bir eleştirel düşünme usulü geliştirmiştir. Düşünmenin her aşamasının sorgulanması

⁹² a.yer.

⁹³ Linda Elder, Richard Paul, Ted Bartell, “A Brief History of the Idea of Critical Thinking”, *The Foundation For Critical Thinking*, (31.05.2020), <https://www.criticalthinking.org/pages/a-brief-history-of-the-idea-of-critical-thinking/408>; Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 413.

⁹⁴ Elder, Paul, Bartell, “A Brief History of the Idea of Critical Thinking”; Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 413.

gerektiğini vurgulamaktadır. Sir Thomes More ise “ütopya” diye isimlendirdiği yaşamımızın her alanının eleştirilebildiği bir model geliştirmiştir. Akademisyenlerin bu tavrı ve eleştirel düşünme ile açtıkları bu yol bilim ve demokrasiyi geliştirmiştir.⁹⁵

Machiavelli, İtalya’da siyaseti eleştirerek modern eleştirel siyasal düşüncenin temellerini atmıştır. İngiltere’de 16. ve 17. yüzyıllarda Hobbes ve Locke de Machiavelli gibi geleneksel hâkim anlayışı kabul etmeyip eleştirel zihin ile meşgul olmuşlardır. Robert Boyle ve Sir Isaac Newton entelektüel özgürlük ve eleştirel düşünme üzerine çalışmışlardır. Boyle, Montesquieu, Voltaire ve Diderot gibi Fransız düşünürleri, disipline edilen insan zihninin hayatı, olay ve olguları daha iyi kavrayabileceğini belirtmişlerdir. Kişinin kendi zihnine dönerek muhakemesinin güçlü ve zayıf yönlerini keşfedebileceğini vurgulamışlardır.⁹⁶

18. yüzyıl düşünürleri eleştirel düşünme üzerine çalışmalar yapmakta ve bu anlayışı geliştirmektedirler. 19. yüzyılda ise Comte ve Spencer eleştirel düşünce kavramını sosyal hayata uygulamaya başlamışlardır. Karl Marx’ın, kapitalizmin sorunlarına uyguladığı sosyal ve ekonomik eleştiri, Sigmund Freud’un çalışmalarında ise bilinçsiz zihin ile eleştirel düşünme hayat bulmuştur. 20. yüzyılda eleştirel düşünme anlayışı William Graham Summer’in çığır açan “Gelenekler” (Folksway) isimli çalışması ile eğitim başta olmak üzere yaşamın her alanında eleştirel düşünmeye duyulan ihtiyaçtan bahsetmektedir. Summer, çalışmasında, eleştirel düşünme becerisi kazandıran eğitimi kaliteli bir eğitim olarak belirtmiştir. Eğitilen zihinlerin; kandırılmayacağını, kanıtlar arayacağını, sorgulamadan inanmayacağını, önyargılarından kurtulabileceğini vurgulamıştır. Eleştirel düşünme becerisi eğitimi verilen bireylerin gerçekte iyi bir vatandaş olacağını da belirtmiştir.⁹⁷ Streib, eleştirel düşünmenin tarihsel gelişimini incelemiş ve dört aşamada toplamıştır. Streib’e göre birinci aşama 1910 ve 1930’lu yıllar arası John Dewey’in Eleştirel düşünmeyi, “derinlemesine düşünme” olarak tanımladığı ve diğer çalışmalara yol açtığı dönemdir. İkinci aşama ise 1940-1961 yılları arasına denk gelir. Bu aşamada Glaser, Russel ve Smith, Dewey’in çalışmalarını temel alarak eleştirel düşünme ile karar verme arasındaki bağlantıya dikkat çekmişlerdir. Üçüncü

⁹⁵ Elder, Paul, Bartell, “A Brief History of the Idea of Critical Thinking”; Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 413,414.

⁹⁶ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 414.

⁹⁷ a.g.e., s. 415.

aşama, 1962-1979 yıllarında eleştirel düşünme tanımlanırken yaratıcı düşünmenin de kavram olarak dahil olduğu, doğruluğun değerlendirilmesine odaklanılan dönemdir. 1980-1992 yılları arasında olan dördüncü aşamada ise eleştirel düşünme; ileri düzey düşünme, düşünmeyi ve düşünme sürecini düşünme, problem çözme ifadeleriyle daha geniş bir şekilde tanımlanmıştır.⁹⁸

Türkçe yazımında ise Gündoğdu, eleştirel düşünmeyi “bilgelik erdemi” olarak adlandırmakta hem antik felsefede hem de İslam felsefesinde entelektüel erdemlerin başında geldiğini belirtmektedir. Gündoğdu, Lipman’ın Yunan düşünürlerin bilge, modern düşünürlerin ise eleştirel düşünür diye isimlendirdiği insanın en önemli özelliğinin; makul bilgi ve tecrübe ile sağlıklı hüküm verebilme olduğuna işaret ettiğini ifade etmektedir.⁹⁹

Tüm bu gelişim göstermektedir ki eleştirel düşünme kavramı, yüzlerce düşünür sayesinde gerçek bir disiplin olma yönünde ilerlemiştir. Bu birikim sayesinde bugün eleştirel düşünme kavramı üzerine çalışmalar için araç ve kaynaklar artmıştır.¹⁰⁰

1.2.3. Eleştirel Düşünmenin Temel Özellikleri

Eleştirel düşünme birtakım özelliklere sahiptir. Bu özellikleri ortaya koyabilmek için düşünürlerin belirlediği alan yazında yer alan eleştirel düşünmenin temel özellikleri sunulmaya çalışılacaktır.

Dewey’in eleştirel düşünme tanımını inceleyip bu tanımdan yola çıkarak eleştirel düşünmenin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür.1-Eleştirel düşünme süreci aktiftir. Eleştirel düşünme, aktarılan malumatların pasif bir şekilde aynen kabulünü reddetmektedir. Eleştirel düşünme, bireyin kendi başına sorular sorarak ve soruların cevapları için gerekli bilgileri toplayarak çözüme kavuşturduğu faal bir süreçtir. 2-Eleştirel düşünme titiz bir değerlendirme sürecidir. Eleştirel düşünme, bir müşkülde çözüm ararken ya da bir konuda sonuca giderken etraflıca düşünmedir. Bireyi ani kararlar vermekten alıkoyar. 3-Eleştirel düşünme bir bilginin delillerinin ve bir konunun neticesinin bilincinde olan bir düşünmedir. Eleştirel düşünme bireyde entelektüel özgürlüğün kaynağıdır. Kişi sahip olduğu fikirlerin

⁹⁸ Kaya, “Eleştirel Düşünmeye Eleştirel Bir Bakış”, s. 48.

⁹⁹ Gündoğdu, “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar”, s. 60.

¹⁰⁰ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 416.

kanıtlarını, bu fikre sahip olma sebeplerini bilir ve farklı görüş ve düşünceler arasından seçim yapabilir. 4-Eleştirel düşünme, sadece düşünülen mevzu değil düşünme sürecinin bizzat kendisidir. Düşünme esnasında devamlı bir değerlendirme halinde olup, düşünmenin yöntemini, varsayımlarını, konuya yaklaşımını test eder. 5-Eleştirel düşünme, daima kendine dönen ve kendisini düzelten bir düşünmedir. Örtük bir düşünme değil, açık ve dönüşümlüdür. 6-Eleştirel düşünme, kendini düzeltme özelliği dolayısıyla aynı zamanda kontrollü bir düşünmedir.¹⁰¹

Gerald M. Nosich, eleştirel düşünmenin yalnızca düşünmekten farklı olduğunu, meta-bilişsel bir süreç olduğunu ifade eder. Ona göre, eleştirel düşünme ancak bireyin kendi düşüncesi üzerine yansıtma yaptığında gerçekleşmektedir ve bu eleştirel düşünmenin yansıtıcı özelliğidir. Aynı zamanda eleştirel düşünme, bireyin düşüncesinin bir ölçüde uygun olmasını gerektirir, herhangi bir konu hakkında birey doğru düşünebildiği gibi yanlış da düşünebilir. Düşüncenin eleştirel düşünme boyutuna ulaşabilmesi için makul ölçülerde yargılama gerekmekte ve bu da eleştirel düşünmenin standartları içinde barındırma özelliğidir. Eleştirel düşünme esasında hakiki sorunlar hakkında düşündürmektir. Bireylerin inanmış oldukları ve eylemlerinin ötesinde bir düşünmedir. Doğru kararlar vermek ve bunları gerçek hayata uygulamak eleştirel düşünme sayesinde gerçekleşmektedir. Karmaşık olan gerçek problem ve sorunlar eleştirel düşünme sayesinde netleştirilir, en doğru çözüm bulunur. Bu da eleştirel düşünmenin gerçekçi olma özelliği ile alakalıdır.¹⁰²

Eleştirel düşünmenin özelliklerinden birisi de mantıklı olmayı şart koşmasıdır. Eleştirel düşünme sürecinde, düşüncemizin doğruluğunu garanti edemeyiz ancak eleştirel düşünme nihayetinde yine kendini düzeltici özelliğe de sahiptir. Eleştirel düşünme bireylerin mantıklarını, var olan kuralları değerlendirmeleri için kullanmalarını sağlamaktadır. Bu sayede kişi, kurallar içinde en doğru sonuca götürecek olanları seçebilecektir. Eleştirel düşünme tüm bu özelliklerinin yanı sıra soru sormayı, soruları mantıki kurallar çerçevesinde çözmeye çalışma ve mantığımızın neticesine inanmayı da içermektedir.¹⁰³

¹⁰¹ Fisher, *Critical Thinking : An Introduction*, s. 2,3.

¹⁰² Gerald M. Nosich, *Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi*, çev. Birsal Aybek, 4. bs., Ankara: Anı Yayıncılık, 2018, s. 3,4.

¹⁰³ a.g.e., s. 5,6.

Eleştirel düşünme, eleştiri kelimesinin taşıdığı olumsuz anlamı taşımamaktadır. Eleştirel düşünme “kriter” kelimesiyle alakalıdır. Eleştirel düşünme olay ve olguların derinine nüfuz etmeyi ve olayları en doğru şekilde anlamayı sağlamaktadır. Negatif bir düşünce tarzı değildir. Nosich’e göre eleştirel düşünme iddia edilenin aksine duygusuz bir düşünme değildir. Nosich, bazı duyguların (hırs, panik) eleştirel düşünme önünde engel oluşturmasını kabul etmekle birlikte çoğu duygunun eleştirel düşünmeye yardımcı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴

Cüceloğlu, “gelişmiş” insan paradigması ve “kalıplanmış” insan paradigması kavramlarını açıklarken eleştirel düşünmenin özelliklerini; kişinin kendi düşünce sürecinin bilincinde olması, diğer insanların düşünce süreçlerinin farkında olması, bireyin öğrenmiş olduğu bilgileri davranışlarına bilinçli olarak dökmesi, bireyin faal olması, hedefinin belirgin olması ve düzenli, örgütlü olması şeklinde sıralayarak bu özelliklerin “gelişmiş” insan paradigmasına uyduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda eleştirel düşünmenin normal düşünce süreçleri üzerine kurulduğunu ve bu düşünce sürecinin geliştirilebilmesi için bireyin üç ana aşamayı geçmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu üç ana aşama; bireyin düşünce sürecinin bilincine varması, diğer kişilerin düşünce süreçlerini gözleyebilmesi ve son aşama olarak da edindiği bilgileri günlük yaşamında eylemlerinde kullanması olarak belirtmiştir.¹⁰⁵

Gülle ve Beyleroğlu ise, Halpern’in eleştirel düşünme becerisinin özelliklerini altı maddede topladığını belirtmekte ve bu özellikleri şöyle sıralamaktadırlar. “Planlamada isteklik”, genel olarak düşünmeyle ilgili yapılacak olan her eylemde, bir problemin çözümü için gerekli yolları keşfedebilmek için önce plan yapmak gerekmektedir. “Esneklik”, farklı yolların tamamına açık olmak, alternatifleri değerlendirmek gerekir. “Israr”, karşılaşılabilecek zorluklar karşısında pes etmemek, “Öz-düzeltilmede isteklilik”, süreç içinde yapılan yanlışların ve hataların farkında olmak, kabul etmek ve hatanın kaynağını araştırmak gerekmektedir. “Yürütücü biliş becerisinde yeterlilik”, düşünme sürecinin sağlıklı değerlendirilmesi ve son olarak da “görüş birliğine varma çabası” üst düzey iletişim becerileri ve uzlaşma yöntemlerini keşfetme, eleştirel düşünme ile mümkündür.¹⁰⁶

Demircioğlu, eleştirel düşünmenin özelliklerini;

¹⁰⁴ a.g.e., s. 14,15.

¹⁰⁵ Cüceloğlu, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, s. 217.

¹⁰⁶ Güllü, Beyleroğlu, *Eleştirel Düşünme ve Empati*, s. 12.

“Dinamiklik”, eleştirel düşünen birey zekâsını, belleğini, bilişsel becerilerini daima aktif bir şekilde kullanmaktadır. Birey olaylar karşısında pasif olmaz, olaylara yön verir, herhangi bir direktif almadan harekete geçebilir, kendi sorumluluğunu alarak kararlar verebilir, sorunlarla baş ederken karşılaştığı zorluklarla mücadele eder ve sonuca ulaşana kadar pes etmez. “Bağımsızlık”, eleştirel düşünen birey kesinlikle otoriteye boyun eğmez, ön yargılı olmaz. “Açıklık”, eleştirel düşünen birey kendi görüşleri dışında yeni düşünce ve fikirlere açık olur. Düşüncelerini farklı düşüncelerle zenginleştirmeyi becerebilir. “Kanıtlara dayanma”, eleştirel düşünen birey düşüncesini destekleyen kanıt ve delilleri mutlaka dikkate alır, bu düşüncelerinin delillerini sunar, nedenini açıklayamayacağı bilginin arkasında durmaz, bilgiye bilinçli bir şekilde sahiptir. “Organizasyon becerisi”, eleştirel düşünen birey düzenleme yeteneğine sahiptir. Düşüncelerinin temellerinin, düşüncelerini destekleyen yan düşüncelerin bilincindedir ve sebep sonuç ilişkisini kurabilir. Şeklinde sıralamaktadır.¹⁰⁷

1.2.4. Eleştirel Düşünen Bireyin Özellikleri

Eleştirel düşünmenin yapılan tanımlarına ve eleştirel düşünme becerisinin temel özelliklerine bakıldığında eleştirel düşünen bireylerin özellikleri de ortaya çıkmaktadır. Alan yazında bu konudaki çalışmalar incelendiğinde, ilk metinlerde eleştirel düşünmeye sahip olan bireylerin; bilmesi gerekenler ve yapabilmesi gerekenler konularına yönelik olduğu görülmektedir. Örneğin, Ennis yaptığı literatür çalışması sonrasında bireylerin eleştirel düşünmede başarılı olabilmesi için sahip olması gereken on iki nitelik belirlemektedir.¹⁰⁸ Bunun yanında Burbules ve Berk, eleştirel düşünen bireyleri, eleştirel tüketicilere benzetmektedirler. Bu benzetmeye göre bilinçli bir tüketici nasıl satın alacağı malın her özelliğini araştırıp, müşabihleri ile mukayese edip satın alıp almamaya öyle karar veriyorsa; eleştirel düşünen bireyin bilgiye yaklaşımı da bu şekildedir.¹⁰⁹ Aynı zamanda Barry K. Beyer, eleştirel düşünen bireyleri: iyi birer düşünür, herhangi bir sorun ve problemi net bir şekilde ifade edebilen, düşünmeden faaliyete geçmeyen, öz kontrolleri yüksek olan,

¹⁰⁷ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 31,32.

¹⁰⁸ Doğanay, Ünal, “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, s. 224; Kazancı, *Eğitimde Eleştirici Düşünme ve Öğretimi*, s. 38.

¹⁰⁹ Nicholas C. Burbules, Rupert Berk, “Critical Thinking and Critical Pedagogy: Relations, Differences, and Limits”, NY:Routledge, 1999, s. 5.

düşünmesi üzerine düşünüp iyi bir düşünce üretebilen, iddia edilenlerin delillerini sorgulayan, değerlendirmede bulunurken istekleri göz önüne almak yerine; problem, amaç ve neticelerinden faydalanan, ön öğrenmelerini kullanabilen, daima kuşku içinde bulunan bireyler olarak nitelendirmektedir.¹¹⁰

Son yıllarda bu alandaki çalışmalar daha kapsamlı hale gelmiş ve eleştirel düşünme hareketinin öncülerinden sayılan Paul, bireyleri eleştirel düşünme bakımından üç kümeye ayırmıştır. Bu gruplardan birincisinde düşünme eylemiyle hiç alakası olmayanlar, ikinci grupta eleştirel düşünebilen ancak bencil olanlar, üçüncüsünde ise hakiki eleştirel düşünürler yer almaktadır. Paul ve Elder hakiki eleştirel bir düşünürün, eleştirel düşünmenin evrensel özelliklerini, akıl yürütme sürecinde kullanarak entelektüel erdemleri geliştirdiğini vurgulamaktadırlar.¹¹¹

Paul ve Elder'in geniş tasvirlerinin yanı sıra eleştirel düşünen bireylerin özelliklerini davranışsal olarak ifade eden araştırmacı ve düşünürler de bulunmaktadır. Facione ve Facione, eleştirel düşünürlerin, daima araştırma içinde olan, doğru bilgilere sahip, nedenleri sorgulayan, fikirlerinde açık olan, önyargılardan uzak değerlendirmelerde bulunabilen, dürüst, mütevazı, mevzulara ve sonuçlarına mantıklılık ilkesine bağlı olarak sağlıklı bakış açısı kazanmaya çalışan bireyler olduklarını belirtmektedirler.¹¹²

Eleştirel düşünen bireyler, anlama çabasını hiç bırakmazlar, daima meraklıdır, karmaşık durumlar karşısında pes etmez ve sabırla bu sorunları çözmeye çalışırlar. Kendi tercihleri ve kalıplaşmış yargılara saplanıp kalmazlar, delil olmaksızın hüküm vermekten uzak dururlar ve eğer delillerinin hatalı olduğunu fark ederlerse yargılarını da güncellemekten çekinmezler. Bireylerin birbirleri ile aynı fikirde olmayabileceğinin farkındadırlar, farklı fikir ve görüşlere saygı duyarlar, aşırı uçlardan kaçınmaya çalışırlar, objektif olup, mutedil olmaya gayret gösterirler, duygu kontrolleri yüksektir, faaliyete geçmeden önce mutlaka düşünürler.¹¹³

¹¹⁰ Barry K. Beyer, *Teaching Thinking Skills: A Handbook for Secondary School Teachers*, Boston: Allyn and Bacon, 1991, s. 124.

¹¹¹ Doğanay, Ünal, "Eleştirel Düşünmenin Öğretimi", s. 225.

¹¹² a.g.e., s. 228.

¹¹³ Eray Eğmir, Gürbüz Ocak, "Eleştirel Düşünme Becerisi Öğretim Programı Tasarısının Öğrencilerin Yansıtıcı Düşünme Becerilerine Etkisi", *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, c. 11, sy. 3 (2018), s. 433, doi:10.30831/akukeg.335388.

Aydın ve Pehlivan, eleştirel bir düşünürün sadece kendisi ya da ait olduğu toplum merkezli düşünme biçiminden uzak olduğunu belirtirken, düşünme süreci boyunca bireyin değerlendirme ve düşünmeyi geliştirme çabası içinde olduğunu belirtmektedirler. Kendi düşünme sürecini sürekli değerlendiren bireyler aynı zamanda hata yapabileceklerinin bilincinde olup, kendilerini yenileyen bireylerdir. Kısaca eleştirel düşünen birey kendi düşünme sürecinin farkında olan ve bu süreci mantıklı bir şekilde denetleyen bireydir.¹¹⁴

Demircioğlu'na göre, eleştirel düşünen bireyler; düşüncelerini, problemlerini ve karşılaştıkları sorunları net bir şekilde ifade edebilirler. Eyleme geçmeden önce mutlaka düşünürler, önceden sahip oldukları bilgileri ihtiyaç duyduklarında kullanabilirler. Delili olmayan bilgileri iddia etmezler, kanıtları araştırır ve iddialarını temelsiz sunmazlar. Kendilerine sunulan her bilgiyi hemen kabul etmezler, yeterli miktarda kanıt ulaştıklarında bilgilere güvenirlir. Kendi fikirlerini sunarken açık olmanın yanı sıra kendi düşüncesinden farklı düşüncelere de açık olurlar. Peşin hükümlü değillerdir. Kanıtların noksan kısımlarını fark edebilirler ve kanıtları tarif edebilirler. Çıkarımlarda bulunurken mantıklı olurlar ve değerlendirmede bulunabilirler, sadece akıl yürütmekle kalmayıp akıl yürütürken boşluklar ve tutarsızlıklar meydana geliyorsa bunları idrak edebilirler. Bilgilerini görsele dökebilirler, karşılaşılabilecekleri olumsuz durumları önceden sezinleyebilirler; mukayese, tasnif ve gözlem yetenekleri de gelişmiştir. Eleştirel düşünen bireylerin karakterleri güçlüdür, cesurdurlar hem kendileri hem de çevresindeki insanlar için adaleti önemserler. Öz-kontrolleri yüksektir, fikirlerini idare edebilirler. Mantıklılık özelliklerini her alanda kullanırlar, öz eleştiri yapabilirler ve kendilerine yapılan eleştirileri ciddiyletme dinler ve dikkate alırlar. Verdikleri sözleri unutmazlar, merakları hiçbir zaman tükenmez, daima kararlıdırlar, çabuk pes etmezler, samimi ve dürüsttürler. Eleştirel düşünen bireyler; objektif kararlar verebilirler, mantıklı yorum yapma kabiliyetleri yüksektir, kendilerine güvenleri yüksek olduğu için bağımsız hareket edebilirler. Karşılaştıkları olayların sadece görünen kısmı onlara yeterli gelmez, arka planını merak edip araştırırlar, çevresinde gerçekleşen olay ve kişilere ilgileri yüksektir. Kâşif ruhludurlar, sahip oldukları bilgileri düşünme sürecinden

¹¹⁴ Aydın, Pehlivan, *Eleştirel Düşünme Sosyal Bilimler ve İletişim Perspektifi*, s. 1.

geçirerek edindikleri için akılda tutma kabiliyetleri de yüksektir. Problem çözme yetenekleri ve sebep sonuç ilişkisi kurarak kavrama yetenekleri gelişmiştir.¹¹⁵

Eleştirel düşünen kişiler, eleştirel düşünmeyen bireylerle kıyaslandığında aralarında çok fazla fark olduğu görülmektedir. Eleştirel düşünen bireyler yaşadıkları her olayın sebeplerini algılamaya çalışırlar, gerçek nedenlerin peşindedirler, algıları daima açıktır. Sürekli sorgulama halindedirler, karşılaştıkları sorunlar karşısında ümitsizliğe düşmez daima çıkış yollarının var olduğunun farkında olur ve bu yollar için fikirler üretmeye başlarlar. Yaşadıkları topluma ve kendilerine katkıları çok yüksektir. Eleştirel düşünen bireyler yapıcı ve yaratıcı özelliklere sahiptirler. Hangi eylemi ne sebeple yaptıklarının bilincinde olup gerektiğinde bunu çok rahat ifade edebilmektedirler.¹¹⁶

Ahmet Kurnaz, bu konuda gerçekleştirilen çalışmalardaki özellikleri ortak başlıklar halinde toplayarak bir araya getirmektedir. Bu başlıkları şöyle sıralamak mümkündür; bilgiye ulaşma çabası içinde olma, bilgi toplama ve kullanma sürecinde daima belli bir amaca sahip olma, yeni bilgiler keşfedebilme, bilginin kaynaklarını sorgulayabilme, sunulan verileri olduğu gibi kabul etmeme ve çelişki ve tutarsızlıkları fark edebilme, sahip olduğu bilgileri doğru delil ve kaynaklarla savunabilme, gözlem yapıp alakası olmayan bilgileri ayırt edebilme, düşünce sürecinin bilincinde olma, doğru tahmin edebilme, delilleri gerektiğinde doğru bir şekilde kullanabilme, esnek olabilme, değişik pencerelerden bakabilme, olayları çok yönlü irdeleyebilme, dogma ve doktrinleri sorgulayabilme, endüktif muhakeme yapabilme, tutarlı düşünceye sahip olma ve düşüncesini açık ve net bir şekilde ifade edebilme, objektif kararlar alabilme, sorunları mantıklı bir şekilde çözüme kavuşturma.¹¹⁷

Eleştirel düşünen bireylerin özellikleri araştırıldığında literatürde çok fazla kaynak olduğu görülmektedir. Bu bilgilerin tamamının burada verilmesi mümkün gözükmemektedir. Verilen bilgiler ışığında eleştirel düşünen bireylerin temel özellikleri ile ilgili genel bir fikre sahip olunabilir.

¹¹⁵ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 52,53.

¹¹⁶ Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 150.

¹¹⁷ Ahmet Kurnaz, “Bilgiyi Edinme ve Kullanmada Kur’an’ın Eleştirel Düşünme Metodolojisi”, *Akademik Platform*, 2015, s. 150,151; Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 54.

1.2.5 Eleştirel Düşünmenin Boyutları

Eleştirel düşünme kavramının üzerinde yıllardır çalışmalar yapılmış olmasına rağmen alt boyutları hakkında fikir birliği sağlanamamıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar neticesinde belirtilen alt boyutları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Paul ve Elder eleştirel düşünmenin “analitik, değerlendirici ve yaratıcı bileşen” olmak üzere üç boyuttan oluştuğunu ifade etmektedirler. Eleştirel düşünen bireyler düşünmeyi değerlendirebilmek için önce analiz etmelidirler. Düşüncenin geliştirilebilmesi için ise değerlendirilmesi gerekmektedir.¹¹⁸

Eleştirel olarak düşünen bireyler; düşünmenin “açıklık, doğruluk, ilgililik, derinlik, genişlik, mantıklılık” bakımından değerlendirilmesi gerektiğinin, zahiriyle kabul edilmemesi gerektiğinin bilincindedirler. Paul ve Elder, eleştirel düşünürün bu boyutların her birinin farkında olması gerektiğini ve bu boyutların değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedirler.¹¹⁹

Watson ve Glaser’in belirttiği eleştirel düşünme boyutları; “problemin bilinmesi, problemin çözümü için gerekli olan bilgilerin bir araya getirilip seçilmesi, hipotezleri tanıma, problemle ilişkili olan ve çözüme götürücü hipotezlerin seçilip çözümlenmesi, uygulanacak olan sonuçları belirleme ve geçerliklerinin müzakere edilmesi olarak belirtilmektedir.¹²⁰

Kazancı’ya göre eleştirel düşünme, “düşünme, yargılama ve hüküm verme” boyutlarından oluşmaktadır. Bu boyutlardan bazıları diğer düşünme biçimlerinde de olmasına rağmen eleştirel düşünmede mukayeseye olanak sağlayan belirli standart ve ölçütlerin kullanılması zorunluluğu bulunmamaktadır.¹²¹

Şahinel’in aktardığına göre Paul, Binker, Jensen, Krelau, eleştirel düşünmenin üç boyutunu:

1.“Doğru düşünce”, düşüncenin kusursuz olabilmesi için anlamlı, net, tam, objektif ve hedefe yönelik olması gerekmektedir. Doğru düşünce, bilimle çelişmez, düşünce alanlarıyla intibak halindedir.¹²²

2.“Düşüncenin öğeleri”, eleştirel düşünmenin daha iyi anlaşılabilmesi için eleştirel olmayan düşünce ile mukayese etmek gerekmektedir. Eleştirel olmayan

¹¹⁸ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. xxvii.

¹¹⁹ a.g.e., s. xxviii.

¹²⁰ Fisher, *Critical Thinking : An Introduction*, s. 6.

¹²¹ Kazancı, *Eğitimde Eleştirici Düşünme ve Öğretimi*, s. 41.

¹²² Şahinel, *Eleştirel Düşünme*, s. 8.

düşünce, taraflı, tutarsız ve muğlaktır. Bu gibi eksikliklerden kurtarmak için düşünceyi, bazı öğelerini ele almaktadır. Bu öğeler; problem, hedef, diğer görüşler, farz edilenler, ana kavramlar, deliller, veriler ve nedenleri, değerlendirme ve savlar, çıkarımlar, açıklayabilme, analiz edebilme ve test edebilme olarak sayılmaktadır.¹²³

3.“Düşünce alanları” düşünme eylemi, fikre ait sorunlar ve amaçlar yönünde şekillenmektedir. Düşünme, hedef ve probleme bağlı olarak değişmektedir. Şeklinde sıralamakta ve açıklamaktadırlar.¹²⁴

Demirel’e göre ise eleştirel düşünme “tutarlılık, birleştirme, uygulanabilme, yeterlilik, iletişim kurabilme” şeklinde beş temel boyuttan oluşmaktadır. Eleştirel düşünmede tutarsızlıklar fark edilmeli ve ortadan kaldırılmalıdır. Düşüncenin bütün boyutları arasında ilişki kurulabilmeli ve bir prototip üzerinde uygulanabilir olmalıdır. Eleştirel düşünme ile tecrübeler ve neticeler hakiki temellere dayandırılabilmelidir ve birey kendisini açık ve net bir şekilde ifade edebilmelidir.¹²⁵

Demircioğlu’nun diğer sınıflandırmalar içerisinde en çok uygun bulduğu Facione’nin yapmış olduğu sınıflandırmada ise, eleştirel düşünmenin altı boyutu vardır. Bunlar; “analitiklik, açık fikirlilik, meraklılık, kendine güven, doğruyu arama, sistematiklik”tir. Ancak Demircioğlu, bu sınıflamadaki “meraklılık” özelliğinin sadece eleştirel düşünmeye ait olmadığını da belirtmektedir. Ona göre “meraklılık” özelliği yerine ölçüt boyutu eklense bu sınıflandırma çok başarılı bir model olacaktır.¹²⁶

1.2.6 Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Stratejileri

1.2.6.1 Eğilimleri

Yapılan araştırmalar sonucunda bireylerin düşünme becerilerine sahip olmalarına rağmen eleştirel düşünme eğilimine sahip olmadıkları için becerilerini kullanma noktasında başarısız oldukları gözlenmektedir. Bireyin iyi bir eleştirel

¹²³ a.g.e., s. 9.

¹²⁴ a.yer.

¹²⁵ Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, s. 194; Orhan Akınoğlu, “Bir Eğitim Değeri Olarak Eleştirel Düşünme”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, c. 1, sy. 3 (2003), s. 15; Çekin, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Becerilerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, s. 28.

¹²⁶ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 37,38.

düşünür olmasını sağlayan en önemli özellikler, araştırmaya, kesinlik peşinde olmaya, entelektüel riske girmeye ve eleştirel düşünmeye olan eğilimleridir.¹²⁷

Ennis, eleştirel düşünmenin bir takım yetenek ve eğilimlerden meydana geldiğini belirtmektedir. Ennis eleştirel düşünme eğilimlerini; tez veya soru hakkında net bir açıklama isteme, nedenler arama, iyi bilgi sahibi olmaya çalışma, güvenilir kaynaklar bulma ve bunlardan bahsetme, bütün durumu dikkate alma, ana konuya bağlı kalma, orijinal veya temel kaygıyı akılda tutma, alternatifler arama, açık fikirli olma, diyalojik düşünme, varsayımsal düşünme, kanıtlar ve nedenler yetersiz olduğunda yargılamayı durdurma, kanıtlar ve nedenler yeterli olduğunda bir pozisyon alma veya pozisyonu değiştirme, konunun izin verdiği kadar kesinlik arama, karmaşık bir bütünün parçalarıyla düzenli bir şekilde ilgilenme, eleştirel düşünme becerilerini gösterme olarak sıralamaktadır. Ennis’e göre bu durumda eleştirel düşünebilme; mümkün olduğu ölçüde doğruyu bulmaya özen gösterme, alternatif hipotez ve açıklama getirme ve açık olma, başkalarının bakış açılarını da ciddiye alıp değerlendirme, doğru bilgi edinmeye çalışma, başkalarının görüşlerini ve nedenlerini keşfetme, probleme odaklanma ve çözüme yönelik odaklanmaya devam etme, sebeplerin peşinde olma, genel durumu göz önüne alma, kendi inançlarının bilincinde olma, güvenilir kaynakları kullanma ve bu kaynakları açık ifade etme, diğer insanların duygu ve düşüncelerine saygılı ve duyarlı olma gibi özellikler ile gerçekleşecektir.¹²⁸

1.2.6.2 Stratejileri

Paul, Binker, Weil, eleştirel düşünme stratejilerini; “duyuşsal (zihin alışkanlıkları), bilişsel (makro), bilişsel (mikro) stratejiler” olarak üç temel bölümde incelemektedirler. Bu bölümlerin ayrıntılı incelemesi aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak yer almaktadır.¹²⁹

¹²⁷ Cenk Akbıyık, S Sadi Seferoğlu, “Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Akademik Başarı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 32 (2006), s. 92.

¹²⁸ Robert J. Marzano v.dğr., “Dimensions of Thinking: A Framework for Curriculum and Instruction”, *Developing Minds: a Resource Book For Teaching Thinking*, ed. Arthur L. Costa, Alexandria, Virginia: ASCD, 1991, s. 68.

¹²⁹ Richard Paul, A.J.A Binker, Daniel Weil, *Critical Thinking Handbook: K-3 A Guide for Remodelling Lesson Plans in Language Arts, Social Studies, & Science*, Foundation for Critical Thinking Sonoma State University, 1990, s. 60.

Tablo 5: Eleştirel Düşünme Stratejileri¹³⁰

<i>Duyuşsal stratejiler</i>	<i>Bilişsel stratejiler -makro yetenekler</i>	<i>Bilişsel stratejiler -mikro beceriler</i>
• Bağımsız düşünme • Ben merkezli veya toplum merkezli iç görüler geliştirme • Tarafsız düşünmeyi yaşama geçirme • Duygu ve düşünce arasındaki ilişkiyi anlama • Zihinsel alçak gönüllülüğü ve yargıyı geciktirmeyi geliştirme • Sorgulama cesareti geliştirme • İyi niyetli ve dürüst düşünme • Düşünme azmi geliştirme • Düşünme becerisine güven duyma	• Geçerli ve geçersiz genellemeleri fark etme • Öğrendiklerini transfer etme • Görüş geliştirme • Sorunları, sonuçları veya inançları açık hale getirme • Sözcüklerin veya söz öbeklerinin açık hale getirilmesi ve analiz edilmesi • Değerlendirme için ölçüt geliştirme • Bilgi kaynağının güvenilirliğini değerlendirme • Derinlemesine inceleme • Görüşleri, yorumları, inançları veya kuramları analiz etme ve değerlendirme • Çözüm üretme ve değerlendirme • Eylemleri ve politikaları analiz etme ve değerlendirme • Eleştirel okuma • Eleştirel dinleme • Disiplinler arası ilişki kurma • Soru sorma / Sokratik tartışmayı uygulama • Farklı görüşleri karşılaştırma • Diyalektik düşünme	• İdeal ile gerçeği birbirinden ayırt etme • Eleştirel sözcük dağarcığı kullanma • Önemli benzerlikleri ve farklılıkları belirleme • Sayıtları inceleme ve değerlendirme • İlgili olmayan olgulardan ilgili olanları ayırt etme • Akılcı vardamalar, kestirmeler veya yorumlar yapma • Kanıtları ve iddia edilen olguları değerlendirme • Çelişkileri fark etme • Doğruları ve sonuçları keşfetme

Bu stratejiler birbirlerinden bağımsız olup, duyuşsal stratejilerin hedefi bireylerde bağımsız düşünebilme becerisini ortaya çıkarmaktır. Makro beceriler, düşünme eylemine ihtiyaç duyan birtakım ana becerileri örgütleme sürecidir. Mikro beceriler ise, parçaların bütünü yok saymadan anlamlandırılması ve belirlenmesi olarak belirtilmektedir.¹³¹

1.2.7 Eleştirel Düşünme Becerileri

Düşünme eylemi, eleştirel olması istendiğinde eleştirel olmaz. Düşünmenin eleştirel olabilmesi için netlik, akla uygunluk, ilgili olma gibi bazı ölçütlerle, belli

¹³⁰ a.g.e., ss. 60-62.

¹³¹ Akınoğlu, “Bir Eğitim Değeri Olarak Eleştirel Düşünme”, s. 15.

becerilerle gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu beceriler eleştirel düşünme için olmazsa olmazlardır.¹³²

Eleştirel düşünme becerileri konusu da tanımı ve özelliklerinde olduğu gibi düşünürler tarafından farklı şekillerde ifade edilmektedir. Ennis, eleştirel düşünme becerilerini on iki maddeyle belirtmektedir. Bunları; probleme odaklanma, iddiaların analizi, soruların formülize ve analiz edilmesi, geçerlik ve güvenilirlik açısından kaynakların irdelenmesi, gözlemlene sonuçlarının değerlendirilmesi, neticelerin toplanıp değerlendirilmesi, endüktif muhakeme sonuçlarının toplanıp değerlendirilmesi, değerlendirme işlemi ile ilgili hükümlerin formülize edilmesi, ıstılahların tarif edilip değerlendirilmesi, varsayımların değerlendirilmesi, karar verme sürecindeki aşamaların kat edilmesi, diğer kişilerle iletişime geçme şeklinde ifade etmektedir.¹³³

Delphi raporunda, Peter A. Facione'nin belirttiği eleştirel düşünme becerileri; 1-Yorumlama, çeşitli durum, tecrübe, veri, olay yargı vb. kriterlerin anlamını ya da önemini kavrama ve ifade etme

2-Analiz, çeşitli durum, tecrübe, sebep vb. kavramlar ve açıklama türleri arasındaki amaçlanan ve güncel çıkarımsal ilişkileri saptama

3-Çıkarım yapma, Mantıklı sonuçlara ulaşmak için gerekli unsurları saptama; varsayım ve hipotezler oluşturma

4-Değerlendirme, çeşitli durum, tecrübe, veri, olay yargı vb. sunumların güvenilirliğini ve sunum türleri arasındaki çıkarımsal ilişkilerin mantıksal gücünü değerlendirme

5-Açıklama, muhakemenin sonuçlarını belirtme ve muhakemeyi ikna edici argümanlar tarzında sunma

6-Öz düzenleme, kişinin kendi çıkarımlarını, analiz ve değerlendirme becerilerini kullanarak incelemesi olarak sınıflandırılmıştır.¹³⁴

Eleştirel düşünme becerilerinin bir başka tasnifi ise Robert J. Marzano ve diğerleri tarafından aşağıdaki gibi belirtilmektedir.

¹³² Gündoğdu, "Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar", s. 64.

¹³³ Marzano v.dğr., "Dimensions of Thinking: A Framework for Curriculum and Instruction", s. 90.

¹³⁴ Peter A Facione, "Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assesment and Instruction. Executive Summary 'The Delphi Report'", American Philosophical Association, 1990, s. 74, <https://philpapers.org/archive/faccta.pdf>.

Tablo 6: Eleştirel Düşünme Becerileri¹³⁵

ELEŞTİREL DÜŞÜNME BECERİLERİ				
Açıklığa kavuşturma becerileri	Destekleme becerileri	Çıkarım becerileri	İleri düzeyde açıklığa kavuşturma becerileri	Strateji ve teknik becerileri
Bir soru üzerinde odaklaşma Tartışmaları analiz etme Durumları açıklığa kavuşturmak için çeşitli tür ve düzeylerde sorular sorma	Bir kaynağın güvenilirliğini yargılama Gözlem raporlarını yargılama	Eldeki verilerden çıkarım yapabilme tüm dengelimsel düşünebilme Değer yargıları oluşturabilme	Terimleri tanımlayabilme ve tanımları yargılayabilme Sayıltıları belirleyebilme	Bir harekete karar verme Diğerleriyle etkileşim

Glaser eleştirel düşünme becerilerini; sorunları bilme, çözüm için uygun yolları belirleme, sorunlarla alakalı bilgi toplama, varsayım ve değerleri bilme, mevcut bilgileri yorumlama, ifadelerin net ve anlaşılır olması, argümanları değerlendirme, görüşler arasındaki mantıksal ilgiyi bilme, doğru netice ve genellemeleri elde etme, ulaşılan neticeleri test etme, var olan düşünce ve inançları yaşamışlıkların yardımı ile yeniden oluşturma şeklinde sıralamaktadır.¹³⁶

Eleştirel düşünür; bu beceriler vasıtasıyla, eleştirel düşünme eylemini hakiki anlamda gerçekleştirebilecektir. Sıralanan bu temel beceriler listelerine yenilerini de eklemek mümkündür. Tüm bu beceriler bilgilendirme amacıyla tasnif edilerek ve birbirinden ayrılmaktadır. Yaşam içerisinde bu becerilerin tasnifi bu kadar kolay olmamaktadır. Eleştirel düşünme tüm bu becerilerin birbirlerini tamamlayıp bir bütün haline gelmesiyle ortaya çıkmaktadır.¹³⁷

Bu kapsamda araştırmanın alt problemlerinden olan eleştirel düşünmenin ne olduğu, becerilerinin boyutlarının neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

2. ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ

¹³⁵ Marzano v.dğr., “Dimensions of Thinking: A Framework for Curriculum and Instruction”, ss. 68-71.

¹³⁶ Fisher, *Critical Thinking : An Introduction*, s. 7.

¹³⁷ Gündoğdu, “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar”, s. 64.

İnsanoğlu yıllardır eleştirel düşünme eğitiminin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği üzerine çalışmalar yapmaktadır. Eleştirel düşünme üzerine yapılan çalışmaları 2000 yılı aşkın bir süre öncesine yani, Sokrates’e kadar götürmek mümkündür. Amerikalı filozof ve eğitimci, John Dewey ise yapmış olduğu çalışmalarla eleştirel düşünmenin ‘babası’ olarak kabul edilmektedir.¹³⁸

Günümüzde bilginin güç haline gelmesi ve her geçen gün aratarak karmaşık bir yapıya bürünmesi hiç şüphesiz eleştirel düşünen bireylere olan ihtiyacı da artırmaktadır. Hemen her alanda eleştirel düşünen bireyler daha başarılı olmakta hem kendileri hem de yaşamış oldukları toplum için faydalı olmaktadır. Bu sebeple toplumlar, eleştirel düşünen bireyler yetiştirmek için bu becerinin nasıl kazandırılacağı noktasında kafa yormaktadır.¹³⁹

Bireylerin hayatları boyunca başarılı kararlar verebilmeleri, çevreden gelen zararlı etkileri olan her türlü bilgiye karşı kendilerini korumaları için eleştirel düşünme becerilerini gerçekleştirebiliyor olmaları gerekmektedir. Bu sebeple bireylere eleştirel düşünme eğitimi küçük yaşlardan itibaren verilmeli ve eleştirel düşünme ile eğitimdeki konumu arasındaki bağ net bir şekilde ifade edilmelidir.¹⁴⁰

Alan yazında eğitimcilerin, eleştirel düşünmenin öğrenilebileceği ve eleştirel düşünme becerisinin kazandırılmasının eğitimde önemli bir hedef olduğu konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. Eleştirel düşünmenin eğitimle geliştirileceği konusunda uzlaşma sağlayan eğitimciler, nasıl öğretileceğine dair farklı görüşlere sahiptirler.¹⁴¹

G.I. Hannel ve L. Hannel, eleştirel düşünmeyi öğretmenin yedi adımı olduğunu iddia etmektedirler. Bu adımlar;

1. *Bilgiye göz atmak (tanımlama ve etiketleme): Öğretmen, öğrencilere önlerindeki bilgiyi tanımlamalarını sağlayacak sorular sorar.*
2. *Benzerlikleri ve farklılıkları belirlemek (karşılaştırma bağlantı kurma): öğretmen, öğrencilerin ellerindeki bilgiyi karşılaştırmalarını sağlayacak sorular sorar.*

¹³⁸ Fisher, *Critical Thinking : An Introduction*, s. 2.

¹³⁹ Doğanay, Ünal, “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, s. 234; Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 58.

¹⁴⁰ Akınoğlu, “Bir Eğitim Değeri Olarak Eleştirel Düşünme”, s. 18.

¹⁴¹ Kaya, “Eleştirel Düşünmeye Eleştirel Bir Bakış”, s. 49.

3. *Genel temayı ve ilişkileri bulma (sınıflandırma/bütünleştirme/ön-özetleme):* öğretmen, öğrencilere farklılık ve benzerliklerini buldukları bilgilerin sınıflandırılmasını sağlayacak sorular sorar.
4. *Şimdi ne yapıyoruz? (Sonuç çıkarma):* Öğretmen, öğrencilere derste ne yapmaların istendiğini çözümlemelerini sağlayacak sorular sorar.
5. *Doğru cevaplama (delillendirme):* Öğretmen, öğrencilerden kanıtlarla desteklenmiş cevaplar ister.
6. *Benzer durumlara uygulama (çıkarımda bulunma/ projelendirme/ uygulama):* Öğretmen, öğrencilerden derste öğrendikleri yeni bilgiyi farklı durumlara transfer ederek uygulamalarını ister.
7. *Ne öğrendik? (Özetleme):* Öğretmen, öğrencilere bu dersin ne öğrettiğini sorar. Dersin başından sonuna kadar yer alan tüm öğelerin listelenmesi ve dersin bir kez daha özetlenmesi sağlanır.¹⁴²

Eleştirel düşünme eğitimiyle ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında eğitimin başarılı olabilmesi için dikkat edilmesi gerekenleri;

- Doğrudan anlatım yerine tartışma yönteminin kullanılması,
- Öğrencilere üst düzey açık uçlu soruların sorulması ve cevap için belli bir süre tanınması,
- Düşüncelerin rahatça ifade edilebileceği ve fikirlerin değerlendirilebildiği, destekleyici eğitim ortamlarının hazırlanması,
- Öğrencilerin, sorgulama, çözümleme, mukayese etme ve seçenek aramaya yönlendirilmesi,
- Öğrencilere bilgilerdeki benzeşmelerin buldurulması,
- Problem çözümü için eldeki bilgilerin uygunluğunun araştırılmasının sağlanması,
- Sorunların çözümünde farklı seçenekleri buldurulması,
- İletişimin güçlenmesinin sağlanması,
- Eğitim programlarının eleştirel düşünmeyi kazandıracak şekilde düzenlenmesi,
- Öğrencilere konular arasında bağlantı kurdurulması,
- Öğrencilere sonuç çıkarıcı sorular yöneltme ve cevap verirken kanıt isteme,

¹⁴² Akınoğlu, “Bir Eğitim Değeri Olarak Eleştirel Düşünme”, s. 21,22.

- Öğrencilerin öğrendikleri becerileri transfer etmelerine teşvik etme, şeklinde sıralamak mümkündür.¹⁴³

Eleştirel düşünme eğitiminin başarılı olması için en önemli ön koşul eleştirel düşünmeye istekli olmaktır. Bireyin kendi düşüncesini irdelemeye, eleştirmeye, güçlü ve zayıf yönlerini keşfetmeye ve bunlarla yüzleşmeye hazır olması gerekmektedir. İnsan zihni, mevcut düşüncelerini kanıtlamaya ve onları geçerli kılmaya meyillidir. Bu sebeple bireyin eleştirel bir düşünür olması için düşünceleriyle de mücadele etmesi gerekmektedir.¹⁴⁴

2.1. Eleştirel Düşünme Eğitiminde Temel Yaklaşımlar

Bilgi kullanıldıkça değerlenir. Kullanılabilmesi için ise bilginin anlaşılması gerekmektedir. Bilginin anlaşılır olması da onun hangi yolla elde edildiği ile ilişkilidir. Bilgi, onu doğrudan almak yerine, sorgulanması, ayrıntılı hale getirilmesi, elde var olan bilgilerle yeni bilgilerin ilgisinin kurulması ve farklı bir bilgi tesis edilmesiyle üretken hale gelmektedir. Bilginin zihinde bu aşamalardan geçmesi ise eğitim sürecinde eleştirel düşünmenin kullanılmasıyla mümkün olmaktadır. Eleştirel bir süzgeçten geçirilmeyen bilgi, yeni öğrenmeleri zorlaştırdığı gibi kalıcı da olmaz.¹⁴⁵

Eleştirel düşünme becerisinin eğitimi noktasında yapılan araştırmalar bu konuda birbirinden farklı fikir ve yaklaşımların olduğunu göstermektedir. Brandt, “düşünme öğretimi, düşünmeyi öğretme, düşünmeyle ilgili öğretim” şeklinde üç aşamayla düşünme becerilerinin eğitiminin gerçekleşeceğini belirtmektedir. Bu üç aşamadan birincisi olan “düşünme öğretimi”, öğrenme-öğretme ortamlarının eğitim için koşullar sağlanarak hazır hale getirilmesi, “düşünmeyi öğretme” eğitim programları vasıtasıyla düşünmenin öğretilmesi olarak belirtilmektedir. Üçüncü aşama olan “düşünme ile ilgili öğretim” “bilişsel süreçlerin öğretilmesi, düşünmenin bilincinde olma, epistemik biliş” olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir.¹⁴⁶

¹⁴³ Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, s. 198; Akınoğlu, “Bir Eğitim Değeri Olarak Eleştirel Düşünme”, s. 20.

¹⁴⁴ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. xxi.

¹⁴⁵ Doğanay, Ünal, “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, s. 234; Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 59.

¹⁴⁶ Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, s. 197.

Eleştirel düşünme eğitimiyle ilgili dört temel yaklaşımdan söz edilmektedir. Bunlar; a) Glaser ve Mcpeck'in savunduğu “Konu Tabanlı Yaklaşım”, b) Ennis, Perkins ve Solomon'un savunduğu “Karma Yaklaşım”, c) “İçerik Temelli Yaklaşım (konuya entegre etme)” d) “Beceri Temelli Yaklaşım (genel yaklaşım)” şeklinde belirtilmektedir.¹⁴⁷ Konu tabanlı öğretim yaklaşımında, öğretilmesi planlanan içerik ile eleştirel düşünmenin eş zamanlı öğretilmesi savunulmaktadır.¹⁴⁸

Patrick, eğitimlerde eleştirel düşünmenin konu bağlamında öğretilmesinin hayata da benzer şekilde yansımalarının olacağını belirtmektedir. Bunun yanında Huitt, eleştirel düşünmenin konu alanıyla ilişkilendirilerek öğretilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁴⁹ Ayrıca Resnick, Pauker, Ruggiero da konu tabanlı eğitim yaklaşımını savunanlardandır. Eleştirel düşünmenin öncülerinden kabul edilen Paul ve Elder ise, bireylerin iyi birer eleştirel düşünür olabilmeleri için eleştirel düşünme becerilerinin konu alanları içine serpiştirilerek, öğrenme- öğretme sürecinde öğretilmesi noktasında ısrarcıdırlar.¹⁵⁰

Karma yaklaşımda ise, konu tabanlı yaklaşım ile genel yaklaşımın kullanılması gerektiği savunulmaktadır.¹⁵¹ İçerik temelli eleştirel düşünme yaklaşımı, konu tabanlı yaklaşımla benzeşmekte ve içeriğin, eleştirel düşünmenin kaideleri ile bütünleşmesini önermektedir.¹⁵² Beceri temelli öğretim yaklaşımı, yapı bakımından konu tabanlı yaklaşımdan farklıdır. Savunucularının; Kruse, Prensesisen, Stenburg ve Bhana olduğu bu yaklaşımda, eleştirel düşünme becerileri ders içeriklerinden farklı bir içerikle geliştirilmesi gerekmektedir.¹⁵³

Eleştirel düşünme eğitiminde en önemli rol öğretmene düşmektedir. Eleştirel düşünebilen ve eğitim esnasında eleştirel düşünme becerilerini kullanabilen öğretmenler, öğrencilerin bilişsel olarak gelişim göstermelerini sağlayarak, sürece öğrencileri de dahil edebileceklerdir.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 61,62.

¹⁴⁸ Kaya, “Eleştirel Düşünmeye Eleştirel Bir Bakış”, s. 50; Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 62.

¹⁴⁹ Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, s. 198.

¹⁵⁰ Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 63,64.

¹⁵¹ Kaya, “Eleştirel Düşünmeye Eleştirel Bir Bakış”, s. 50; Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 62.

¹⁵² Kurnaz, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, s. 62.

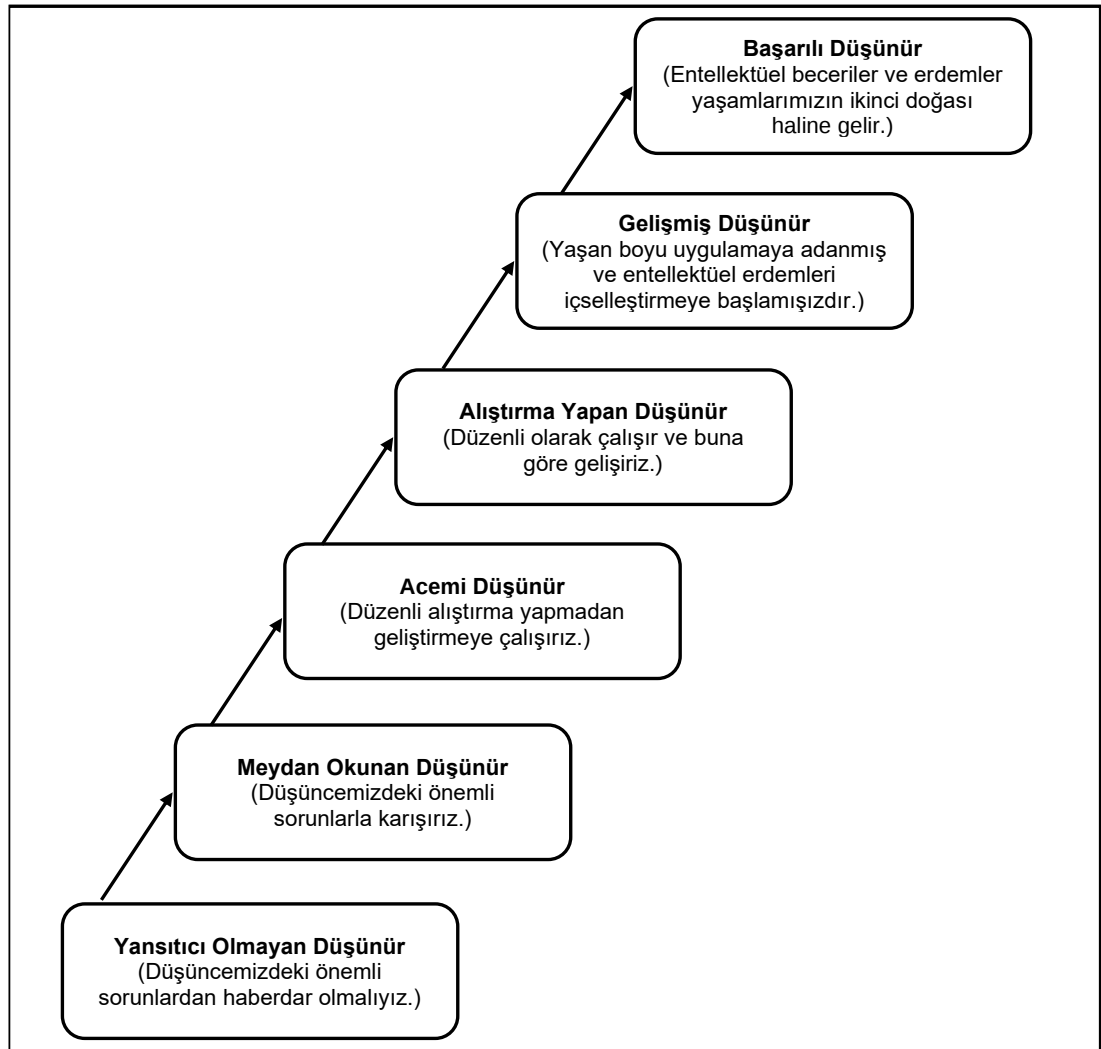
¹⁵³ a.g.e., s. 88.

¹⁵⁴ Seferoğlu, Akbıyık, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, s. 198.

Eleştirel düşünme becerilerinin eğitiminin başarılı olabilmesi için tek bir öğretim programının yetersiz kaldığı da görülmektedir. Bu nedenle Huitt, eleştirel düşünme becerisinin eğitiminde dikkat edilmesi gereken bir hususun da öğrencilere eleştirel düşünme becerilerinin doğrudan aktarılmaması, öğrencilerin eleştirel düşünmeye yönlendirilmesi olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁵

Eleştirel düşünme eğitimi, eleştirel düşünmenin gelişim süreci olarak belirtmek mümkündür. Aşağıdaki tabloda Paul ve Elder'in belirlemiş olduğu eleştirel düşünmenin gelişiminin aşamaları yer almaktadır.

Tablo 7: Eleştirel Düşünme Gelişiminin Aşamaları¹⁵⁶

¹⁵⁵ a.yer.

¹⁵⁶ Paul, Elder, *Kritik Düşünce*, s. 28.

Tabloya bakıldığında eleştirel düşünme becerisi kazanma aşamaları görülmektedir. Eleştirel düşünme, geliştirilebilir bir beceridir. İlk aşamada düşüncesinden haberdar olmayan yani yansıtıcı olmayan düşünür, düşüncesinin farkında olmaya başlayarak düşüncesindeki sorunları fark ederek meydan okuyan düşünür konumuna geçmektedir. Sonraki adımda acemi düşünür yani sistemli çalışma yapmadan düşüncesini geliştirmeye çalışmaktadır. Bu aşamadan sonra ise düzenli olarak çalışan ve alıştırmaya yapan düşünür gelmektedir. Hayatı boyunca egzersiz yapan ve düşüncesini geliştiren düşünür ise gelişmiş düşünür diye isimlendirilmektedir. Entelektüel düşünmeyi hayatının bir parçası haline getiren düşünür de başarılı düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu başlığımızda araştırmanın ikinci alt problemi olan eleştirel düşünme eğitiminde kullanılan yöntem ve teknikler sunulmaya çalışılmıştır. Eleştirel düşünme eğitiminin başarılı olabilmesi için eleştirel düşünmenin önündeki engellerin belirlenmesi ve ortadan kaldırılması da son derece önemlidir. Bu sebeple eleştirel düşünmenin önündeki engellere de yer verilecektir.

2.2 Eleştirel Düşünmenin Önündeki Engeller

İyi bir eleştirel düşünür olabilmek, eleştirel düşünmeyi tanımak ve eleştirel düşünmeyi engelleyen etmenleri bilmekle mümkündür. Bu engelleri tanıyıp, onlardan kurtulmayı başarmak eleştirel bir düşünür olma yolunda büyük bir adım atmak demektir.¹⁵⁷

Demircioğlu, eleştirel düşünmeyi engelleyen faktörleri şöyle sıralamaktadır; bireyin kendine özdeş olarak gördüğü kişi ya da grupların olumsuz özelliklere sahip olması, karakter olarak bağımlı olmaya müsait yapıda olması, sert davranışlarla yetiştirilmiş olması, düşünce olarak dogmatik düşünceye şartlanmış olması, kendisini yetersiz hissetmek, kendisi karar vermemesi hatta başkalarının onun için karar vermesine alışması, yetersiz yaşam koşulları yüzünden kavram geliştirememiş olması, herhangi bir sisteme nasıl sonuçlanacağını düşünmeden bağlanması, zihinsel olarak eksikliklerinin olması olarak sıralamaktadır. Öğrenciler için eleştirel düşünmenin önündeki engeller; bilgiyi alma karşısındaki tutumunun edilgen olması, öğretmenin de sadece aktarıcı rolde bulunması, aktarılan içeriğin kapsamının geniş

¹⁵⁷ Gündoğdu, “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar”, s. 65.

olmaması, öğrenme ve öğretme işleminin sadece bilgi aktarımı olarak görülmesi, sınıf mevcutlarının yüksek olması, dersin zamanının planlamasının düzgün yapılmaması, öğretmen rolündeki kişinin eğitim ve öğretimden kendini çekmesi, öğrencilerin görevlerinin sadece aktarılan bilgiyi çağırma, sorulursa söyleme ve gerektiğinde yazma olarak görülmesi, öğrencilerden beklentinin az olması, problemlerin net bir şekilde çözülmemesi olarak ifade edilmektedir.¹⁵⁸

Gündoğdu'ya göre eleştirel düşünmenin önündeki engelleri üç başlık altında toplamak mümkündür. a) Bireyin fiziksel ve duygusal problemlerinden kaynaklanan engeller, hafızanın yanıltması, düşünmede seçicilik, bilgi eksikliği, algıda sınırlılık, ön yargı, stres, yorgunluk, b) Dilsel kullanımlar, bireyin bir mevzuda peşin hüküm vermesine sebep olan kalıplaşmış, kapalı ifadeler, “herkes bilir ki” gibi doğruluğu hakkında güven verici ifadelerle başlayan cümleler, c) ben-merkezci ve toplum-merkezci düşünce yapısı, Paul ve Elder bu tarz düşünmeyi “özlemsel düşünme (wishfull thinking)” şeklinde ifade etmektedirler. Doğruluğunu “ben öyle inanıyorum” ve “biz öyle inanıyoruz” ifadelerinden alan düşünme tarzında birey doğrunun araştırılmasını istemez kendi inanç ve düşüncesi, mensup olduğu grubun inancı ve düşüncesi daha önemlidir.¹⁵⁹

Leming, eleştirel düşünmenin gelişmesini engelleyen etmenler “öğretmen, program ve kurumsal yapı” şeklinde ifade etmektedir. Öğrenim stratejisinden ziyade okulların kurumsal yapılarını öğrencilerin eleştirel düşünceleri önünde engel olarak görmektedir. Onosko'ya göre ise bu engeller; öğretim faaliyetinin, sadece bilginin aktarılması olarak görülmesi, muhtevanın gereğinden fazla ve gelişi güzel hazırlanması, öğrenciden beklentinin az olması, sınıf mevcudunun çok olması, zamanın plansız olması, eğitimcinin öğretme faaliyetinde yalnız kalması olarak sıralanmaktadır.¹⁶⁰

İnsanların düşünme şeklini mensup olduğu topluma uyum sağlama ihtiyacı belirlemektedir. Kişi etrafında meydana gelen olay ve olguları anlama çabası içinde düşünme biçimleri oluşturur. Bu biçimler her zaman olumlu işleve sahip olmayabilirler. Farklı alan ve ortamlarda, olumlu ve olumsuz etkileri olabilmektedir. Bireylerin içinde yaşamış oldukları dünya farklı yönleriyle düşünmeyi öğrenme

¹⁵⁸ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 59.

¹⁵⁹ Gündoğdu, “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar”, s. 65.

¹⁶⁰ Akınoğlu, “Bir Eğitim Değeri Olarak Eleştirel Düşünme”, s. 20,21.

noktasında engeller oluşturabilir. Bu engellerden birisi haber kaynaklarıdır. Birey içinde yaşadığı dünyaya ait bilgilerin birçoğunu bir takım sosyal medya ağları ve televizyon haber kaynaklarından edinir. Bu araçlar her zaman doğru ve sağlıklı bilgi aktarımı gerçekleştiremeyebilir.¹⁶¹ Bir diğer engel ise; kişisel (hata yapma, aptal görünme) korkulardır. Bu korkular kişilerin risk almalarını, hataları ile yüzleşmelerini ve bunların neticesinde eleştirel düşünmelerini engelleyen bir etmendir. Özgün olmayan, alışılmışın ötesine geçemeyen düşünme tarzları da eleştirel düşünmenin önündeki derin ve yaygın etmenlerdendir. Bunlardan birisi ben-merkezci düşünce yapısıdır.¹⁶²

¹⁶¹ Nosich, *Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi*, s. 18.

¹⁶² a.g.e., s. 22.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA ELEŞTİREL DÜŞÜNME

Bu bölümde, araştırmanın üçüncü alt problemi olan dinde eleştirel düşünmenin yeri ve önemini ortaya koyabilmek için dinde eleştirel düşünme gerekli olup olmadığı, insanın doğru bilgiye ulaşma sürecinde eleştirel düşünmenin rolü, dini bilgi edinmede eleştirel düşünmenin gerekli olup olmadığı incelenecektir. Daha sonra Kur'an-ı Kerim'de düşünme anlamına kullanılan kavramlar tek tek ele alınarak hangi bağlamda kullanıldıkları ve Kur'an-ı Kerim'in düşünme metodolojisi incelenecektir. Son olarak ise Kur'an-ı Kerim'de düşünmemek ve düşünmemenin ne gibi durumlarla sonuçlandığı ayetler ve tefsirleriyle verilecektir.

1. İSLAM'DA ELEŞTİREL DÜŞÜNMENİN YERİ VE ÖNEMİ

İnsanoğlunun bilinmezler içinde hakikate ulaşabilmesi için üç temel araçtan bahsedilmektedir. Bunlar; din, düşünce ve sanattır. İnsanın, bilgisine sahip olmadığı ve ona yol gösteren ilk kapı dindir. Din, ilk insanla birlikte var olan ve insan var olduğu müddetçe varlığını sürdürecektir olan bir kavramdır. Din, insanın gerçeği arama ve hakikate ulaşma çabasında, metafizik alemde insana ışık tutmaktadır.¹⁶³

Akıllı ve masum olarak yaratılan insanın bu dünyada iki önemli görevi vardır. Bunlardan birincisi aklını kullanması diğeri ise masumluğunu korumasıdır. Bu sebeple insanın davranışlarına yön verirken aklî olma ve ahlakilik ilkesine göre hareket etmesi gerekmektedir. Bu iki ilke için gerekli olan ise; din olgusu ve insanın düşünme özelliğidir.¹⁶⁴ Bu bağlamda İslam dininin bakış açısıyla, düşünme ve eleştirel düşünme kavramları incelenecektir.

¹⁶³ Bekir Karlığa, *Din ve Düşünce*, İstanbul: Mahya Yayınları, 2012, s. 9.

¹⁶⁴ Osman Eyüpoğlu, Niyazi Usta, "İtaat Kavramının Gerekçeleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, c. 19, sy. 2 (2019), s. 349, doi:10.30627/cuilah.633358.

1.1 İSLAM VE DÜŞÜNME

İnsanın, bilinmeyene ait bilgi edinmesini sağlayan ikinci araç ise düşüncedir. Yaratılışı gereği Mutlak'ı idrak etmesi imkânsız olmasına karşın insan, kendisini Mutlak'a yakınlaştıracak yol göstericilere muhtaçtır. Müşahhasan mücerrede, mücerreden ise Mutlak'a yolculuğunda aklını kullanmaktadır.¹⁶⁵

İnsanoğlu varlığından itibaren sebebini kestirmeye çalıştığı sürekli bir değişim ve dönüşüm sürecinden geçmektedir. Mükemmel olana yolculukta bilgiye ulaşmada doğru ölçütlerin kullanılması ve zihin dünyasındaki değişimin de olumlu yönde olması gerekmektedir.¹⁶⁶

Mükemmel olana yolculuğu esnasında, aklın kılavuzluğu tek başına yeterli olmamaktadır. Dinden bağımsız olan düşüncenin, bir ayağı eksik kalacak ve insanı bilinenden bilinmeze götürmede başarısız olacaktır. İnsanın anlam arayışında din ve düşüncenin buluşmaması, onu belirli kapılar arasında hapsedecek, kendi istek ve arzularının kulu olmasına sebep olacaktır.¹⁶⁷

Kur'an, insanlardan; sağlam kaynaklardan edindiği doğru bilgilerle kendisine bir inanç dünyası oluşturmalarını, davranışlarına inancının rehberliğinde yön vermesini ve davranışlarının, inancıyla tutarlı olmasını beklemektedir. O halde ilk yapılması gereken doğru bilgiye ulaşmaktır. Doğru bilgiye ulaşma yolunda en önemli gerekliliklerden bir tanesi eleştirel düşünme becerisine sahip olmaktır.¹⁶⁸

Tüm insanlar düşünme özelliğine sahiptirler. Düşünme eyleminde mühim olan; düşünülen şey, düşünme şekli ve düşünme nedenidir. Düşünme yetisini sürekli olarak kullanan insanın bu özelliğini, belirli alanlarda bilinçli ve sık kullandığı görülmektedir. Bunlar; bir problemi çözme, belli hedeflere ulaşma, edinilen bilgiyi ve yaşananları anlamlandırma, sosyal çevrede yaşayan insanın karşılaştığı yeni kişileri tanıma gibi alanlardır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Karlığa, *Din ve Düşünce*, s. 9.

¹⁶⁶ a.g.e., s. 10.

¹⁶⁷ a.g.e., s. 11.

¹⁶⁸ Nurullah Denizer, "İlâhî Mesajın Anlaşılmasında Eleştirel Düşüncenin Önemi", *Ekev Akademi Dergisi*, c. 23, sy. 78 (2019), s. 434.

¹⁶⁹ Koç, "Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü", s. 74.

Kur'an'ın muhatabı, aklını kullanan ve düşünen insandır. Allah; deliller üzerine anlayıp düşünen, ders ve öğüt alan, aklını kullanan insanlara hitap etmektedir.¹⁷⁰

Düşüncesi dar çizgiler içinde kalan, yaşantısını değerli kılacak olan kaidelerin farkında olmayan, kendisine dayatılan duygu ve düşünceyi sorgulamadan kabul eden insan ile eleştirel düşünme becerilerine sahip olan ve bu becerileri hayatını anlamlandırmak ve dinini yaşayabilmek için sağlıklı bir şekilde kullanan insan birbirinden çok farklıdır.¹⁷¹

İnsanoğlunu diğer canlılardan ayırt eden, onu farklı kılan özelliği tefekkür edebilmesidir. Düşünen insan edindiği bilgileri birikime dönüştürüp yeni bilgilere yelken açarken inanç duygusu da faaldir. Bu özellikleri ile şuurlu bir varlık olan insan, düşünme eyleminin akabinde yaşadığı toplum ve kendisi için değerler üretebilen bir varlıktır. Bu değerler ışığında eylemlerine yön verir.¹⁷²

İnsan, düşünebilme ve üretebilme özelliklerine vahiy ile yön verdiğinde ancak 'hikmet'e ulaşır. Hikmet, alan yazında aklın ve ilmin bir arada kullanılması ile hakikate ulaşma şeklinde tanımlanmaktadır. İnsan, düşünme ve bilgiye ulaşma gayretine vahyi rehber edinirse Peygamberin 'mü'minin yitik malı' olarak ifade ettiği 'hikmet'e ulaşabilir. Bu şu demektir ki insanın derinlemesine düşünmesi ve akletmesi, vahiy ile buluştuğunda onu doğru bilgiye ulaştıracaktır.¹⁷³

Bu bağlamda İslam'da eğitimin hareket noktası, kişinin Rabbini yaptığı her eylemde hesaba katmasıdır. Din eğitimi faaliyetlerinin nihai hedefinde ise Hikmet'e ulaşmak vardır. Bilimsel faaliyetlerin neticesinde ulaşılan bilgiler, Allah'ın ayetlerini, O'nun kâinat için koyduğu kuralları anlamayı kavramayı sağlayacaktır.¹⁷⁴

1.2 İSLAM DİNİNDE DOĞRU BİLGİ VE ELEŞTİREL DÜŞÜNME

İnsanın düşünme eylemi; iradesini de dahil ederek zihin dünyasında çeşitli etkinlikler neticesinde bir karara ulaşması, hüküm vermesidir. Bilinçli bir varlık olan

¹⁷⁰ Ra'd, 13/19; İbrahim, 14/52; Nahl, 16/44; Sa'd, 38/29; Zuhuruf, 43/3.

¹⁷¹ Koç, "Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü", s. 76.

¹⁷² Karlığa, *Din ve Düşünce*, s. 12.

¹⁷³ a.g.e., s. 13.

¹⁷⁴ İsmail Sağlam, "İmam Hatip Liselerinde Yetiştirilmek İstenen İnsan Modeli", 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 2013, s. 999.

insanın zihni faaliyetlerini kullanarak sonuca ulaşmasında, ona hakiki bilgiye ulaşma noktasında kesin bilgileri sunan tek kaynak vahiydir.¹⁷⁵

İnsanların alışkanlıkları, gelenek ve görenekleri, büyüklerinden görmüş oldukları dini uygulamalar; büyüklerin taklit edilmesi gibi özellikleri onun düşünmesine ve hakikati bulmasına engel teşkil etmektedir. Allah, Kur'an'da insanlardan, hakkında kesin bilgi sahibi olmadıkları şeylere inanmamalarını istemekte ve kendilerine verilen duyu organları ile hakikati bulmaları gerektiğini vurgulamaktadır. ¹⁷⁶“Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.”¹⁷⁷

Kabul etme ve güvenme temeline dayanan bilimsel bilginin ve inanç eyleminin aynı kaynaktan beslendikleri söylenebilir. Doğru bilgi ve hakiki inanç eyleminin çatışması mümkün değildir. Çatışma ve çelişki söz konusu ise bilginin veya inancın yeniden gözden geçirilmesi ve sorgulanması gerekmektedir.¹⁷⁸

İnsanların kendi duyularıyla edindikleri bilgileri de eleştirmeleri, yorumlamaları ve yeni bilgiler üretmeleri çağımızın şartları gereği zorunlu hale gelmiştir. Topumlarda, maddi manevi gelişmelere yön veren ve gelişmelerin öncüsü olan bireylere ihtiyaç artmaktadır. Bireylerin hem bilimsel bilgiye ulaşmaları hem de dini daha doğru anlayıp yaşayabilmeleri için işlevsel akla ve aklın faaliyetlerine, düşünme eylemine, eleştirel düşünme becerisine sahip olmaları gerekmektedir. Dinin ana kaynaklarını ele alarak bilimin verileri ile düşünen, araştıran, sorgulayan, yorumlayan, delilleri kullanarak hükümler çıkaran bireyler yetiştirmek bir zorunluluk haline gelmektedir.¹⁷⁹

Yaratılış gereği insan yaşadığı dünyada veri toplayacak duyu organlarına sahiptir. Soyut düşünme kabiliyeti ve bu düşünme eylemini değerlendirme gibi özelliklerle donatılmıştır. Dinin doğru anlaşılması, dini bilginin artırılması, veriler üzerine düşünmek, aktarılan bilgilere farklı açılardan bakabilmek ve yorumlayabilmek; doğru bilgi, hakikat ve inancı, asılsız bilgi ve hurafelerden ayırt edebilmek ve imanın tahkiki boyuta taşınabilmesi ancak bireylerin aklını işler hale

¹⁷⁵ Karlığa, *Din ve Düşünce*, s. 15.

¹⁷⁶ Koç, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, s. 76.

¹⁷⁷ İsrâ, 17/36.

¹⁷⁸ Karlığa, *Din ve Düşünce*, s. 21.

¹⁷⁹ Mustafa Çetin, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Eleştirel Düşünme Öğretimi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 4 (2013), s. 139.

getirmesi sonucu, aklın işlevlerinden olan düşünme eylemini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmesiyle mümkün olmaktadır.¹⁸⁰

Toplum problemlerinin dini yönü kadar, kültürel ve ahlaki yönü de önem arz etmektedir. Tüm bu boyutların sağlıklı çözümlere kavuşturulması için işlevsel aklın ürünü olan düşünme ve ilahi vahyin birbirinden bağımsız değerlendirilmemesi ve birlikte işe koyulması gerekmektedir. Tüm sorunların çözümü; duyularımızla algıladığımız dünyanın duyularla algılayamadığımız dünya ile kurulacak olan ilişkinin sağlıklı olmasından geçmektedir.¹⁸¹

Din insanların toplumsal düzenini garanti altına almayı hedeflemektedir. Birçok emir ve yasak bu bağlamda gelmiştir. Bireylerin vahyi daha doğru anlayıp yorumlayabilmeleri, farklı yorum ve görüşlere açık olabilmeleri, ezberci ve kalıplaşmış düşünceden sıyrılıp olay ve olgulara daha geniş pencereden bakıp hüküm verebilmeleri, eleştirel düşünme yetisi sayesinde gerçekleşmektedir. Eleştirel düşünme becerisine sahip bireyler her duyduklarına ve anlatılana koşulsuz itaat etmeyeceği için ehil olmayan kimseler tarafından kolayca aldatılamayacak, hurafe ve batıl inançlara saplanmayacak ve maddi manevi sömürülere kapalı olacaktır. Böylece eleştirel düşünme becerisine sahip bireyler dinlerini daha doğru anlayacaktır. Aynı zamanda her türlü görüşe ve bakış açısına açık olacakları için kişiler birbirlerine karşı ötekileştirici bir tavır takınmayacak, böylece toplumda düzen ve huzur sağlanacaktır.¹⁸²

Bireylerin, zihnen dinin inceliğini kavramaları ve dini özü itibarıyla algılayabilmeleri için aklını belli ölçütler ışığında kullanması gerekmektedir. Bireyler, böylelikle inançlarını akıl ve bilgi temelli sağlamlaştırmış olarak ahlakilik, karakter ve kişilik bakımından da İslam'ın istediği ölçütlere sahip olacaklardır.¹⁸³

İnanma eylemi; Kur'an-ı Kerim'de, Hz. İbrahim'in sırayla önce yıldız sonra ay ve güneşe bakıp inancını sağlamlaştırma¹⁸⁴ aşamasında düşünme ve değerlendirme süreci ve bu sürecin neticesinde bireyin iradesi ile seçiminin sonucudur. Düşünme eylemi, iman ettikten sonra da Allah'ı sıfatlarını, yarattıklarını,

¹⁸⁰ a.g.e., s. 143.

¹⁸¹ Karlığa, *Din ve Düşünce*, s. 21,22.

¹⁸² Mustafa Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, 1. bs., İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004, s. 144.

¹⁸³ Çetin, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Eleştirel Düşünme Öğretimi", s. 144.

¹⁸⁴ En'am, 6/76-79

gönderdiği vahyi üzerine tefekkür etme ve kalbini tatmin etme şeklinde devam etmektedir.¹⁸⁵

Kişilerin her çağ ve koşulda dinlerini en güzel şekilde yaşayabilmesi için sahip olduğu bilgi birikimini, yaşadığı ve karşılaştığı olaylarda kullanabilmesi ve olayları mukayese ederek yorumlaması; derin kavrayışa sahip olma yani eleştirel düşünebilme yeteneği ile gerçekleşmektedir. Kur'an ayetleri; insanların, hakkında tefekkür etmesi ve anlam vermesi icab eden bir kelimedir.¹⁸⁶

İmanın bilgiye dayanıp dayanmayacağı, günümüze kadar pek çok tartışmanın konusu olmakla beraber, tahkiki imanın gerçekleşebilmesi için insanın düşünme özelliğinin önemi büyüktür. Herhangi bir konuda, yetersiz delil ile şüpheden arınmamış taklidi iman, daima hatalı olarak kabul edilmektedir. İstidlal sonucu ulaşılan bilgiler ve araştırmalar neticesinde inanmak, tahkiki iman gereklereindir. Muteber görüşe göre: makbul olan iman, eleştiri süzgecinden geçerek şüpheden arınmış imandır. İnsan, yaratıcısının kendisine vermiş olduğu düşünme yetisi sayesinde Allah'ın yaratmış olduğu şeyleri gözlemleyerek ve aklını kullanarak Allah'a inandıktan sonra emir ve yasakların muhatabı olmaktadır.¹⁸⁷

Düşünme yeteneği, fıtratı gereği insanda var olan en önemli ve eşsiz vasıflardandır. Ve dinin muhatabı, akıl sahibi olan insanlardır. Allah, akıl sahiplerini sık sık düşünmeye davet etmektedir.¹⁸⁸ Kişilerin, dinin emir ve yasaklarından mesul olmalarının temel şartı akıllı olmasıdır. Evrendeki canlı ve cansız varlıkları gözlemleyip tefekkür eden insan, yaratılanlardan hareketle yaratıcısını bilmekte ve iman etmektedir.¹⁸⁹

İslam'ın akla ve aklın işlevlerine bu denli önem vermesi, aklın gerçek bilgiye ulaşabilmesi noktasında tek başına yeterli olacağı anlamına gelmemektedir. Vahyi temel almayan aklın, yanılgı ihtimali yüksektir. Vahiy asla değiştirilemez. Ancak vahyin anlaşılması ve yorumlanması aşamalarında yani beşerî boyutunda değişim gerçekleşebilmektedir.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Çetin, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Eleştirel Düşünme Öğretimi", s. 145.

¹⁸⁶ a.yer.

¹⁸⁷ a.g.e., s. 145,146.

¹⁸⁸ İsrâ, 17/36; Sad, 38/29; Nisa, 4/82; Mü'minûn 23/68; Bakara, 2/260; Fâtır, 35/28; Yusuf, 12/105; Rum, 30/30-46.

¹⁸⁹ Çetin, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Eleştirel Düşünme Öğretimi", s. 146.

¹⁹⁰ a.g.e., s. 147.

Eleştirel düşünme yaklaşımı, bilimsel gelişmeler için ne denli önemli ise din alanında da önemlidir. Ancak eleştirel düşünme yaklaşımı doğru anlamadığı ve uygulanamadığı takdirde dinin özü itibarıyla ‘savunmacı’ yaklaşımla; din, eleştiri dışı tutulmaya başlanmaktadır. Dini hassasiyeti olan kimselerin eleştirel yaklaşımdan uzak durmalarının bir sebebi de dinden çıkma korkusudur. Bunun sonucunda ise dini daha doğru anlama saf dışı kalmaktadır. Dinin kaynaklarının, niteliğinin, inancın akli ve nakli esaslarının bilinmemesi bu tarz korku ve endişelere sebep olabilmektedir. Bu endişe ve korkular da herhangi bir bilimsel temeli olmayan bir kutsallık oluşturur ve bu kutsallık eleştirel yaklaşımdan uzaklaşır.¹⁹¹

Din alanında aktarılan bilgilerin sorgulanmaksızın kabul edilmesi ise din istismarına kapı aralamaktadır. Her alanda doğru bilgiyi esas alması gereken insanın, din alanında doğru bilgiye ihtiyacı daha fazladır. Eleştirel düşünme süzgecinden geçerek sorgulamalar neticesinde, vahiy ve akli delillerle sağlamlaştırılmış, şüphelerden arınmış bir inanç çok güçlüdür. Kur’an, insandan düşünmesini, akletmesini ve güvenilirliği kesin olmayan bilgilerden uzak durmasını istemektedir. Peygamber efendimiz; insanlara doğru bilgiyi arama, yanlış bilgilerin peşinden gitmeme yönünde örnek olmuştur. Sahabe ile görüş alışverişinde bulunmuş ve hakkında vahiy olmayan konuları tartışmaya açmıştır. Bedir savaşı öncesi karargâhın değiştirilmesi, peygamber efendimizin sahabenin görüşlerine önem vermesi ve her konuda onlarla fikir alışverişinde bulunması; O’nun eleştirel düşünmeye açık olduğunu göstermektedir.¹⁹²

Her Müslüman, fiillerinin ve inancının nakli ve akli esaslarını bilmekle yükümlüdür. Kur’an’ın dışındaki tüm bilgilerin beşerî alana ait bilgiler olduğunu bilen Müslüman, diğer alanlardan gelen bilgiyi eleştirel düşünme süzgecinden geçirmek durumundadır. Bu süreç aynı zamanda, vahyin daha doğru anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır. Yanlış bilgilerden arınarak gelen bilgiler, kişilerin dinlerini daha doğru anlamalarını, yaşamalarını sağlayacak ve inançlarını güçlendirecektir.¹⁹³

İslam, düşünme eylemini batı dünyasında olduğu gibi sadece bir araç olarak görmemekte, bir ibadet olarak kabul etmektedir. Düşünme eylemi insanın hakikati

¹⁹¹ Hasan Onat, “Din Alanında Eleştirel Yaklaşımın Önemi”, (27.07.2020), <http://www.hasanonat.net/index.php/51-din-alan-nda-elestirel-yaklas-m-n-oenemi>.

¹⁹² a.yer.

¹⁹³ a.yer.

bulmasını sağlarken aynı zamanda Allah tarafından mükâfatlandırılmasını da sağlamaktadır. Allah, kâinatın yaratılışı üzerine düşünen ve akleden kimselerden övgüyle bahsetmektedir.¹⁹⁴ “Onlar ki ayakta dururken, otururken ve uyumak için uzandıklarında Allah’ı anar; göklerin ve yerin yaratılışı üzerine inceden inceye düşünürler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru’ derler”.¹⁹⁵ Bu ve benzeri ayetlerin insanları gözlem vasıtasıyla düşünmeye ve hakikatin bilgisine ulaşmaya çağırdığı görülmektedir. Kur’an’ı Kerim düşünmeyi teşvik etmekle birlikte insanın düşünmeyle ulaşamayacağı bilgilerin varlığını belirtmekte ve bazı sınırlar getirmektedir. Bu durum, insanların düşünmesine engel bir durum teşkil etmemektedir. İnsanın yaratılışı gereği düşünme, akletme vb. yollarla bilgisine ulaşamadığı konularda din alanı, insanın merakını gidermekte ve ona yol göstermektedir. Allah, gaybın bilgisinin yalnızca Allah katında olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁶ “Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları ondan başkası bilmez....”¹⁹⁷ Allah bu sebeple insanlara elçiler ve kitaplar göndermektedir. Vahiy sayesinde insan, yaşamın ötesindeki dünyadan ve metafizik alemden bilgiler edinmektedir.¹⁹⁸

Kur’an’ı Kerim, indiği toplumda Tevhit inancını yerleştirirken, muhataplarına yaşadıkları çevrede inançlarını ve değerlerini sorgulatmış ve bir eleştiriye tabi tutmalarını istemiştir. İnsanların inanmadan önce ve inandıktan sonra inançlarını sağlam tutmada, eleştirel düşünmenin rolü büyüktür. İslam dünyasında sorunlara çözümler üretme ve toplumsal refahı sağlama noktasında da yine eleştirel düşünceye sahip olmak, Müslümanlar için olmazsa olmazlardandır. Kur’an’da körü körüne taklit reddedilmekte ve gözlem, düşünme gibi özellikler önemli bir yer tutmaktadır. Peygamber efendimiz, putperest toplumda yerleşik olan düzene köklü

¹⁹⁴ E.M. Muhammed Suhail el-Hudawi, “An examination of the process of critical thinking from Islamic Point of View”, s. 18,19, (28.07.2020),
https://www.academia.edu/10698167/critical_thinking_from_islamic_point_of_view.

¹⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/191.

¹⁹⁶ Suhail el-Hudawi, “An examination of the process of critical thinking from Islamic Point of View”, s. 18,19.

¹⁹⁷ En’âm, 6/ 59; Cin, 72/26.

¹⁹⁸ Suhail el-Hudawi, “An examination of the process of critical thinking from Islamic Point of View”, s. 18,19.

eleştiriler getirmiş ve bizlere bir toplumun düzenini kurma noktasında eleştirel düşünme yöntemi göstermiştir.¹⁹⁹

2. KUR'AN-I KERİM'DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME İLE İLGİLİ KAVRAM VE AYETLER

Bu kısımda araştırmanın dördüncü alt problemi olan Kur'an'da kullanılan düşünme anlamına gelen kavramlar ele alınarak bu kavramların eleştirel düşünme ile ilgisi incelenecektir.

2.1 KUR'AN'I KERİM TERMİNOLOJİSİNDE DÜŞÜNME KAVRAMININ BOYUTLARI

Allah, Kur'an'ı kullarının dünya ve ahiret hayatlarında mutlu olmaları, toplum düzenini sağlama noktasında bir yol gösterici olarak irsal etmiştir. Kur'an'a genel olarak bakıldığında kâinattaki her şey Allah'ın varlığı, yegâne ve eşsiz oluşu noktasında birer işaret ve delildir. Bu sebeple de Allah kullarından sürekli bir akletme ve deliller üzerine düşünme üzerinde olmalarını istemektedir.²⁰⁰

Kur'an'da düşünme kavramını ve düşünmenin esaslarını açıklayabilmek ve Kur'an üzerine düşünmek için Kur'an'ın kavramlarını ele almak ve bu kavramları kullanmak daha uygun görülmektedir.²⁰¹ Kur'an terminolojisine bakıldığında insanı diğer canlılardan ayırt eden düşünme özelliği tefekkür, tezekkür, tedebbür, te'akkul, tefakkuh, tevessüm, tabassur gibi kavramlarla ifade edilir. Düşünme eyleminin bir alanını ifade eden bu kavramların hepsinin amacı aynıdır ve düşünsel bir gayreti ifade eder.²⁰²

Kur'an'da düşünme eylemi; “lubb”, “fuâd”, “nühye” ve “kalp” kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bu kavramlarla ifade edilen şüphelerden arınmış düşünme ve anlama, hikmete ulaşma yolunda ilk adımdır. Hikmete ulaşabilmek için teorik bilgiye saf ve temiz akılla düşünerek ve anlayarak ulaşmak akabinde ise faydalı ve hayırlı amelin onu takip etmesi gerekmektedir.²⁰³ Allah, Kur'an'da “Sözü

¹⁹⁹ Mehmet Ali Büyükkara, “‘Gayretlerimiz bireysel kalıyor evrenselleşemiyor’”, (28.07.2020), <http://minorkritik.com/2017/08/21/gayretlerimiz-bireysel-kaliyor-evrensellesemiyor/>.

²⁰⁰ Musa Bilgiz, “Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sy. 3 (2012), s. 54.

²⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1983, s. 47.

²⁰² Koç, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, s. 74.

²⁰³ a.g.e., s. 75.

dinleyip de en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. İşte onlar akıl sahiplerinin (Ulu'l-Elbâb) ta kendileridir.”²⁰⁴ buyurarak akıl sahibi insanları, bilgileri süzgeçten geçirerek en doğrusuna tabi olanlar olarak belirtmiştir.

Allah, insanların gerçek bilgiye ulaşmalarını istemektedir. Kur'an-ı Kerim hakikate ulaşmak için gerçekleştirilen tüm gayretlere ibadet olarak bakmaktadır. İnsan; Allah'ın ona ihsan ettiği bilgilerin dışında kendisine gönderilen ayetleri idrak etme, anlamlandırma ve bu anlamlardan yola çıkarak farklı bilgilere ulaşma gayreti içinde olmalıdır.²⁰⁵

Kur'an, insanların ilmin peşinde olmasını sadece insanların menfaati için değil; toplumun, sanat, teknik, kültür ve ahlaki gibi birçok konuda gelişebilmesi için de talep etmektedir. Hangi alanda olursa olsun insanın gayreti sonucu ulaşmış olduğu bilgi onu Allah'a imana götürecektir. Bu sebeple Allah, hakikatin peşinde olan insanın, çevresindeki eşya ve olaylara yalnızca bakmasını değil bu gözlem sonucunda idrak ve algı yetilerini de devreye sokarak derinlemesine düşünmesini istemektedir.²⁰⁶

2.1.1 Tefekkür

Fıkr kökünden türeyen tefekkür kavramı “bir işin akıbeti konusunda düşünmek” anlamına gelmektedir.²⁰⁷ Kişi, çevresinde olup biteni duyuları vasıtasıyla kalbe ulaştırıp burada şu'r (belli bir netlik ifade eden) haline getirir. Şu'r ettikleri üzerine yoğunlaşarak derin bir düşünme ile ortaya bir sonuç koymaya çalışır. Bu çabaya tefekkür denilmektedir. Ortaya çıkan eser ise 'fıkr' olarak isimlendirilmektedir.²⁰⁸

²⁰⁴ Zümer, 39/18.

²⁰⁵ Bilgiz, “Kur'ân'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 53.

²⁰⁶ a.g.e., s. 56.

²⁰⁷ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, c. 10, s. 53.

²⁰⁸ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 1. bs., İstanbul: Beyan Yayınları, 1986, s. 438.

Ragıp el- İsfahani’ye göre: Bilginin, bilinen olması için sarf edilen kuvvete fikr; bu kuvvetin, insanın görüşüne uygun hale gelmesine ise tefekkür denir. Tefekkür insanın kalbinde bir şeklin meydana gelmesini sağlamaktadır.²⁰⁹

Cevherî, tefekkür etmek kavramını, “bir nesneyi te’emmül etmek” yani etraflıca düşünmek şeklinde tanımlamaktadır.²¹⁰ Herhangi bir mesele hakkında düşünme, zihni yorma, derinlemesine düşünme ve bir şeyin bilincinde olmak anlamına gelen tefekkür kelimesi ancak kişinin kalbinde tasavvur edebileceği şeyler hakkında gerçekleşebilir. Bu sebeple yaratılmış olan şeyler hakkında tefekkür mümkünken, Allah’ın zatı hakkında tefekkür mümkün değildir.²¹¹

Seyyid Şerif el- Cürcânî, ‘fikr’ kavramını; bilinen şeylerden hareketle bilinmeyenin bulunması olarak tanımlamaktadır.²¹² Tefekkür etmek; bilginin artmasına, bilginin artması ise bilinenler vasıtası ile bilinmeyenlerin keşfedilmesini sağlamaktadır. Bu keşif süreci de kalbin tatmin olmasını sağlamaktadır.²¹³

Tefekkür; bir konu hakkında zihni zorlamak, çalıştırmaktır. Bir işin hakikati hakkında bilgi sahibi olmak için yoğun bir düşünme ile gayret etmektir. Bir şeyin özüne ulaşmak, kabuğunu kırmak ve anlaşılır hale getirmektir.²¹⁴

Tefekkür etme; kolay olandan zora, elde var olandan olmayana doğru endüktif bir muhakeme ile yol almaktır. Bu kavram, öyle bir eylemdir ki bir fikri düşünce alanından çıkarıp ilim sahnesine yerleştirmektedir. Manevi olarak okuma, akıl yürütme ve düşünme gibi anlamlara gelirken; maddi olarak deneyim ve tecrübe ile bir olayın iç yüzünü ortaya çıkarma, müşahade ve mütalaa etmek olarak tanımlanabilir.²¹⁵

²⁰⁹ Ragıp el-İsfahani, *Müfredat / Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010, s. 805.

²¹⁰ Mehmed b. Mustafa el-Vânî, *Vankulu Lügati*, ed. Mustafa Koç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, c. 1, s. 882.

²¹¹ Nureddin Turgay, “Tefekkür”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Şamil Yayınevi, 2000, c. 8, s. 22.

²¹² Ali İbn Muhammed Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta’rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan, 1. bs., İstanbul, 1997, s. 142.

²¹³ Bilgiz, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 67.

²¹⁴ Cemalu’d-dîn Muhammed b. Mükerrim İbn Manzur, *Lisanü’l-Arap*, Beyrut: Dâru Sadr, 1311, c. 5, s. 65.

²¹⁵ Bilgiz, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 66.

Kur'an'da 'f-k-r' lafzından türeyen bu kelime 18 defa²¹⁶ kullanılmıştır.²¹⁷ Ayetlere bakıldığında büyük çoğunluğunda 'tefekkür', belli bir konuda görüş bildirmek ve insanın aklını kullanması olarak kullanılmaktadır.²¹⁸

Tefekkür eyleminde kabuğunu kırma ve içe doğru yol alma ve hakikatine ulaşma söz konusudur. Bundan dolayıdır ki Allah; Kur'an'da, vahiy, yaratılan tüm eşya, vuku bulan her şey üzerine insanın düşünmesini, akletmesini, kendisine dersler çıkarmasını yani gördüğü şeyler altındaki gerçeklere ulaşmak için çaba sarf etmesini istemektedir.²¹⁹

Bu kavram, Kur'an'da kullanılışı açısından iki farklı başlıkla; Kur'an-ı Kerim yani ayetler üzerine tefekkür etmek²²⁰ ve Kur'an ayetleri dışındaki her şey üzerine tefekkür etmek²²¹ şeklinde incelenebilir. Kur'an ayetleri üzerinde tefekkür etmek ayetlerin daha iyi anlaşılmasını, Allah'ın yüceliğinin iyi kavranmasını, emir ve yasaklarının doğru anlaşılıp uygulanmasını sağlamaktadır. Ayetler dışındaki şeyler üzerine tefekkür ise; insanın içinde yaşadığı dünyayı daha iyi tanıyıp bu dünyada, kişinin, lehine ve aleyhine olan şeyleri öğrenip kendisine faydalı olan ilimlerin peşinde olmasını ve sürekli ilerleme kaydetmesini sağlayacaktır.²²²

Fahrudin Râzî, "Onlar düşünmediler mi ki?"²²³ ifadesinde yer alan tefekkür kavramını açıklarken, tefekkür etmek; "manaları kalp ile aramaktır" şeklinde tanımlamaktadır. Göz ile görmek için, gözün görülmek istenen şeye çevrilmesi gerekir. Aklın görmesi için ise tefekkür etmesi gerekmektedir. Eşyayı, tam anlamıyla anlayıp, hakikati kavramak için derinlemesine düşünme yani tefekkür etmek mecburidir.²²⁴

Tefekkür, kişinin yoktan fikir ortaya koyması değildir. Var olan şeyler, olay ve olgular üzerine derinlemesine düşünme ve akıl yorması sonucu bir fikre

²¹⁶ Bakara, 2/219, 266; Al-i İmran, 3/191; En'am, 6/50; A'raf, 7/176, 184; Yûnus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 44, 69; Rûm, 30/8, 21; Sebe, 34/46; Zümer, 39/42; Casiye, 45/13; Haşr, 59/21; Müddesir, 74/18.

²¹⁷ Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, s. 118.

²¹⁸ Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 48.

²¹⁹ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 439.

²²⁰ Nahl, 16/44; Sâd, 38/29; Muhammed, 47/24; Mü'minûn, 23/68; Ali İmran, 3/7; Kamer, 54/ 17,32.

²²¹ Bakara,2/219; Bakara, 2/266; Ali İmran, 3/190; En'âm, 6/50; A'raf, 7/184,185; Rûm, 30/8,9,21,24,50; Târl 86/6; Ankebut, 29/43.

²²² Mustafa Çetin, "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1994), s. 45.

²²³ A'râf, 7/184

²²⁴ Fahrudin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 11, s. 178.

ulaşarak hakikati bulma çabasıdır. İlme gidiş yollarından bir tanesidir. Her tefekkür sağlıklı sonuçlara ulaşamayabilir. Tefekkür eden kişiye bağlı olarak bu durum değişmektedir. Kişinin hata yapabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.²²⁵ “O’dur arzı uzatan ve orada oturlu dağlar ve ırmaklar var eden. Ve orada her meyveden iki çift yaptı, geceyi gündüze bürüyor. Tefekkür eden bir kavim için bunda kuşkusuz ayetler vardır.”²²⁶ Bu ve benzer ayetler incelendiğinde Allah; kainattaki delilleri zikrettikten sonra, peşinden “bütün bunlarda iyi düşünecekler için elbette deliller vardır” ifadesi ve bu anlama gelen ifadeler kullanmaktadır. Bu aynı zamanda, Allah’ın sunmuş olduğu deliller üzerine düşünmeye devam etmekle bilginin tamamlanacağı anlamına gelmektedir. Kâinata meydana gelen olaylar üzerine düşünen ve bu ilimlere sahip olan kimselerin, sunulan delillerle Kur’an’ın ilminin sonsuzluğunu da kavrayacağı anlaşılmaktadır.²²⁷

Mehmet S. Aydın’a göre tefekkür sadece zihinsel bir eylem değildir. O’na göre tefekkürün kişinin davranışlarına dönük kısmı da mevcuttur. Aydın’a göre tefekkür eyleminin var olan bilgi birikimine dayanması ve bu bilgilerin yetersiz olduğunun fark edilip yeni bilgi üretme özelliğinin de bulunması gerekmektedir.²²⁸

Tefekkür eden kişinin ilmi artar, ilmi artan kişi kalben de değişir ve bu değişiklik kişinin davranışlarına da yansır. Bu sebeple tefekkür eden kimselerin hal ve hareketleri de düzelecektir.²²⁹

“...Şüphesiz bunda tefekkür edenler için ibret vardır”²³⁰ ifadesinde ise; insanların, yeryüzünün yaratılışı, doğa olayları ve vermiş olduğu nimetler üzerine tefekkür ederek yani derin bir düşünceyle çıkarım yapıp bu minvalde bilinçle hareket ederek her zaman kötü şeylerden korunup iyi şeyler yapmış olduklarını ifade etmektedir.²³¹

Tefekkür eyleminin, insana ışık tutabilmesi ve doğruya yöneltebilmesi, tefekkürün sağlıklı bir şekilde yapılmasıyla mümkündür. Bunun için sağlam, sakın bir akıl ve kalp gereklidir. Tefekkür etmeyen insan, karanlıkta kalmış sayılır. Ona

²²⁵ Ünal, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, s. 441.

²²⁶ Ra’d 13/3.

²²⁷ Fahrudin er-Râzi, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu’l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 13, s. 386,387.

²²⁸ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 10.

²²⁹ Turgay, “Tefekkür”, s. 22.

²³⁰ Nahl, 16/11; Ra’d, 13/3; Nahl,16/69; Rum, 30/21; Zümer, 39/42; Casiye, 45/13.

²³¹ Turgay, “Tefekkür”, s. 22,23.

ışık tutup aydınlığa çıkacak olan, salim akıl ve kalp ile düşünmede yoğunlaşmak yani tefekkürdür.²³²

Tefekkür etmek bir süreçtir. Kısa zamanda bir şey üzerinde yoğunlaşıp hakikate ulaşabilmek mümkün değildir. Tefekkür etmek bir idrak çabasıdır. Yeni bilgilere ulaşma çabası ve ulaşılan bilgiler ile yetinmeyen daimî bir gayrettir. Yukarıda da bahsi geçtiği gibi Kur'an tefekküre büyük önem atfetmiş ve tefekkür etmeyenler yerilmiştir.²³³

Tefekkür sadece düşünme faaliyeti olarak kabul edilmez. Bu derinlemesine düşünmenin sonuçları mutlaka olacaktır. Bilginin hayatta kullanılır hale gelmesi tefekkür etmekle mümkün olacaktır. Bilimde, fende, sanatta ilerlemenin başlangıç noktası tefekkür etmek olarak düşünülebilir. Üzerine tefekkür edilen her şey, zihin dünyasından yaşanılan dünyaya naklolacak ve eyleme dönüşecektir. Bir hakikate ulaşmak, görünmez olanı görünür hale getirmek, kabuğu aşırp öze inmek, her açıdan bilimsel gelişmeleri de beraberinde getirecektir.²³⁴

Kur'an'da geçen diğer tefekkür²³⁵ kavramlarına bakıldığında; insanın kendi nefsi, göklerin ve yerin yaratılışı üzerine düşünme ve bu şekilde hakikate ulaşma gayreti içindeki imanlı kişilerden bahsedilmektedir. Verilen misal ve kıssalarla düşünme arasında sebep sonuç ilişkisi kurulmaktadır.²³⁶

“Allah belki düşünürsünüz diye size ayetlerini böyle açıklar”²³⁷ ifadesine bakıldığında; bu anlatılanlardan ibret alır, verilen örneklerin anlamları üzerine derinlemesine düşünür ve sizden beklenileni yerine getirirsiniz şeklinde anlaşılmaktadır.²³⁸

Tefekkür kelimesi ile sebep sonuç ilişkisi kurulan kelimelerden bir tanesinin ‘ayet’ kelimesi olduğu da görülmektedir. 18 kullanımın 9’u bu şekildedir. O halde tefekkür kişinin kendisinden başlayarak çevresindeki her şeyi yani tüm ayetleri düşünme eylemidir.²³⁹

²³² Bilgiz, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 66.

²³³ a.g.e., s. 69.

²³⁴ a.g.e., s. 66.

²³⁵ Rum, 30/8; Al-i İmran, 3/91; A’râf, 7/176; Haşr, 59/21.

²³⁶ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 119.

²³⁷ Bakara, 2/266.

²³⁸ Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Büyük Kur'an Tefsiri*, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012, c. 2, s. 120.

²³⁹ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 119,120.

Sema ve arzın yaratılışı üzerine tefekkür etmek kişinin hem ameli hem de ilmi bir eylemde bulunmasıdır. Üzerine tefekkürün emredildiği; göklerin ve yerin yaratılması, yeryüzü şekilleri, yeryüzündeki tüm canlılar gibi hususlar kendi alanlarında ihtisas gerektiren konulardır. Bu sebeple, kâinatın yaratılışı üzerine gözlem ve araştırma yapmak ve yeryüzünde yaratılan canlı cansız tüm eşyadan yararlanmak; ilmi çalışmalarla, bilimsel bilgilere ulaşma gayretini de içinde barındırmaktadır. Salt bir düşünmenin yetersiz olacağı bu durumda sistematik bir gözlem, araştırma, inceleme ve deney yolu ile yeni bilgilere ulaşılabacaktır.²⁴⁰

“Yeryüzünü enine boyuna uzatan, onda sabit dağlar ve ırmaklar meydana getiren, orada meyvelerin her birinden çiftler çiftler yaratan O’dur. Geceyi de gündüzün üzerine O bürüyüp örtüyor. Düşünen insanlar için şüphesiz bütün bunlarda ibretler vardır.”²⁴¹ Kur’an bu gibi ayetlerle daima insanların fikirlerini uyanık tutarak, meraklarını artıracak görüntüleri ortaya sererek, onların gözlemleyen, mütalaa eden bireyler olmasını istemekte ve teyakkuz halinde olmalarını telkin etmektedir. Tüm bunlar üzerine tefekkür edebilmek için sema ve arzın yaratılışını, işleyişini bilmek gerekmektedir. Bu bilme gerekliliği de insanı yine araştırma ve öğrenmeye teşvik etmektedir. Bu sebeple tefekkür etmenin fizik, metafizik ilimlerini de dikkate alması gerektiği ifade edilebilir.²⁴²

Kur’an’ı insanlara tebliğ ve tebyin eden peygamber efendimiz de tefekkür ve muhakeme etmeye değer vermiştir. İnsanlara emir ve yasakları iletirken ve Kur’an’ı açıklarken tedrici bir şekilde muhataplarının seviyelerini dikkate almıştır. Onlara körü körüne ezber yapmamalarını tavsiye etmiş ve akıllarını kullanmalarını istemiştir. Daima düşünmelerini, çalışmalarını ve ilim elde etmelerini tavsiye etmiştir.²⁴³

Kur’an-ı Kerim, tefekkür etmeyi sürekli istemekle birlikte insanın düşünmesini de geliştirmektedir. Onlara düşünmenin nasıl olması gerektiği noktasında yol göstermektedir. İnsanı; akli, kalbi ve duyularını da dikkate alarak kendisine muhatap kabul etmektedir. Kur’an, insandan; müşahhas olan varlıklara bakarak öğüt almasını istemekte ve kâinatta yaratılan her şeyin insanın emrine ve

²⁴⁰ Bilgiz, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 68; Çetin, “Kur’an’da Tefekkür Kavramı”, s. 49.

²⁴¹ Ra’d 13/3.

²⁴² Bilgiz, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 68.

²⁴³ Çetin, “Kur’an’da Tefekkür Kavramı”, s. 50.

faydasına yaratıldığını belirtmektedir.²⁴⁴ Allah “O, adetleri üzere hareket eden güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir.”²⁴⁵ buyurmaktadır.

İsmail Hakkı Bursevî, eşyanın hakikatini öğrenmek için üç mertebe bulunduğunu belirtir. Birinci mertebe, dilin zikretmesi, ikinci mertebe, kalbin tefekkür etmesi ve üçüncü mertebe ise, ruhun marifetidir. Bu üç aşamayı geçen kişi ancak karanlıktan uzaklaşıp, hakikate ulaşabilmektedir.²⁴⁶

Vehb b. Münebbih, kişinin tefekkür etmekle anlayacağını, anlayan insanın, bilgiye ulaşacağını ve bilen insanın da bilgisiyle hareket edeceğini söylemektedir.²⁴⁷

Kur’an’da geçen tefekkür etmek, kişinin ön yargılardan uzak objektif bir şekilde; bir olay, bir konu üzerine her yönden, detaylı, derin ve titiz bir düşünme faaliyetidir. Tefekkür eyleminin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için aklın çaba sarf etmesi gerekmektedir.²⁴⁸

Kur’an’ın talep ve teşviki ile kendisine Kur’an’ı rehber alan kimse, özgürce düşünerek ve aklını daima kullanarak; ilim, sanat, fen gibi her alanda ilerleyecek ve sürekli üretken olacaktır. Üreten insan, içinde yaşadığı topluma da faydalı olacak ve toplumun da ilerlemesini sağlayacaktır. Kur’an, insanın daimî tefekkür halinde olmasını ve taklitten kurtulmasını da telkin etmektedir.²⁴⁹

2.1.2 Tedebbür

De-be-ra fiilinin tefa’ul babından mastarı olan tedebbür kelimesi, Kur’an’ı Kerim’de 4 yerde fiil olarak ‘tedebbera’ kullanılmıştır.²⁵⁰ Tedebbür kavramı bir işin sonunu düşünmek, olayların sonunu hesaplamak anlamına gelmektedir.²⁵¹

²⁴⁴ a.g.e., s. 53.

²⁴⁵ İbrahim, 14/33.

²⁴⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyan*, çev. Ali Hüsrevoğlu, Murat Sülün, Yusuf Akgün, İstanbul: Erkam Yayınları, 2014, c. 3, s. 451.

²⁴⁷ İbn Kesir, *Büyük Kur’an Tefsiri*, 2012, c. 2, s. 404.

²⁴⁸ Ali Galip Gezin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 32 (2014), s. 152.

²⁴⁹ Çetin, “Kur’an’da Tefekkür Kavramı”, s. 54.

²⁵⁰ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 123,124.

²⁵¹ Cemalu’d-dîn Muhammed b. Mükerrim İbn Manzur, *Lisanü’l-Arap*, Beyrut: Dâru Sadr, 1311, c. 4, s. 273; Cârullah Ebi’l-Kâsım Mahmûd b.’Umer Zemahşerî, *Esasü’l-Belağa*, Beyrut: Dâru’l-Kütüb’ül-İlmiyye, 1998, c. 1, s. 278.

Tedebbür, “işlerin sonları hakkında düşünmekten ibarettir”. Tefekkür kavramına yakın bir anlam taşımasına rağmen tefekkür etmek, deliller hakkında düşünüp tasarrufta bulunmak iken tedebbür, işlerin sonuçları hakkında düşünmek ve kalbin tasarrufta bulunmasıdır.²⁵² Cevherî’ye göre tedebbür, “bir nesneyi fikr etmek” demektir.²⁵³ Tedebbür etmek; arkasından gitmek, tabi olmak, hükümleri üzerine düşünüp onlara uymak, bir işin sonrasını hesap etmek ve ona göre hareket etmek anlamlarına gelmektedir.²⁵⁴

Bu kavram, bir olayın sonuçlarını dikkatlice incelemek, tedbirli olmak, olayın yoğunlaşarak, sadece görünen yönünü değil her yönünü düşünmek ve bir işin sonucunu olay olmadan hesap etmek anlamlarına gelmektedir.²⁵⁵

Tedebbür kavramı, Kur’an’da insanın yapması gereken bir eylem olarak kullanılmakta ve eylemin hedefinin ise Allah’ın ayetlerinin olduğu görülmektedir. Bir şey üzerine tedebbür etmek, o şeyin sonucu hakkında tefekkür edip düşünmek anlamına gelmektedir.²⁵⁶

Allah, “Onlar Kur’an üzerinde hala gereği gibi tedebbür etmeyecekler mi? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı.”²⁵⁷ buyurmaktadır. Buradaki ‘ يتدبرون - yetedebberune’ fiili gereği gibi düşünmek anlamına gelmektedir.²⁵⁸ Yine benzer bir ayette: “Kur’an’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpleri üzerinde kilitleri mi var?”²⁵⁹ buyurarak Allah, bu fiili sağlıklı bir düşünme olarak ifade etmektedir. Bu ayete bakıldığında akıl yürütme ve düşünmenin olmadığı; peşin hükümlülük, kişisel zaaf, duygu ve tutumların, sağlıklı düşünmeyi engelleyen psikolojik etmenlerden olduğu görülmektedir.²⁶⁰

Tedebbür, bir olay ve oluşun sonucuna tüm dikkati vererek her açıdan bakmak demektir. Nisa suresi 82. ayet incelendiğinde, inançla ilgili mevzularda dahi delillerin araştırılması, derinlemesine düşünülmesi ve bunun sonucunda iman

²⁵² Cürçânî, *Ta’rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 58.

²⁵³ el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2014, c. 1, s. 753.

²⁵⁴ Bilgiz, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 73.

²⁵⁵ a.g.e., s. 72.

²⁵⁶ Muhammed bin Ahmed Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi’l-Kur’an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015, c. 5, s. 340.

²⁵⁷ Nisa, 4/82.

²⁵⁸ İbn Kesir, *Büyük Kur’an Tefsiri*, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, t.y., c. 3, s. 36.

²⁵⁹ Muhammed, 47/24.

²⁶⁰ Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012, c. 2, s. 103.

edilmesi gerektiği görülmektedir. Körü körüne taklit reddedilmekte ve sağlıklı düşünme ile hakikate ulaşma emredilmektedir. Kur'an üzerine tedebbür edilmemesini yeren Kur'an, ayetlerin manası ve sonuçları üzerine düşünmeyi telkin etmektedir.²⁶¹

“Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar ayetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl i'zan sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik.”²⁶² “Onlar bu söz üzerinde hiç düşünmezler mi? Yoksa kendilerine, daha önce atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?”²⁶³ ayetlerinde ise ‘yüdebbiru- يدبروا’ şekliyle kullanılan tedebbür kavramı, ayetlerin manası üzerine düşünmek anlamına gelmektedir.²⁶⁴ Sâd suresinde geçen, tedebbür etmek kavramı ise; Kur'an ayetlerinin düzeni, Kur'an'ın üslubu, üzerine tefekkür ve teemmül etmek ve gereğince amel etmek şeklinde açıklanmaktadır. Akl-ı selim kimselerin Kur'an ayetleri üzerine tedebbür ettiklerinde iman edeceklerine vurgu yapılmaktadır.²⁶⁵

Allah'ın insanlardan tedebbür etmelerini istemesi; insanların akıl yürüterek, ayetler üzerine derinlemesine düşünerek, odaklanmalarını talep etmesi anlamına gelmektedir. Kur'an ayetleri üzerine tedebbür edenler, kendilerine gelen ayetlerden çıkarması gereken sonuçları çıkarıp, içinde bulunduğu toplum ve kendisi için gerekli tedbirleri alacak ve dikkatli davranacaktır.²⁶⁶

Bu durumda tedebbür kavramı tefekkür kavramıyla ‘düşünme’ anlamı taşıması noktasında benzeşse de ayrıştığı ince bir detay vardır. Tedebbür etmek, insanın gelecekte olacak şeyleri düşünmesi ve baştan hesap etmesi demektir. Gerçekleşecek olayların sonunu hesap etmesi ve bu yönde tedbir alması demektir.²⁶⁷

²⁶¹ Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, 2015, c. 5, s. 341; Konyalı Mehmed Vehbi, *Hulâsat'ül Beyan Fî Tefsîr'il Kur'an*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y., c. 3-4, s. 990; Bilgiz, “Kur'ân'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 73.

²⁶² Sâd, 38/29.

²⁶³ Mü'minun, 23/68.

²⁶⁴ Konyalı Mehmed Vehbi, *Hulâsat'ül Beyan Fî Tefsîr'il Kur'an*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y., c. 9-10, s. 3648; Muhammed bin Ahmed Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015, c. 12, s. 222.

²⁶⁵ Konyalı Mehmed Vehbi, *Hulâsat'ül Beyan Fî Tefsîr'il Kur'an*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y., c. 11-12, s. 4791,4792.

²⁶⁶ Gezzin, “Kur'ân'da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, s. 158.

²⁶⁷ a.yer.

2.1.3 Tezekkür

Zikr kelimesi, sözlükte “bir şeyi anmak, hatırlamak” “hatırda olan şeyin korunması” anlamına gelmektedir.²⁶⁸ Zikr, unutulmuş bir şeyin hatırlanması dışında iki anlam daha taşımaktadır. Bu anlamlar; bir şeyin dil ile ve kalp ile anılması, zikredilmesidir.²⁶⁹

Lügatte zikr kelimesi, “Düşünmek, hatırlamak, anmak, geçmişini düşünerek hatırlamak, telaffuz etmek, ezberlemek, ders edinmek, çokça okumak suretiyle bir şeyin hafızada tutulmasını kolaylaştırmak, hatırlamak, unutmamak” anlamlarına gelmektedir.²⁷⁰

Ze-ke-ra kökünden türeyen bu kelime Kur'an'da toplamda 292 ayette 17 farklı anlamda kullanılmıştır. “Bir şeyi telaffuz etmek, unutmamak için bir şeyi zihinde hazır bulundurmak, sadırda hâsıl olan şey, amele devam, lisânın zikri, hıfz, itaat ve cezâ ...” gibi anlamlara gelmektedir.²⁷¹ Cevherî, tezekkür etmek kavramını; “anmak, yâd etmek” şeklinde tanımlamaktadır.²⁷²

“Size verdiğim nimetleri hatırlayın”²⁷³ ayeti hatırlamaya, “İbadetinizi bitirdiğinizde, atalarınızı hatırladığınız gibi, hatta daha güçlü bir haykırıyla, Allah'ı hatırlamaya devam edin!”²⁷⁴ ayeti dil ile anmaya, “Allah'ı anar ve günahlarının affı için yalvarırlar”²⁷⁵ ayeti ise kalp ile anmaya örnek olarak gösterilebilir.

Kur'an'da, zikr kelimesinin kullanımına bakıldığında en çok kullanılan türevinin tezekkür kavramı olduğu görülmektedir. Tezekkür etmek, basit bir düşünme eylemi olmaktan ziyade, Allah'ın iradesi doğrultusunda, zihninin, tüm benliğiyle hareket etmesi ve ders alma gayretidir. Tezekkür kavramı, içinde iki eylemi birden barındırmaktadır. Bunlardan ilki, unutulmuş bilgilerin, tekrar hatırlanma çabası, diğer ise, elde edilen tüm bilgilerin zihne sağlam bir şekilde yerleştirilmesidir.²⁷⁶

²⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, 1311, c. 4, s. 308; Zemahşerî, *Esasü'l-Belağa*, c. 1, s. 314.

²⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, 1311, c. 4, s. 308; Özgören Reşat, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (12.12.2020), <https://islamansiklopedisi.org.tr/zikir#1>.

²⁷⁰ Gezgin, “Kur'an'da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, s. 159.

²⁷¹ Cürcânî, *Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 109.

²⁷² el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2014, c. 1, s. 763.

²⁷³ Bakara, 2/40.

²⁷⁴ Bakara, 2/200.

²⁷⁵ Âl-i İmran, 3/135.

²⁷⁶ Bilgiz, “Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 72.

Tezekkür, zihinde unutulmanın hatırlanmasıdır. Bu da tezekkür eyleminin, aklımızın hıfz özelliği ile alakalı olduğunu göstermektedir. Yusuf Kardâvî'den naklen Mustafa Şentürk, tezekkür eyleminin aklın üstün işlevlerinden olduğunu belirtmektedir. İnsan hafızasının, insanın öğrenmiş olduğu bilgileri depoladığını ve kendisine ihtiyaç duyulduğunda, bilgilerin bu depodan çağrıldığını ve doğal olarak insanın hafızasını kullanmadan yaşamakta zorlanacağını, geçmişini hatırlamayacağını belirtmektedir. Bu durumda tefekkür ve tezekkür arasındaki farkın; tefekkürün yeni bilgiler öğrenmek için gerçekleştirildiği, tezekkürün ise, mevcut olan bilgilerin hatırdaki tutulma eylemi olduğu görülmektedir.²⁷⁷

İslam dininde, bilgi değişmez bir hakikattir. İnsan, tezekkür ederek bu bilgileri hatırına getirmektedir. İnsana bu bilgilerini tezekkür etmesini sağlayan işaret ve deliller, Allah'ın ayetleri ile kâinatta gösterilmektedir. Bu sebeple Kur'an'ın isimlerinden bir tanesi 'ez-Zikr' dir.²⁷⁸

“Allah'tan korkanlar, şeytandan gelen bir dürtmeye uğradıklarında, Allah'ın uyarılarını hatırlar ve hemen gerçeği görürler.”²⁷⁹ ayetindeki تَذَكَّرُوا “tezekkerû” ifadesini Fahrüddin Râzî, “toparlanıp kendine gelirler” şeklinde açıklamaktadır.²⁸⁰ Yani işlemek üzere oldukları fiili ve Allah'ın gazabını hatırlayıp, o anda hakikati kavrarlar ve yapacakları eylemden vazgeçerler. Unutmuş oldukları şeyleri hatırlayarak, kendilerine gelirler.²⁸¹

İnsan, duyuları aracılığıyla dış dünyayla bağlantı kurmaktadır. Duyuları ile dış dünyadan aldığı işaret ve delilleri bir anlam bütünü haline getiren insan, bu anlamın kalbinde tasavvur etmesi ile davranışlarını da değiştirmektedir. İnsan kalbinin tezekkür etmesi, onu gerçek bilgiye yani eşyadaki hakikate ulaştırmaktadır.²⁸²

“Bunlar, iman edenler ve Allah'ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur.”²⁸³ Ayetinde

²⁷⁷ Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, s. 122.

²⁷⁸ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 35,36.

²⁷⁹ A'raf, 7/201.

²⁸⁰ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu'l-Ğayb*, 2013, c. 11, s. 216.

²⁸¹ Nejdî Karakaya, “Kur'an'da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında-”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 5, sy. 1 (2016), s. 180.

²⁸² Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 36,37.

²⁸³ Ra'd, 13/28.

görüldüğü gibi; insanın mutluluğa ulaşması, gerçeği hatırlaması yani kalbin tezekkürü ile mümkündür.²⁸⁴

Fahrudin Râzî, “Öyleyse siz beni zikredin ben de sizi zikredegim”²⁸⁵ ifadesinin tefsirinde, Allah’ı kalp ile zikretmenin üç boyutundan bahsetmektedir. Bunlardan ilki; Allah’ın zat ve sıfatlarının delilleri hakkında düşünmek ve ortaya çıkan şüphelerden arınmak üzere tefekkür etmektir. Diğer bir zikir şekli ise; Allah’ın emir ve yasakları, insanların sorumlu oldukları şeyler ve Allah’ın mükafatlandırması ve cezalandırması üzerine tefekkürdür. Son şekli ise Allah’ın yaratmış olduğu mahlukat ve onların sırları üzerine düşündürmektir. İnsanların, bedenleri ile zikretmesi ise, kendilerine emredilenleri yerine getirmeleri ve ibadet etmeleriyle mümkündür.²⁸⁶

Ali Galip Gezin, Fahreddin Razi’den naklen, tezekkürün meydana gelişini şöyle açıklamaktadır: Zihinde mevcut olan bilgi ve suretlerin, unutulması üzerine kişi aklını zorlayarak bu bilgi ve suretleri geri getirmeye çabalar. İşte bu gayret tezekkürdür yani hatırlamaya çalışmaktır. Tezekkür etmek, hafızadan silinen şeylerin geri döndürülmesi için gayret sarf etmektir.²⁸⁷

Ebu’l Beka ise tezekkür etmeyi, mevcut olan bilgilerin hatırlanmaya çalışılması; zikir ise, bu çaba sonucunda bilginin zihne geri dönmesi olarak tanımlamaktadır.²⁸⁸

Tezekkür eyleminde, ilahi bir boyut mevcuttur. Kişinin evrende yaratılmış tüm varlıkları, Allah’ın yüceliğini anlamaya gayret etmesi, hatırlama ve hakikate ulaşma gayreti bulunmaktadır.²⁸⁹

”كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ” / Bu Kur’an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri hatırlayarak öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”²⁹⁰ “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: "Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi

²⁸⁴ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 38.

²⁸⁵ Bakara, 2/152.

²⁸⁶ Fahrudin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 4, s. 71.

²⁸⁷ Gezin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, s. 162.

²⁸⁸ a.yer.

²⁸⁹ a.yer.

²⁹⁰ Sâd, 38/29.

cehennem azabından kuru!”²⁹¹ ayetlere bakıldığında, “tefekür”, “tezekkür”, “tedebbür” kavramlarının birbiri ile alakalı oldukları, bu düşünme özelliklerinin, mü’minlerin en özel ve güzel vasfı olduğu görülmektedir.²⁹²

“لِيَذَّبَرُوا أَيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرُوا أَلْوَابِ”²⁹³ kullanılan tezekkür etmek kavramı, ayetlerin, anlamlarının ve işaret ettiği sırların düşünülmesi ve dersler çıkarıp kişinin hem dünya hayatı hem ahiret hayatında mutlu olması için yaşantısını düzenlemesi şeklinde açıklanmaktadır.²⁹⁴

Kur’an’da tezekkür kelimesi, “düşünüp öğüt almak”²⁹⁵ manasında 51 defa kullanılmaktadır.²⁹⁶ Kur’an’da belirgin bir şekilde kullanılan tezekkür etmek, normal bir düşünme eylemi gibi kabul edilmemelidir. Kişinin tezekkür etmesi, geçmişe yönelik zihinsel gayretinin yanında onu kalben, zihnen yani her yönden Allah’a ve O’nun yaratmış olduklarına yönelten bir faaliyettir. Sürekli hatırd tutma, aklın daima kullanılması, daimî bir çabayı gerektirir. İnsanın, kendisi ve çevresinde olup bitenleri düşünmesi ve onlardan dersler çıkarması tezekkür etmekle mümkündür.²⁹⁷

Tezekkür kavramı incelendiğinde, maziye dönük derinlemesine düşünme anlamını taşıdığı görülmektedir. Bir hatırlama, zihinden geri çağırma söz konusudur. Tezekkür kelimesinin, Kur’an’da geniş bir anlam alanı vardır. Kök anlamına bakıldığında “hatırlamak, anmak, yad etmek” anlamlarının Kur’an’daki anlamlarıyla yakından ilişkisinin olduğu görülmektedir. İnsan, öğrendiklerini hatırlamalıdır ki yeni düşünceler üretebilsin. Düşünemeyen, yeni düşünceler üretemeyen insan da delilleri kullanıp, ders alıp doğru sonuçlar çıkaramaz.²⁹⁸

²⁹¹ Al-i İmran, 3/190-191.

²⁹² Gezgin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, s. 164.

²⁹³ Sa’d, 38/29.

²⁹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an’ı Kerim’in Yüce Meali Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul: İpek Yayıncılık, t.y., c. 6, s. 309; Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihi’l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 19, s. 72.

²⁹⁵ Fâtır, 35/37; A’raf, 7/201; En’am, 6/80.

²⁹⁶ Gezgin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, s. 167.

²⁹⁷ a.yer.

²⁹⁸ a.g.e., s. 168.

2.1.4 Te'akkul

Kur'anda 'akletme, akılı kullanma' şeklinde terim anlamda, fiil olarak kullanılan te'akkul kavramını doğru anlayabilmek için 'akl' lafzının anlamlarını bilmek faydalı olacaktır.²⁹⁹

'Akl' etimolojik olarak "menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak" gibi anlamlara gelmektedir. Felsefe ve mantık ilimlerinin yapmış olduğu tanımda ise; "varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç" demektir.³⁰⁰

el-'Akl, "zatında maddeden soyut, fiilinde maddeye bitişik olan bir cevherdir." "Kendisiyle eşyanın hakikatleri bilinen ve anlaşılan şeydir." "Akıl, 'devenin bağı' demek olan, 'ıkâl' den alınmıştır. Akıl da akılların sahiplerini doğru yoldan sapmaktan meneder." Akıl, mevcut olmayanları iz ve işaretlerle; mevcut olanları ise gözlem yolu ile idrak eden, maddi olmayan bir özdür. Cürcânî'nin naklettiğine göre; Allah'ın insan bedeninde yaratmış olduğu manevi bir cevherdir. Kalbin hak ile batılı ayırt etmesini sağlayan nurudur.³⁰¹

Cevherî, el-akl' kelimesini, "insanla kaim bir nesnedir ki insanı, na-şayeste nesnelerden hacr edip nehy eder." şeklinde tanımlamaktadır. Yani akıl, insanın özünde var olan ve olması halinde insanı, ona layık olmayan şeylerden uzak tutan bir nesnedir. Masdarı olan 'akl kelimesine ise "bir nesneyi idrak etmek" manasını verir.³⁰²

Cevherî, 'akl' kelimesine nekra olduğunda "devenin dizini iki kat edip zira'ın orta yerden bağlamaya" dendiğini belirtmektedir.³⁰³

Cevherî, 'et-te'akkul' kavramını "bir nesneyi tekellüf ile bilmek" şeklinde tanımlamaktadır.³⁰⁴

²⁹⁹ Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, s. 23.

³⁰⁰ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25.12.2020), /akil.

³⁰¹ Cürcânî, *Ta'rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 154.

³⁰² el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2014, c. 1, s. 1905.

³⁰³ Mehmed b. Mustafa el-Vânî, *Vankulu Lügati*, ed. Mustafa Koç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, c. 2, s. 1906.

³⁰⁴ a.g.e., c. 2, s. 1908.

Râgıb İsfahânî, ‘akl’ kelimesini; “İlmi kabul etmeye hazır olan güce denir.” diyerek tanımlamaktadır. Bu kelimenin asıl anlamının; “tutmak ve sımsıkı kavramak” olduğunu belirtmektedir.³⁰⁵

Hız. Ali, aklın iki çeşit olduğunu belirtmektedir. Birincisi doğuştan var olan akıl, diğeri ise sonradan elde edilen akıldır. Bakara, 2/ 171. Ayette “فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ” “onlar düşünmezler” ifadesinde işaret edilen birinci akıl türüdür. Ankebût, 29/43 ayetindeki “وَمَا يَعْقِلُهَا” “kavrayamamaktadırlar” ifadesi de ikinci tür akıla örnektir. Allah, birinci tür olan yani doğuştan gelen aklın yoksunluğundan, insanı sorumlu tutmamaktadır.³⁰⁶

Akletmek anlamına gelen ‘akl’ kavramı, “teorik ve pratik meseleler üzerine düşünmek” demektir. Akleden insan ise; düşüncelerinde çelişki olmayan, duygularını yönetebilen, heva ve heveslerinin peşinden sürüklenmeyip kontrol mekanizması güçlü olan kimsedir.³⁰⁷

Akıl, “ilimle insanı koruyan, kale içine alan ve helak edici yollara sürüklemeyen kalbî/ruhî bir kuvvettir, kaynağı kalptir, madeni kalptedir.”³⁰⁸

Menşei kalp olan, akıl zihinde faaliyet halindedir. Akıl, kalp ile aynı değildir. Ancak kalbin işlevlerinden birini akıl olarak belirtmek mümkündür. Akıl, tefekkür gücüyle, şuurdan aldıklarını derinlemesine inceler, bir araya getirir ve özümseyerek hakikate ulaşır. Şuur’dan nefse gelen bilgilerin hatırdaki kalması hıfz ile olur. Yanılmaya da meyilli olan hafızadaki bilgilerin tekrar şuur’a gelmesi tezekkür yani hatırlamadır. Şuura sürekli gelen bu içerikler, zihnin tasavvurlarıdır. Bu süreçlerden sonra ilme ulaşılır ve tüm bu faaliyetlerin gerçekleşmesi akıl ile mümkündür. Böylece akıl, kalpte faalken ortaya ilim çıkmaktadır.³⁰⁹

Akletmek, meydana gelen bir olay ile o olayın faili arasındaki bağ fark ederek bu ilişkinin anlamına ulaşmaktır. Bir iz veya işaretten olayın müsabibini kestirme, gözle görülmeyenden görülene ulaşma ve duyularla hissedilmeyen bir anlamı ortaya çıkarma kuvvetidir. Aklın bu faaliyetleri üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki ‘kıyas’tır. Kıyas, parça ile parça arasında bir bağ kurmak ve bu bağ ile anlam oluşturmaktır. Parçadan bütüne olan anlamlandırma, ‘tümevarım’, bütünden

³⁰⁵ el-İsfahanî, *Müfredat / Kur’an Kavramları Sözlüğü*, s. 715.

³⁰⁶ a.g.e., s. 716.

³⁰⁷ Kutluer, “Düşünme”, s. 53.

³⁰⁸ Ünal, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, s. 442.

³⁰⁹ a.g.e., s. 442,443.

parçaya olan bağ ve anlamlandırma yani ‘tümdengelim’dir. Tüm bilimler, aklın bu üç işlevini kullanmaktadırlar.³¹⁰

Aklın, bu üç işlevi süreç bakımından iki türdür. Birincisi ağır ağır tefekkür ile gerçekleşir ki buna ‘fıkr’ denilmektedir. Diğerisi ise aniden gerçekleşir bu da ‘hads’ diye ifade edilir.³¹¹

Kur’an’da akl’ kelimesinin kullanıldığı ayetlerde akl’a; bilme, anlama,³¹² düşünme,³¹³ basiret ve ibret³¹⁴ ve akletme³¹⁵ anlamları verilmektedir.³¹⁶ Lafız, 49 yerde sadece fiil olarak kullanılmıştır. Bunlardan bir tanesi mazi fiil “مَا عَقَلُوهُ” “iyice düşünüp anladıktan/bağ kurduktan sonra”³¹⁷ iken diğerleri muzari fiil şeklinde gelmektedir. Kur’an’a göre akıl, insanı diğer canlılardan ayırt eden, emir ve yasakların muhatabı olmasını sağlayan, fiillerinin anlamlı olmasını sağlayan bir güçtür. Kur’an’da akletmek kavramı, aklın kullanılması vasıtasıyla kişinin doğru düşünmesi şeklinde ifade edilmekte ve önemi sürekli vurgulanmaktadır. Kur’an, akıl ile kazanılan bilginin de yine akıl kontrolünde kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır.³¹⁸

Kur’an’ı Kerim’de aklın fiil olarak kullanılması, sanki aklın sürekli çalıştırılmasını, aktif olarak kullanılmasını istemektedir. Birçok ayette, “Akletmez misiniz?”, “Akletmiyorlar mı?”, “Belki akledersiniz”, “Şayet akledenlerdenseniz”, “akleden toplum”, “Hala akletmeyecek misiniz?” şeklinde³¹⁹ aklın sürekli kullanılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.³²⁰

“Siz insanlara, iyiliği emredip kendinizi unutur musunuz? Halbuki, Kitab’ı da okuyup durursunuz. Hala akıllanmayacak mısınız?”³²¹ Kurtubî, bu ayette geçen “أَفَلَا تَعْقِلُونَ” ifadesini; siz, sizleri alçaltan, küçük düşüren bu işleri yapmaktan engellemeyecek misiniz şeklinde açıklamaktadır. Kurtubî’ye göre akl, engellemek demektir. Deve yuları anlamındaki, ‘ikal’ kelimesi de bu kelimedenden türemektedir. Bu

³¹⁰ a.g.e., s. 443.

³¹¹ a.yer.

³¹² Yusuf, 12/2.

³¹³ Saffat, 37/138.

³¹⁴ Ankebût, 29/35.

³¹⁵ Hud, 11/50.

³¹⁶ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 36.

³¹⁷ Bakara, 2/75.

³¹⁸ Bolay, “Akıl”.

³¹⁹ Bakara, 2/44, 73, 76, 242; Al-i İmran, 3/65, 118; En’am, 6/32, 151; Araf, 7/169; Yunus, 10/16.

³²⁰ Bilgiz, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 58.

³²¹ Bakara, 2/44.

yular, devenin hareket etmesini engellemektedir. ‘Diyet’ kelimesi için de akl’ kelimesi kullanılmaktadır. Çünkü diyet katilin, öldürülen kişinin velisi tarafından, öldürülmesini engellemektedir. Akl’ kavramı bilgisizliğin zıt anlamlısı olarak da kullanılmaktadır. Ez-Zeccâc’dan naklettiğine göre; Aklını kullanan kimse, Allah’ın emir ve yasaklarına uyarken; cahil kişi, bu emir ve yasaklara uymayan kimsedir.³²²

Kurtubî, aklın cevher olduğunu kabul etmemektedir. Ona göre, akıl bir cevher olsaydı, cevherlerin birbirlerini andırması gerektiğinden, her cevherin akıl olması gerekirdi. Kurtubî, “Akıl, eşyayı anlamlarının hakikatinden hareketle olduğu şekliyle idrak eden bir araçtır.” Şeklinde yapılan tanıma da itiraz ederek, akl’ın idrak etmek özelliğine sahip olmasına imkân yoktur. Ona göre akıl bir arazdır.³²³

Konyalı Mehmed Vehbi, “أَفَلَا تَعْقِلُونَ”³²⁴ ayetteki bu ifadesini “idrak edip düşünemez misiniz?” anlamında açıklamaktadır. Akl’, “hapsetmek ve bağlamak” anlamına gelmektedir. İnsanın, aklını kullanarak idrak etmesi onu kötülüklerden alıkoyup, güzelliklere ve doğruya ilettiğinden akıl denilmektedir.³²⁵

İsmail Hakkı Bursevî; akl’ kavramına, “menetmek, alıkoymak” anlamını vermektedir. İnsanın, ilim öğrenmesini sağlayan manevi güce akıl denmektedir. Akıl, insanı kötülüklerden alıkoyarak, güzel işlere sevk eder.³²⁶

Kur’an’ı Kerim’de, insanların, akletmeleri yani bir nimet ve üstünlük vasıtası olarak verilen aklın kullanılması ve ‘te’akkul’ ederek, geçmişte yaşananlar ile bugün arasında bir ilişki kurarak, hakikate ulaşmaları ve hatadan uzak durmaları istenmektedir.³²⁷

Akl’ kavramının fiil şeklinde kullanıldığı bu ayetler incelendiğinde, ‘te’akkul, akletme’ mazide gerçekleşen olaylar ile bugün gerçekleşenler arasında bağ kurarak, tarihten ders almak, benzer hataları yapmamak ve doğru yolda olmak anlamında kullanıldığı görülmektedir. İnsanın yanlışla gitmesine engel olan onun doğru yolda kalmasını sağlayan güç, onun akletme özelliğidir. Bu durum, devenin ayağına

³²² Muhammed bin Ahmed Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015, c. 2, s. 57,58.

³²³ a.g.e., c. 2, s. 58.

³²⁴ Bakara, 2/44.

³²⁵ Konyalı Mehmed Vehbi, *Hulâsat'ül Beyan Fî Tefsîr'il Kur'an*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y., c. 1-2, s. 115,116.

³²⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, çev. H. Kamil Yılmaz v.dğr., İstanbul: Erkam Yayınları, 2015, c. 1, s. 354.

³²⁷ Gezgin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, s. 144.

çaprazlamasına bağlanan ve onun yanlış yola gitmesine engel olan bağ'a benzemektedir.³²⁸

Kur'an terminolojisinde 'te'akkul' kişinin olanlarla, olması gerekenler arasında derin bir bağ kurmasını sağlayan ve onu doğruya ulaştıran bir yetenektir. Sadece, düşünmek ya da akletmek şeklinde tercüme etmek kelimeye tam anlamını vermemektedir. Bu fiilde bir 'bağ kurmak' söz konusudur.³²⁹

Kelimenin sözlük anlamından yola çıkarak, aklını kullanan insanın, varlık ve olaylar arasında doğru olan bağlantıları kurup, eylemlerini ulaştığı doğru bilgiler ışığında belirleyerek, tehlikelerden korunacağı ifade edilmektedir. Sebep-sonuç, eser-müessir arasındaki bağlantıyı doğru kurabilme ve bunun akabinde ulaştığı bilgiler ile birbiri arasında intikal edebilme akletmektir. Bu yönüyle akletme sonucu ortaya çıkan algı, kişinin olay ve olgulara bakış açısını ve doğal olarak da değerlendirme biçimini belirlemektedir.³³⁰

Hadiseler ve varlıkları, doğru anlayıp doğru yorumlayabilmek için, Kur'an'ın da teşvik ettiği işlevsel aklın daima faal olması gerekmektedir. Kur'an, insanlara, akıllarını kullanarak anlayabilecekleri örnekler sunmakta ve akıllarını çalıştırmalarını emretmektedir. Akıllı doğru kullanabilmek için, kaynağın dosdoğru olması gerekmektedir. Akıl; işlerliğini, üreteceği ve bağlantı kuracağı bilgileri doğru kaynaktan alırsa yanılmaz. Bu vasıflara sahip akla, akl-ı selim yani sahibini hakikate ulaştıran akıl denir.³³¹

Akletme eyleminin insanı sahih bilgilere götürebilmesi için, vahyin desteğine ihtiyacı vardır. Mutlak hakikate ulaşmak, akletme yeteneği ile vahiy arasında bağ kurmakla mümkün olacaktır. Akletmek, kişinin yaratıcı ile yaratılan arasında mevcut olan ilişkisini fark etmek ve idrak etmektir.³³² Varlığın sırrını idrak etmekten aciz akıl, gerçek anlamda akletmiş olmaz. Aklın, olabildiğince geniş bir alanda kullanılması ve bu sayede, hak ile batılı ayırt edebilecek bir güç haline gelmesi gerekmektedir.³³³

³²⁸ a.g.e., s. 145.

³²⁹ a.g.e., s. 146.

³³⁰ Karakaya, "Kur'an'da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında-", s. 176.

³³¹ a.g.e., s. 177,178.

³³² Bilgiz, "Kur'ân'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", s. 60.

³³³ a.g.e., s. 62.

Akletme fiilinin kullanıldığı ayetlere bakıldığında, aklın, sebep-sonuç ilişkisine bağlandığı görülmektedir. Kur'an, akletmenin gerçekleşebilmesi amacıyla "Arapça indirildiği" "أَنْزَلْنَاهُ" ³³⁴ ve "جَعَلْنَاهُ" "yaptık" ³³⁵ bahsedilen ayetlerle; "akletmeyen toplulukların inkâr bataklığında kaldığını" ³³⁶ ve yine akletmedikleri için, "ateş ashabından olanları" ³³⁷ belirten ayetler bu sebep sonuç ilişkisine örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda akla, kalp manasının veridiği de "akleden kalpler" ³³⁸ ayetinden görülmektedir. Bu da göstermektedir ki, Kur'an'da hem istidlâlî akla hem kalbî akla yer verilmektedir. ³³⁹

2.1.5 Tefakkuh

Fıkıh lafzı, lügatte "bir şeyi bilmek, onu anlamaktır. Dinde anlayış sahibi olmak, bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmak ve onu elde etmektir." ³⁴⁰

Cürcânî'nin tanımında fıkıh; "Konuşanın sözünden maksadı anlamaktan ibarettir." Terim anlamı ise, "Şer'i, amelî ahkamı, tafsîlî delillerden bilmektir." Fıkıh, hüküm içeren sözlerin derinlerde taşıdığı anlama isabetli bir şekilde ulaşmaktır. ³⁴¹

Fıkıh', "hazır bir bilgi ile gaib bir bilgiye ulaşmaktır." Anlam itibariyle ilim kelimesi daha kapsamlı bir anlama sahiptir. Aynı zamanda fıkıh, "şer'i hükümleri bilmektir." Fakîh ise; anlayış sahibi, kavrama yeteneği olan ve bir konu hakkında uzmanlaşacak kadar bilgili olan kimsedir. ³⁴²

Fıkıh, kavramının içinde barındırdığı 'anlayış' Arapça'daki 'fehm' kelimesiyle aynı anlamı taşımamaktadır. Söylenen bir sözü anlamak, fehm' iken; söylenen sözün olayların iç yüzünün 'kühüne vakıf olma', sözün taşıdığı hakiki manaya ulaşma, onu her yönüyle idrak ederek bir sonuca ulaştırma 'fıkıh'tır. ³⁴³

Görülenden, hissedilenden, görünmeyene, yani asıl gerçek olana varmak fıkhetmektir. Fıkheden kimseler, dünya hayatında karşılaştıkları zorluklara ve

³³⁴ Yusuf, 12/2.

³³⁵ Zuhuruf, 43/3.

³³⁶ Yunus, 10/100.

³³⁷ Mülk, 67/10.

³³⁸ Hacc, 22/46.

³³⁹ Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, s. 35.

³⁴⁰ Cemalü'd-dîn Muhammed b. Mükerrim İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, Beyrut: Dâru Sadr, 1311, c. 13, s. 522.

³⁴¹ Cürcânî, *Ta'rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 173.

³⁴² el-İsfahanî, *Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 807.

³⁴³ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 471.

sıkıntılara takılıp kalmazlar. “قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ”³⁴⁴ Çünkü bilirler ki gerçek zorluk bunlar değildir. Bu zorluklar gerçek zorlukların sadece basit birer örneğidir. Bu sebeple gördüklerinden yola çıkarak, hakikati idrak ederler.³⁴⁵

İslam’ın ilk zamanlarında fıkıh’ kelimesi, sözlük anlamıyla kullanılırken, zaman içinde, konusu Kur’an ve hadis olan bilgiler yani dini bilgi ve anlayış için kullanılmaya başlamış ve anlamı daralmıştır. Daha sonraları ise, İslam’ın ameli kaidelerini bilmeyi amaçlayan ve araştıran bir ilim dalının adı olarak ifade edilmiştir. Dinin temel kaynaklarının, zihinsel gayret ile öğrenilen dini bilgilerin tümüne terim olarak ‘fıkıh’ isminin verilmesi, Ebu Hanife zamanına kadar dayandırılmaktadır.³⁴⁶

Lafız, Kur’an’ı Kerim’de cem muzari fiil şeklinde, farklı bâblarda, 20 defa kullanılmıştır. Bu lafız, ‘gavl’³⁴⁷ kelimesinin fıkhedilmesi şeklinde 3 defa, hadis³⁴⁸ kelimesinin fıkhedilmesi şeklinde 1 yerde kullanılmıştır. Yani toplam 4 defa bir sözün fıkhedilmesi anlamında kullanılmıştır. ‘Kalb’³⁴⁹, kavramıyla 7 yerde, 4 defa ‘kavm’³⁵⁰ kavramıyla kullanılmıştır. Bir yerde de ‘Dinde tefakkuh’³⁵¹ şeklinde kullanılmıştır.³⁵² Dinde tefakkuh etmek, zorluk ve sıkıntılara katlanarak dini, tüm detaylarıyla, derinlemesine öğrenmek demektir.³⁵³

Bu durum göz önüne alındığında, fıkhetmek kalbe ait bir fonksiyondur, demek mümkündür. Söylenen sözün derinlemesine anlaşılması, fıkhetmekle gerçekleşir.³⁵⁴

Tefakkuh, “zikredilen ilme âlim olmaktır.”³⁵⁵ Fıkhedebilmek için çaba göstermektir. ‘Dinde tefakkuh’, dini, derinlemesine anlama, sağlam bir şekilde, tüm gerçekleriyle dini kavrama demektir. Dinde tefakkuh edebilmek için, kalbin tüm fonksiyonlarının devreye sokulması gerekmektedir. Aynı zamanda, Allah’tan

³⁴⁴ Tevbe, 113/81.

³⁴⁵ Ünal, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, s. 472.

³⁴⁶ Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (28.12.2020), /fikih.

³⁴⁷ Hûd, 11/91; Tâhâ, 20/28; Kehf, 18/93.

³⁴⁸ Nisâ, 4/78.

³⁴⁹ Tevbe, 9/87, 127, vd.

³⁵⁰ En’am, 6/98; Enfâl, 8/65; Tevbe, 9/127; Haşr, 59/13.

³⁵¹ Tevbe, 9/122.

³⁵² Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 126.

³⁵³ Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul: Azim Yayıncılık, 2015, c. 4, s. 470.

³⁵⁴ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 126.

³⁵⁵ el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2015, c. 2, s. 2368.

hakkıyla korkup, O'na yönelmek ve kalben tertemiz olmak gerekmektedir. Bu yönüyle fikh'ı ilmin nihayete ermesi, şeklinde değerlendirmek mümkündür.³⁵⁶

Tefakkuh, tüm zamanlar ve bu zamanlar arası ilişkilerden hareketle, bugüne ilişkin sonuçlara varmaktır. Bu yönden yeni bilgiler üretmek anlamı da taşımaktadır.³⁵⁷

2.1.6 Tebassur/Basîret

Basîret kelimesi, 'b-s-r' kökünden türemektedir. Bu kökün türevleri, Kur'an'da 148 ayette kullanılmaktadır. Lügate, 'el-besar', "görme organı, göz", "göz çukurundaki iki sinire yerleştirilmiş kuvvettir ki, bu iki sinir birbirine kavuşurlar, sonra ayrılarak göze ulaşırlar, göz bu kuvvetle ışıkları renkleri ve şekilleri algılar", "görmek için olan kuvvet ki gözde halk olunmuştur" şeklinde tanımlanmaktadır.³⁵⁸ 'Besar' kelimesi ise "bilmek" manasına gelmektedir. 'Basîret', "hüccet ve bir nesneye dikkat-i nazarla bakmak"³⁵⁹ ve "kalbin anlamayı sağlayan kuvveti"³⁶⁰ anlamlarına gelirken 'tebassur', "bir nesneyi fıkrla bilmek", te'emmül anlamında kullanılmaktadır.³⁶¹

Cürcânî, 'basîret' lafzını, "kutsal nur ile nurlandırılmış kalbin kuvvetidir, ki kalp bu kuvvet ile eşyanın hakikatlerini ve içlerini, beden gözünün, eşyanın suretlerini ve dış yüzlerini gördüğü gibi görür" şeklinde tanımlamaktadır.³⁶²

Basîret, göz ile görme manasından ziyade, kalp ile görmek manasına gelmektedir. Basîret kelimesi, göz manasına neredeyse hiç kullanılmamıştır. "Bir gün babasına şöyle demişti: Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir fayda sağlamayan bir şeye niçin taparsın?"³⁶³ ayetindeki "لَا يُبْصِرُ" ifadesi gözle görmeye örnek olarak gösterilebilir. "De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben, ne yaptığımı bilerek Allah'a çağırıyorum; ben ve bana uyanlar (bunu yapıyoruz). Allah'ı

³⁵⁶ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 473.

³⁵⁷ Bilgiz, "Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi", s. 75.

³⁵⁸ el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2014, c. 1, s. 688; Cürcânî, *Ta'rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 49; el-İsfahanî, *Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 146.

³⁵⁹ el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2014, c. 1, s. 689.

³⁶⁰ el-İsfahanî, *Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 145.

³⁶¹ el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2014, c. 1, s. 688.

³⁶² Cürcânî, *Ta'rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 49.

³⁶³ Meryem, 19/42.

ortaklardan tenzih ederim! Ve ben ortak koşanlardan değilim.”³⁶⁴ Ayetindeki “بَصِيرَةٍ” ifadesi de kalp ile görmeye misal verilebilir.³⁶⁵ Fahrüddin Râzî, ‘basîret’ kelimesine, “hüccet ve delile dayanmak” anlamı vermektedir.³⁶⁶

Her gören insana, basiret sahibi denilemez. Baktığında eşya ve olayların sadece zahirlerini görüyorsa, baktığı şeyin ne olduğunu tam manasıyla kavrayamıyorsa, gördüğü şeyle ulaştığı sonuç gerçekliğe erişmiş olmayacaktır. Gerçeklere ulaşma, perdelerin arkasını görebilme, kalbin basireti ile gerçekleşmektedir.³⁶⁷

Kur’an’da ‘basîret kelimesi; “hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği”³⁶⁸ anlamlarında, delalette olmanın karşıt anlamlısı olarak kullanılmaktadır.³⁶⁹

Kur’an’da, gözleri olduğu halde görmeyen, kulakları olmasına karşın işitmeyen kimselerin yanında; varlık, olay ve olguların hakikatine ulaşarak ibret alabilen “basiret sahipleri”³⁷⁰ nin de varlığından bahsedilmektedir. Bu ayetlere bakıldığında, insana eşyaların hakiki manalarını keşfedebilme yeteneğinin ve kuvvetinin verildiği görülmektedir.³⁷¹

Basîret kavramı, doğrudan düşünmek anlamı taşımasa da tefekkür etmek, ibret almak anlamlarını da taşımaktadır. Bu kavramda önemli olan husus, bu kelimenin, göz organı ile görmek anlamından ziyade kalp gözü ile görmek ve görülen şeyler üzerinde tefekkür etmek ve mananın gerçeğine ulaşmak anlamında olduğudur. Basiret ve tebassur, idrak etmeyi sağlamaktadır.³⁷²

³⁶⁴ Yusuf, 12/ 108.

³⁶⁵ el-İsfahanî, *Müfredat / Kur’an Kavramları Sözlüğü*, s. 146.

³⁶⁶ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2013, c. 13, s. 364.

³⁶⁷ Ünal, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, s. 257.

³⁶⁸ En’an, 6/50, 104; Hûd, 11/24; İsrâ, 17/72; Neml, 27/81.

³⁶⁹ Ali Galip Gezgin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (II)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 33 (2014), s. 21.

³⁷⁰ Al-i İmran, 3/13; Nur, 24/44.

³⁷¹ Gezgin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (II)”, s. 22.

³⁷² a.g.e., s. 25.

2.1.7 Nazar

Kur'an-ı Kerim'de düşünme anlamına gelen kelimelerden bir tanesi de 'nazar' kelimesidir. Nazar, sözlükte "bir nesneye bakıp fıkretmek, düşünme, ilm-i tefekkür, bilinmeyi elde etmek için bilinenleri belli bir kurala göre düzenlemek" şeklinde tanımlanmaktadır.³⁷³

Ragıp Isfahânî'nin yapmış olduğu tanımda ise Nazar; "Bir şeyi algılamak ve görmek için gözü ve uzbakışı ona çevirmektir." Isfahânî, nazar kelimesinin düşünme, araştırma bazen de araştırma sonucunda ulaşılan bilgi anlamlarına da geldiğini belirtmektedir. Bir kişinin nazar etmesi, bir konuyla alakalı ilgisi, ona duyduğu merakı içindir. Nazar eden kimse bu merakını gidermiş olmaktadır.³⁷⁴

Nazar kelimesi "kalp gözüyle bakmak, düşünmek" anlamına gelecek şekilde kullanıldığı gibi, "bir şey hakkında tefekküre dalmak, nazarî araştırmalarda bulunmak" anlamlarında da kullanılmaktadır.³⁷⁵

Nazar etmek, genelde gözle bakmayı ifade ederken, alimler bu kelimeyi basiret anlamında kullanmaktadırlar. Kur'an'daki 'nazar' kelimelerine kullanıldıkları ayetlerde bakıldığında "Yüzler var ki o gün ıslıl ıslıl parlar, Rabbine bakarlar"³⁷⁶ ayetindeki "تَاصِرَةٌ" ifadesinin, 'basiret', "Bakmıyorlar mı o develere nasıl yaratılmış?"³⁷⁷ ayetindeki "أَفَلَا يَنْظُرُونَ" ifadesinin 'bir şeyi görüp onun üzerinde düşünmek', "derken yıldızlara bir bakış baktı da: ben gerçekten hastayım dedi." ayetindeki "فَنَظَرَ نَظْرَةً" ifadesinin de 'bir şeyi düşünmek' anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.³⁷⁸

Fahrudin Râzî, "Onlar, (Allah'ın) göklerde ve yerdeki o melekûtuna, Allah'ın yarattığı herhangi bir şeye ve belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna bakmadılar mı? Artık, bundan sonra hangi söze inanırlar?"³⁷⁹ ayetinin tefsirinde; taklit etmenin caiz olmadığını, düşünmek ve delil getirmenin gerekliliğini

³⁷³ el-Vânî, *Vankulu Lügati*, 2014, c. 1, s. 930; Cürçânî, *Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 242.

³⁷⁴ el-Isfahanî, *Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 1067,1068.

³⁷⁵ Kutluer, "Düşünme", s. 53.

³⁷⁶ Kıyâmet, 75/22-23.

³⁷⁷ Gâşiye, 88/17.

³⁷⁸ el-Isfahanî, *Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 1068.

³⁷⁹ A'raf, 7/185.

vurgulamaktadır. Buna delil olarak ise aynı surede bir önceki ayetindeki “onlar düşünmediler mi?”³⁸⁰, ifadesini göstermektedir.³⁸¹

Aynı ayeti, Kurtubî, “hiç bakmadılar mı” buyruğunu, Allah’ın ayetlerini dikkatlice düşünmekten uzak duranlar olarak ifade etmektedir. Buradaki bakmak, tefekkür ederek bakmaktır. Kişinin, Allah’ın yaratmış olduğu her şeye, başta kendisi olmak üzere tefekkür ve tedebbür ederek bakması, bu bakış’ın sonucu olarak istidlalde bulunarak Allah’ın eksiksiz ve mükemmel olduğunu idrak etmesi ve nihai olarak O’na tam anlamıyla iman etmesidir.³⁸² “Onların kalpler vardır fakat bunlar anlamazlar”³⁸³ ayetinden de anlaşılacağı üzere, Allah, düşünmeyen kişileri yererek, bu kimselerin kendilerine verilmiş olan duyu organlarının haklarını vermediklerini buyurmaktadır.³⁸⁴

Kur’an’da kullanılış bakımından, geniş yer kaplayan nazar kelimesi, sadece göz organıyla bakmak anlamında değil; görülen şeylerin, olayların anlamlarına odaklanarak, aklın kullanılması vasıtasıyla, akla uygun sonuçlara ulaşma yoluyla düşünmek anlamına geldiği görülmektedir.³⁸⁵

Bu durumda nazar kelimesi, görme organı olan gözün, baktığı nesnelerden yola çıkarak, aklını kullanarak, tefekkür edip, kıyas yolu ile sonuca varmak olarak ifade edilebilir. Nazar fiilinde, zihnin ve aklın çalışmaması düşünülemez. Sürekli aktif olarak çalışmaktadırlar. İnsanın nazar ederek zihnini kullanması sonucu yaptığı kıyas ve delil getirme bir düşünme faaliyetidir.³⁸⁶

Kur’an-ı Kerim’de yer alan yukarıda değindiğimiz kavramların her biri eleştirel düşünmenin kapsamı içinde yer almaktadır. Kur’an’ın bu düşünme boyutlarını sunuş şekli, muhatabına yöneltmiş olduğu sorular, muhatabı sadece dinleyip uygulayacağı konumdan çıkarmakta; onun zihnini aktif bir şekilde kullanmasını beklemekte ve onu sürece dahil etmektedir. Süreç içinde kişinin, sadece zihnini kullanarak bilgiye ulaşması değil, ulaşmış olduğu hakikatlerin davranışları

³⁸⁰ A’raf, 7/184.

³⁸¹ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu’l-Ğayb*, 2013, c. 11, s. 181.

³⁸² Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi’l-Kur’an*, 2015, c. 5, s. 527,528.

³⁸³ A’raf, 7/179.

³⁸⁴ Muhammed bin Ahmed Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi’l-Kur’an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015, c. 7, s. 528.

³⁸⁵ Gezgin, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (II)”, s. 17.

³⁸⁶ a.g.e., s. 19.

üzerinde de değişikliğe sebep olması beklenmektedir. Kur'an-ı Kerim'in takip etmiş olduğu bu yöntem, Din eğitiminde eleştirel düşünme eğitimi yöntem ve tekniklerini bize sunması açısından önemlidir.³⁸⁷

Kur'an, muhataplarına çevresinde var olan varlıklar ve duyu organlarıyla algılayamadığı alemden bilgiler aktarmakta ve ona akletmesi ve anlamlandırması için bir kavram haritası göstermektedir. Bu kavramlar, düşünme yetisi ile anlamlandırılıp bireyin yaşantısına daha sağlıklı bir yaklaşımla yaklaşmasını, duyu düşünce ve davranışlarını bu anlamlandırma neticesinde kontrol etmesini ve doğru yoldan ayrılmamasını sağlayacaktır.³⁸⁸

2.2 KUR'AN'DA DÜŞÜNMEMENİN SONUÇLARI

Kur'an-ı Kerim'de düşünme anlamına gelen kavramlar, ayetlerle birlikte değerlendirildikten sonra araştırmanın beşinci alt problemi yani Kur'an'da düşünmemenin sonuçları nelerdir? sorusuna cevap aranacaktır. Kur'an; düşünmeyen, akletmeyen insanları nasıl tanımladığı ayetler ele alınıp incelenecek ve düşünmemenin sonuçları, Kur'anî bakış açısıyla değerlendirilecektir.

2.2.1 Ayetleri Hakkıyla Anlamama

Kur'an, insana verilen akletme yeteneği ile vahyi birbiri ile mücadele eden iki ayrı güç olarak görmemektedir. Aksine Kur'an, bu iki gücün birbirini tamamlayarak, insanı daha iyiye güzele götüren bütünleyici bir ilişki içinde olmasını beklemektedir. Bu sebeple, akletmemek ve tefekkür etmemek aynı zamanda, Kur'an ayetlerinin hakkıyla anlaşılmasını ve idrak edilmesini engellemektedir. Hakiki bilgiye ulaşmak, ayetleri hakkıyla anlamaktan geçerken; ayetlerin anlaşılması, Allah'ın delillerinin

³⁸⁷ Yusuf Batar, "Kur'an'da Eleştirel Düşünme Eğitimi-Kavramsal Analiz-", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019, c. 1, s. 63. [Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı sempozyumu düzenlenmiştir. Sempozyum sonrasında bildiriler kitaplaştırılmış ve üniversite ve İSAV'ın iş birliği ile basılmıştır. Çalışmanın 3. bölümünü bitirirken karşılaştığımız bu sempozyumun iki bildirisi ('Din Eğitiminde Eleştirel Düşünme ve Eleştiri' ve 'Kur'an'da Eleştirel Düşünme Eğitimi-Kavramsal Analiz-') çalışmayla yakından alakalı olduğu için bu açıklama gerekli görülmüştür.]

³⁸⁸ Nazım Bayrakdar, "Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Çaşıye Suresi 17. Ayet Örneği)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sy. 3 (2017), s. 2000.

idrak edilmesi de tefekkür etmeye, aklın ve zihnin çalışmasına ihtiyaç duymaktadır.³⁸⁹

Allah'ın, kulları tarafından anlaşılmasını ve üzerine tefekkür edilmesini istediği ayetler iki kısımda değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi kavli ayetler yani vahiydir. Allah, göndermiş olduğu vahyin tefekkür edilmesini, anlaşılıp idrak edilmesini ve itaat edilmesini istemektedir.³⁹⁰ İkinci kısım ise, kevnî ayetlerdir. Yani Allah'ın yaratmış olduğu her şeyde bir ibret bir delil vardır. Allah, kulunun bunlar üzerine tefekkür etmesini, kafa yormasını ve böylece hakikate ulaşmasını buyurmaktadır.³⁹¹

Kur'an, ayetleri hakkıyla idrak edemeyen insanların düşeceği olumsuzluklardan da bahsetmektedir. Bunlar ayrı başlıklar halinde değerlendirilmektedir.

2.2.1.1 Şeytanın Saptırması

Düşünüp akletmemenin sonuçlarından birisi de şeytanın dalâlete sürüklemesidir.

“Ey Ademoğulları! Size şeytana kulluk etmeyin, o sizin için apaçık bir düşmandır; bana kulluk edin, doğru yol budur dememiş miydim? Nitekim o şeytan sizden nicelerini saptırdı. Hiç aklınızı kullanmıyor muydunuz!”³⁹² Şeytanın saptırması demek, insanın amacından alıkoyması demektir. İnsanın kulluk amacından uzaklaşması demek, Allah'a ibadet etmemesi hatta Allah'tan başka şeylere ibadet etmesi demektir.³⁹³

2.2.1.2 Ricse Düşme

“Allah'ın izni olmadıkça hiç kimsenin inanması mümkün değildir. O, akıllarını kullanmayanları inkâr bataklığında bırakır.”³⁹⁴ “الرَّجْسَ” kelimesine bakıldığında bu kelime necis anlamına geldiği gibi; azap, gazap, iğrenç, tiksindirici koku anlamına da gelmektedir. Burada aklını kullanmak ve aklını hayra kullanmak

³⁸⁹ Bilgiz, “Kur'an'da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, s. 63,64.

³⁹⁰ Âl-i İmran, 3/7; İbrahim, 14/52; Nahl, 16/44; Nur, 24/1; Duhan, 44/58.

³⁹¹ Nahl, 16/11; Yunus, 10/3; Hac, 22/46; Rum, 30/8; Secde, 32/4; Casiye, 45/ 13.

³⁹² Yâ-sîn, 36/ 60-62.

³⁹³ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 18, s. 540.

³⁹⁴ Yunus, 10/100.

anlamı önemlidir. Azap, aklını hayra kullanmayan insanlara gelmektedir. Bir sonraki ayette Allah, aklını kullanmayanlara hitaben, göklerde ve yerde bulunanlara bakıp, tefekkür edip ibret almalarını istemektedir.³⁹⁵

İmam Kurtubi, ‘rics’e, ‘azap’ anlamı vermektedir.³⁹⁶ İbn Kesir ise, zihin bozukluğu ve sapıklık anlamları vermektedir. Allah; aklını kullanmayan, düşünmeyen, delil ve kanıtları anlamaya çalışmayanların durumunun vahametini göstermek için bu kelimeyi kullanmaktadır.³⁹⁷

2.2.1.3 Harama Düşme

“De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın, anne babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; Umulur ki düşünüp anlarsınız.”³⁹⁸ Ayete bakıldığında; aklını kullanıp, emir ve yasakları dinleyip itaat edenlerin haram işlerden uzak kalacağı görülmektedir. Allah’ın emir ve yasakları bu ayetin devamındaki iki ayette³⁹⁹ de devam etmekte ve bu emir ve yasaklara uymanın, tezekkür etmek onun arkasından da takvaya ulaşmak amacı ile olduğu belirtilmektedir.⁴⁰⁰

2.2.2 Doğru Bilgiden Sapma

Kur’an’da doğru bilgiden sapmanın birkaç farklı olumsuz sonuçlarından bahsedilmektedir. Bu olumsuz durumlar; taklitçilik, şirke ve küfre düşme, aklî ve ahlakî çelişki içinde olma ve ateş ashabından olma şeklinde başlıklar altında incelenecektir.

³⁹⁵ Konyalı Mehmed Vehbi, *Hulâsat’ül Beyan Fî Tefsîr’il Kur’an*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y., c. 5-6, s. 2268.

³⁹⁶ Muhammed bin Ahmed Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi’l-Kur’an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015, c. 8, s. 593.

³⁹⁷ Ebü’l-Fidâ’ İbn Kesîr, *Büyük Kur’an Tefsiri*, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012, c. 5, s. 74.

³⁹⁸ En’am, 6/151.

³⁹⁹ En’am, 6/152,153.

⁴⁰⁰ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 193.

2.2.2.1 Hakikati Görememe

De ki: “Ben size, Allah’ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size ben meleşim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım.” De ki: “Hiç kör ile gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?”⁴⁰¹ İmam Kurtubî; görenden kastın mü’min, bazı kimselerce de alim, kör ile kastedilenin ise, kâfir, bazı kimselerce de cahil olduğunu belirtmektedir. Bu iki kimsenin bir tutulamayacağı üzerine düşünmek ve bu düşünme neticesinde bilmenin faziletine karar kılmak mümkündür.⁴⁰²

“Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer. Bunlar eşit olur mu? Hala düşünmez misiniz?”⁴⁰³ ayetinde ise Allah; kafirleri kör ve sağıra benzetmekte, mü’minleri ise gören ve işiten olarak nitelendirmektedir. Beden ve ruhtan oluşan insanın nasıl ki vücudundaki organlar vasıtasıyla bilgi edinebilme gücü varsa, ruh cevherindeki göz ve kulak ile de hakikate ulaşabilme gücü vardır. Görme organı sağlam bile olsa kişinin ruh cevherindeki gözü görmez, kulağı işitmezse hakikate ulaşamaz. Karanlığın derinliklerinde kalır, yolunu şaşırır. Kalp gözü ile görmek ve kulağıyla işitebilmek için akletmesi, tefekkür etmesi gerekmektedir. Bu tür körlük ve sağırlığın tedavisi tefekkür etmektir.⁴⁰⁴

“Yer yüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun. Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.”⁴⁰⁵ Ayeti de buna delil olarak gösterilebilir.

Kur’an-ı Kerim’de daha birçok ayette gerçeği anlama noktasında düşünmeyen ve aklını kullanmayanların durumu ile ilgili olumsuz ifadeler yer almaktadır. Bunlar;

-İnsanın faydasına ve zararına olan şeyleri bilmemesi,⁴⁰⁶

-Dünya hayatına düşkün olma⁴⁰⁷

-Dini değerleri alaya alma⁴⁰⁸ şeklinde ifade edilebilir.

⁴⁰¹ En’am, 6/50.

⁴⁰² Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi’l-Kur’an*, 2015, c. 7, s. 19.

⁴⁰³ Hûd, 11/24.

⁴⁰⁴ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu’l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 12, s. 540,541.

⁴⁰⁵ Hac, 22/46.

⁴⁰⁶ Rûm, 37/28,29; Bakara, 2/220; Mü’min, 40/14.

⁴⁰⁷ En’am, 6/32; A’raf, 7/169; Yunus, 12/109.

⁴⁰⁸ Maide, 5/58.

Kur'an-ı Kerim'de, düşünmemenin ne gibi olumsuz sonuçlara götürdüğü, kişiyi hakikatten uzaklaştırdığı görülmektedir. Eleştirel düşünemeyen bireylerin de aynı şekilde olumsuz süreçlerden geçeceği aşıkardır. Bu sebeple Kur'an, düşünme kavramına ısrarla vurgu yapmakta ve muhatabını zihinsel bir çabaya davet etmektedir. Tefekkür etmeyen, bilgiye zihinsel bir çaba neticesinde ulaşmayan ve bilgiyi hazmederek hayatına uygulamayan kimselerin düşeceği olumsuz durumları da göz önüne sermektedir. Bu sebeple din eğitiminde, öğrencilerin ve din eğitimi verilecek kimselerin de eleştirel düşünme becerisine sahip olarak bu beceriyi aktif bir şekilde kullanması gerekmektedir. Eleştirel düşünme becerisine sahip öğrenciler, ifade edilen bu tarz olumsuz durumlardan uzak kalacak ve bilgiye yoğun bir zihinsel çaba ile ulaşacaktır. Ulaşmış olduğu bilgiler, daha kalıcı olacak ve onun davranışlarında da olumlu yönde değişikliğe sebep olacaktır.

Din eğitiminde, muhatapların eleştirel düşünme becerisine sahip olması beklenirken aynı zamanda, din eğitiminin yöntem ve tekniklerinin de eleştirel düşünme becerisi kazandırmaya yönelik olması ve bu becerinin daima kullanılmasını sağlamaya uygun olması gerekmektedir.

2.2.2.2 Taklitçilik

Kur'an-ı Kerim; aklını kullanmayan, düşünmeyen, deliller üzerine tefekkür etmeyen insanların, başkalarını taklit etmelerinden bahsetmekte ve bu durumu yermektedir.

“Onlara, ‘Allah’ın inzal ettiğine tabi olun’ denildiğinde, ‘hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız’ dediler ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!”⁴⁰⁹ Allah, indirmiş olduğu apaçık delilleri sunmuş ve onlara uymaları gerektiğini emretmiştir. Ancak, onlar Allah’ın indirdiği apaçık deliller dururken, “biz buna tabi olmayız, atalarımızdan gelene tabi oluruz” diyerek, delil yerine taklidi tercih etmişlerdir. Allah, onlara, “Ataları hiçbir şeyi akletmeyen doğruyu bulamayan kimseler olsa da mı onların yolundan gidecekler!” diyerek cevap vermektedir.⁴¹⁰

Taklit eden kimselerin taklit ettikleri, tabi oldukları kişilerin doğru yolda olduğundan emin olmaları gerekmektedir. Ancak bu şekilde taklit anlaşılabilir olmaktadır. Ama taklit edilen kimselerin, doğru yolda olduğundan emin olmak, akli kullanmadan mümkün olmamaktadır. Eğer kişi aklını kullanıp, deliller üzerine düşünse taklide ihtiyacı kalmaz. Kişi, aklını kullanmadan taklit ediyorsa; taklit ettiği kişilerin, doğru yolda olmadığını biliyorsa batıl bir taklit içinde demektir. Eğer taklit ettiği kimseyi, akli delillerle tanıyıp, doğru yolda olduğundan emin ise, taklit ettiği kimsenin hakikate ulaşması bir istidlal yolu ile gerçekleşmiş demektir. Bu durumda da kişi, taklit ettiği kimseyi tam anlamıyla taklit etmiş sayılmaz. Çünkü taklit ettiği kimse aklını kullanmakta ve deliller üzerine düşünmektedir. Bu durumda taklit eden kimsenin de bu yola tabi olup, aklını kullanması ve istidlal yapması gerekmektedir.⁴¹¹

Fahrudin Râzî, bu ayetin tefsirinde, bir önceki ayete değinerek,

“وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ” “Şeytanın adımlarına uymayınız”⁴¹² ifadesinden sonra gelmesiyle bu ayetteki, taklit etmenin, şeytanın yolundan gitmekten bir farkının olmadığını belirtmektedir. Bu ayetlere bakıldığında, tefekkür ve istidlal etmek

⁴⁰⁹ Bakara, 2/170.

⁴¹⁰ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2013, c. 4, s. 206.

⁴¹¹ a.g.e., c. 4, s. 206,207.

⁴¹² Bakara, 2/168.

vaciptir. Akla gelen her şeye, başkalarından duyulan şeylere delil kullanmadan tabi olmanın ise, terkedilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

2.2.2.3 Şirke ve küfre düşme

Kur'an'da düşünmemenin aklını kullanmamanın sonuçları; Allah'a ortak koşma yani şirke düşmek ve küfre düşmektir. "İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen, hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar; sağır, dilsiz ve ködürler. Çünkü onlar düşünmezler." ⁴¹³ buyurarak Allah, aklını kullanmayan kişilerin durumundan bahsetmektedir.

Allah, kafirlerin, tefekkür ve istidlali bir kenara bırakması ve taklit etmesi üzerine, bu hususta onları 'hayvanlara' benzetmektedir. Bu ifade aynı zamanda ayetin muhatapları için, taklit etmenin ne denli kötü olduğunu belirtmek ve taklitten menetmek için de kullanılmaktadır. Hayvanlar, sesleri işitirler ancak ne anlama geldiğini anlayamazlar. Tıpkı, daveti duyup da anlamını kavrayamayan ve aklını kullanıp bu yola tabi olmayanların durumu gibi. Duydukları, işittikleri şeyleri sanki hiç duymamış gibidirler. Çağrıldıkları hakikate tabi olmama hususunda, dilsiz ve delillere arkalarını dönmeleri bakımından da kör gibidirler.⁴¹⁴

"İbrahim, Allah'ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar veremeyen tanrılara mı tapıyorsunuz? Size de Allah'ı bırakıp taptığınız şeylere de yazıklar olsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız? dedi."⁴¹⁵ Bu ayette, önceki ayetlerde anlatılan, Hz İbrahim'in, şirk koşanların putlarını kırması ve onların bu yapılanları sormaları üzerine, putlardan en büyüğünü işaret ederek; bunu o yaptı, isterseniz ona sorun demesi ve onların bu putun konuşamayacağını dile getirmeleri yani delillerin ortaya apaçık serilmesine rağmen aklını kullanmamaları ve putlara tapmaya devam etmeleri görülmektedir.⁴¹⁶

"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları

⁴¹³ Bakara, 2/171.

⁴¹⁴ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2013, c. 4, s. 208,209.

⁴¹⁵ Enbiyâ, 21/66,67.

⁴¹⁶ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu'l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 16, s. 169.

sıfatlardan münezzehtir.”⁴¹⁷ Görüldüğü gibi şirk, akla uygun bir inanç değildir. Düşünüp akleden kimseler, tevhid inancının makul olduğunu görecektir.⁴¹⁸

Müşriklerin, her şeyi yaratan, Allah’tır deyip O’na ortak koşmaları⁴¹⁹ da akıl alır bir durum değildir. Ancak aklını kullanmayanlar, varlıkların en büyüğüne ibadet etmeyi bırakıp da varlıkların en düşüğüne ibadet etmekle meşgul olmaktadır.⁴²⁰ “Yemin olsun ki onlara sorsan: Gökten su indirip, onunla ölümünden sonra, yeryüzünü ihya eden kimdir? Şüphesiz derler ki Allah’tır. De ki; Hamd, Allah içindir. Fakat onların çoğu akletmezler.”⁴²¹ Müşrikler, akıllarını kullanmayıp, düşünmeyip, ilmi olanla hareket etmedikleri için böyle bir çelişki içindedirler ve bu içinde bulundukları çelişkili durumu bile akledemezler. Tutukları yol tutarsızdır.⁴²²

2.2.2.4 Akli ve ahlaki çelişki

Kur’an’da insanların aklını kullanmamaları neticesinde kendilerini bir çelişki içinde bulduklarından bahsedilmektedir.

“Ey Kitap ehli! İbrahim hakkında niçin münakaşa ediyorsunuz? Halbuki Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Aklınız ermiyor mu?”⁴²³ Allah, Yahudi ve Hristiyanların, Hz. İbrahim’in kendi dinlerinde olduğunu iddia etmeleri üzerine onların iddialarının boşuna olduğuna dair bir delil getirmektedir. Böylece onların öne sürmüş oldukları delillerin çürük, sözlerinin de tutarsız olduğu vurgulanmaktadır. Bunun başlıca sebebi de akıllarını kullanmamaları ve bunun sonucunda çelişki içinde kalmalarıdır.⁴²⁴ Ayetin devamında gelen ayette de bilgisizce tartışmanın yasaklandığına dair delil vardır. Bu ayete göre kişinin bir konu hakkında delil ortaya koyabilmesi ve tartışabilmesi için bilgiye, ilme sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁴²⁵

⁴¹⁷ Enbiya, 21/22.

⁴¹⁸ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu’l-Ğayb*, 2013, c. 16, s. 109; Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 196.

⁴¹⁹ Ankebût, 29/61; Lokman, 31/25.

⁴²⁰ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu’l-Ğayb*, 2013, c. 18, s. 58.

⁴²¹ Ankebût, 29/63.

⁴²² er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu’l-Ğayb*, 2013, c. 18, s. 60; Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, s. 197.

⁴²³ Âl-i İmran, 3/65

⁴²⁴ Muhammed bin Ahmed Kurtubî, *El-Câmiu Li Ahkâmi’l-Kur’an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015, c. 4, s. 236.

⁴²⁵ a.g.e., c. 4, s. 237,238.

“İnsanlara iyiliği emrediyor da kendinizi unutuyor musunuz?! Siz kitabı da tilavet ediyorsunuz. Akletmiyor musunuz?”⁴²⁶ Aklını kullanan, tefekkür eden kimseler, iyiliği emrederken aynı zamanda bu iyiliği kendileri de yapmaktadırlar. Hem günahlardan menetmek hem de o fiilleri işlemek akli selim kimselerin yapacağı iş değildir. Va’z eden kimsenin bu va’z’ının amacı, kalplere tesir etmesidir. Ancak kendisi günah işlemeye devam ederse, amacı bu va’z’ının tesirini engellemiş olmaktadır. Bu da iki zıt şeyi birleştirmeye çalışmaktır. Akıllara yatmayan bir çelişki meydana gelmektedir.⁴²⁷

2.2.2.5 Ateş ashabından olma

Düşünmemenin neticelerinden biri de hakikati kabul etmeme ve bunun sonucunda Allah’ın azabıdır.

“Şayet kulak vermiş ve aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennemin mahkumları arasında olmazdık! diye de ilave ederler.”⁴²⁸ ayette hem akıl hem kulak kullanılmaktadır. Kişinin işitmesi ve işittiklerini düşünüp idrak edip akletmesi onu sorumlu bir varlık yapar. İşitip, düşünüp kabul etmemeleri onların sonunu hazine hale getirmektedir. Buradaki pişmanlık; ‘işittiğimiz sözlerin manalarını, düşünüp idrak edebilseydik’ anlamıdır.⁴²⁹

⁴²⁶ Bakara, 2/44.

⁴²⁷ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 2, s. 479.

⁴²⁸ Mülk, 67/10.

⁴²⁹ Konyalı Mehmed Vehbi, *Hulâsat'ül Beyan Fî Tefsîr'il Kur'an*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y., c. 15-16, s. 6042.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİM YÖNTEMİ VE DKAB DERSİ EĞİTİM PROGRAMLARI BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Kur'an'ın her bir ayetinin muhatabı insanın düşünme özelliğidir. Kur'an, gözlem ve düşünmeyi 500'den fazla yerde teşvik etmekte ve düşünmeye değinmektedir. Sadece bu bile Kur'an'ın düşünmeye ne kadar önem verdiğini, düşünmeyi bir ibadet saydığını göstermektedir.⁴³⁰ Düşünmeye önem veren ve düşünmeyi emreden Kur'an'ın muhatabını düşünmeye sevk ederken kullandığı yöntem ve metot bizlere eleştirel düşünme eğitimi noktasında rehberlik edecektir.

Bu bölümün ilk kısmında Kur'an-ı Kerim'in oluşturduğu düşünme sistemi ve düşünme eğitimi noktasında ortaya koyduğu yöntem ve metot, düşünme ayetleri ele alınarak incelenecektir. İkinci kısımda ise ortaya konulan yöntem ve metotlar bağlamında Millî Eğitim Bakanlığının 2018 de hazırlamış olduğu Ortaöğretim 9.,10.,11. Ve 12. sınıflar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim programı⁴³¹ eleştirel düşünme eğitimi ve yöntemlerinin dikkate alınması açısından incelenecektir. Bu inceleme, ortaöğretim programının amaçları doğrultusunda hedeflenen kazanımların incelenmesi ve bu kazanımların ne kadarının eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik olduğunun ele alınması şeklinde gerçekleştirilecektir. Öğretim programı incelenirken aynı zamanda, programdaki konularda verilen ayetlerin konu başlıkları altında, düşünmeyi teşvik eden ayetler olup olmadığı da ele alınacaktır.

⁴³⁰ Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 3. bs., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015, s. 448.

⁴³¹ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, Milli Eğitim Bakanlığı, 2018.

1. KUR'AN-I KERİM'DE ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİMİ YÖNTEMLERİ

Kur'an, insanın düşünmesini emretmekte ve bu düşünme eylemini yaparken aynı zamanda onun, yaratılışı ve özelliklerine uygun bir yöntem belirlemektedir. İnsanın düşünmesini emredip, onun aklını kullanmasını isterken, insanın tüm özelliklerini dikkate almakta ve onun rahat bir şekilde kavramasını sağlamaktadır. Kur'an; insana, fitratına uygun düşünme yöntemi sunarken belli birtakım ilkelere dikkat etmekte ve sistemli bir yol takip etmektedir.⁴³²

Kur'an, insanın düşünmesini istemektedir. Muhatabını düşündürmek için izlediği yol, Kur'an merkezli eleştirel düşünme eğitiminde bize bir yöntem sunmaktadır. Buradan hareketle bu başlıkta, araştırmanın altıncı alt problemi olan Kur'an'ın eleştirel düşünme eğitimine dair ortaya koyduğu prensiplerden hareketle tespit edilen yöntemler nelerdir sorusuna cevaben; Kur'an, referans alınarak, Kur'an'ın eleştirel düşünme eğitimi yöntemi ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Kur'an'ın kullandığı düşünme yöntemleri maddeler halinde incelenecek ve ayetler ışığında değerlendirilecektir.

1.1. SORGULAMA VE METODİK ŞÜPHE

Metodik Şüphe, Yeniçağ felsefesinin kurucularından olan Rene Descartes (1596-1650) ile sistemli bir hale gelmiştir. Descartes, bilgilerin metafizik yapıtaşlarını oluşturacak kesin olan deliller aramaktadır. Onun aradığı unsurlar aldatıcı nitelikte olmamalıdır. Ona göre; kesin bilgilere ulaşmak, kuşkulardan arınmak ve düşünmekle mümkündür.⁴³³

Metodik şüphe, bilgide doğru olanı bulabilmek için tüm bilgilerin gözden geçirilerek eleştirilmesi ve değerlendirilmesi sürecidir. Burada hedeflenen şey şüphe değildir. Doğru ve kesin olana ulaşma sürecinde var olan tüm bilgilerin ve inançların sorgulanması ve bunlardan şüphe duyulması gerekir. Şüphe, sadece hakiki bilgiye ulaşma noktasında bir araçtır. Delilleriyle bilgiye ulaşıldığında şüphe ortadan

⁴³² Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 95.

⁴³³ Kasım Küçükalp, Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi -Felsefi Temeller-*, 6. bs., İstanbul: İsam Yayınları, 2019, s. 138,139.

kalkmaktadır.⁴³⁴ Burada önemli olan düşüncelerin birbirini etkilemesi sebebiyle ilk düşüncenin sağlam ve kesin delillere dayalı olması gerektiğidir. Bir zincir şeklinde devam eden düşünce halkalarından bir tanesinin bile hatalı olması diğerlerini de etkileyecektir. Süreçte asıl olan şey ise, kuşku duymaktır. Amaç ise bu kuşkulardan tek tek kurtularak hakikate, kesin olana ulaşmaktır.⁴³⁵

Allah, insanlardan düşünmelerini, akletmelerini ve sorgulamalarını istemektedir. İnsanlar, bazen içinde bulundukları toplum ve çevre sebebiyle bir takım yanlış bilgilere inanabilmekte ve o bilgilerle hareket edebilmektedir. Bu sebeple insanların, hakiki olana yönelebilmesi için önce içinde bulunduğu durumu sorgulaması ve şüphe duyması gerekmektedir. Bu şüphenin öyle sıradan bir şüphe olması değil, sistemli ve hakikate ulaştırıcı bir şüphe olması beklenmektedir. Kur'an muhataplarının körü körüne taklitle hareket etmelerini istemez. Onlara içinde bulundukları inançlarını, durumlarını sorgulamalarını ve gerçeğe ulaşmalarını tavsiye eder.⁴³⁶

Bireylerin sahip oldukları inançlar ve yapageldikleri davranışlar, değişimin önüne engeldir. Bu inanç ve davranışları sorgulayabilmek, değişime karşı gerçekleşen bu direnmeyi kıracaktır. Sorgulama ve yeni bilgilere ulaşma, toplumlardaki bu tıkanmanın değişmesini sağlamaktadır. Akıllı kullanmak, zihinsel becerileri devreye sokmak, doğru olana ulaşma noktasında kilit taşıdır.⁴³⁷

Doğru bilginin zihinlere yerleşebilmesi için ilk önce yapılması gereken şey zihinlerin yanlış bilgilerden arındırılması olmalıdır. Bu sebeple insanlar sahip oldukları bilgilerin doğruluğunu sorgulamak durumundadırlar. Muhataplarının bu sorgulamayı gerçekleştirmesi için Kur'an, onlara çeşitli sorular yöneltmektedir. Bu sorular muhataplarının, sahip oldukları bilgiler hakkında şüpheyne düşmelerini ve doğru olanı bulma noktasında harekete geçmelerini sağlamaktadır. Yani Kur'an, muhataplarını metotlu bir şüphe hareketine yöneltmektedir.⁴³⁸

“Onlara, ‘Allah’ın dinine uyun’. denildiğinde ‘Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız.’ dediler. Ya atalarının akıllı bir şeye ermemiş, doğru yolu

⁴³⁴ Yakup Ömer Yanbay, *İmanın Oluşumunda Metodik Şüphe*, (Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan, 2017, s. 123; Kerim Yılmaz, *Kur'an'da Şüphe Olgusu*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2016, s. 86.

⁴³⁵ Yanbay, *İmanın Oluşumunda Metodik Şüphe*, s. 124.

⁴³⁶ Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 79.

⁴³⁷ Parlador, “Din Eğitiminde Hedefler”, s. 92.

⁴³⁸ Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 80.

bulamamışlarsa!”⁴³⁹ ayetinde, Allah’ın onlara indirmiş olduğu delillere rağmen muhataplarının, atalarının yolu üzerine gitmekte ısrar etmeleri üzerine; Allah, onlara içlerinde bulundukları durumu sorgulamaları ve şüpheyeye düşmeleri için bir soru yöneltmektedir. “Ataları hiçbir şey anlamayan, doğruya ulaşamamış kimseler olsa bile mi onlara tabi olacaklar?” Sorusu atalarına körü körüne tabi olan ve taklit yapan kimselerin kendi durumlarını sorgulamaları üzerine yöneltilmiş bir sorudur. Kişinin tefekkür ve istidlal ile doğrunun peşinde olması gerekirken, körü körüne taklide yönelmesi ise eleştirilmiştir.⁴⁴⁰

Kur’an, sorgulama yöntemiyle muhatabında bir farkındalık oluşturmak istemektedir. Kişilerin atalarından ve geçmişinden gelen bilgilerin doğruluğu sorgulanırken ve o bilgiler hakkında şüphe duyulması sağlanırken, eleştirel düşünmede gerekli olan en önemli hususlardan biri olan ‘doğru bilgiye dayanma’ sağlanmaya çalışılmaktadır. Bilginin doğru olup olmadığını anlamak ancak o bilginin sorgulanıp, şüphelerden arınmasıyla mümkün olacaktır. Şüpheden arınmamış bilgiyle ve taklit ile hareket etme Kur’an’da yerilmektedir.⁴⁴¹

Allah; benzer şekilde düşünüp temiz bir kalp ile akletmeyerek ve kendilerine sunulan delilleri dikkate almayarak, atalarının izinden giden kimselere soru sorarak, inançlarını sorgulamalarını ve metodik şüphe ile doğru olana ulaşmalarını beklemektedir.⁴⁴² Bu anlamda, muhatabı düşündürmek için şüpheyeye düşürmek bir metod olarak kullanılmaktadır.⁴⁴³

“Bana haber verin, eğer Allah’ın azabı gelirse yahut kıyamet koparsa Allah’tan başkasına mı dua edersiniz?”⁴⁴⁴ Burada müşriklere hitaben Allah, başlarına bir sıkıntı ve felaket geldiğinde Allah’a sığındıklarını belirtmekte ve onların bu durumu sorgulamalarını istemektedir. Bu sorgulamanın sonucunda, sağlıklı bir düşünme faaliyeti sonrası, muhatapların gerçeği görmesi ve hakikate tabi olmaları beklenmektedir.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Bakara, 2/170.

⁴⁴⁰ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu’l-Ğayb*, 2013, c. 4, s. 206.

⁴⁴¹ Harun Savut, “Kur’an’ın Muhataplarına Yönelttiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”, *Akademi Platform*, 2015, s. 181.

⁴⁴² Maide, 5/104; Lokman, 31/21; Zuhruf, 43/23-24.

⁴⁴³ Yavuz, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 80.

⁴⁴⁴ Enam, 6/40; Yunus, 10/50.

⁴⁴⁵ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu’l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013, c. 9, s. 429.

“Şayet Allah işitme ve görme kabiliyetinizi alıp, anlamanızı sağlayan kalbinizi mühürlerse, Allah’tan başka hangi ilah, onu size geri getirebilir? Allah’ın azabı size açıkça gelse, zalimlerden başkası mı helâk olur?”⁴⁴⁶

“Bana haber verin, şayet Kur’an Allah tarafından gelmiş de siz ona inanmamışsanız, derin bir çıkmazda olan kimseden daha sapık kim vardır?”⁴⁴⁷ Ayetlerine bakıldığında da benzer bir durum söz konusudur. Burada, muhatabın şüphe duyması sağlanarak, zihnini harekete geçirip düşünmesi ve düşünerek gerçeğe ulaşması beklenmektedir. Maksat, kişinin sürekli şüphe halinde kalması değil, kesin bir delil ile karşılaştığında, tefekkürü neticesinde ulaşmış olduğu doğru bilgiler ile bu şüpheden arınmasıdır. Bu sebeple, Kur’an’ın ortaya koymuş olduğu bu yöntemle metodik şüphe denilmektedir. Sonu olmayan bir şüphe duyma değil, sonucunda hakikate götüren bir şüphedir.⁴⁴⁸

Salih peygambere yapılan itirazlara ise Allah; “Ya ben Rabbim’den bir delil üzere indiysem, peygamberliğimin delilini hissediyorsam ve Rabbim bana bir rahmet vermiş ise, O’na asî olduğum takdirde söyleyin, Allah’a karşı kim beni savunur?”⁴⁴⁹ buyurarak cevap vermektedir. Buradaki soru ise, peygamberliğe itiraz edenlere yönelik, onların sorgulamalarını sağlamak ve olabilecekleri, onlara ifade etmek için kullanılmaktadır. Burada bu soru neticesinde kişinin kendi inanç ve durumunu sorgulayıp aklını kullanması ve hakikate ulaşması hedeflenmektedir.⁴⁵⁰

Kur’an kullanmış olduğu bu sorgulatma ve şüpheyi düşürme yöntemiyle, muhataplarının zihinlerini çalıştırarak bir konuya yoğunlaştırmalarını ve o konu hakkında şüphe duydukları şeyler hakkında kesin bir delile ulaştıklarında bu şüphelerinden kurtulmalarını hedeflemektedir.

Bu yöntem, Gazzali tarafından da kullanılmaktadır. Gazzali, kişinin taklitten ve şüphe duyduğu şeylerden kurtulmak için, aklını kullanması gerektiğini belirtmekte ve bunun yolunu göstermektedir.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ En’âm, 6/46-47.

⁴⁴⁷ Fussilet, 41/52.

⁴⁴⁸ Yavuz, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 81.

⁴⁴⁹ Hud, 11/63, 88.

⁴⁵⁰ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu’l-Ğayb*, 2013, c. 13, s. 59.

⁴⁵¹ Yavuz, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 83.

Kişinin düşüncelerini oluşturan bilgilerin doğru olup olmadığını sorgulaması gerekmektedir. Doğru bilgiye dayanmayan düşünce de doğru olamaz. Kur'an'ın bu tavrı, muhatabına hayata bakış açısı da çizmekte ve öğretmektedir.⁴⁵²

Sorgulama ve metodik şüphe, din eğitiminde de kullanılması gereken bir yöntemdir. Bu yöntemin uygulanabilmesi için de eleştirel düşünme becerisinin kullanılması gerekmektedir. Çünkü; eleştirel düşünme, kanıtlara dayalı, aktif bir süreçtir. Eleştirel düşünen bireylerin, hakikate ulaşma çabası sürekli mevcuttur. Eleştirel düşünen bireyler, bulundukları durumu ve var olan bilgi ve inançlarını sorgulayarak, kesin delillerle doğru bilgiye ulaşmaya çalışırlar.

Eğitimcinin, öğrencisinin geçmişten getirdiği hatalı bilgileri, öğrencisine sorgulatması ve doğru bilgiye ulaşma noktasında, ona rehberlik ederek yardımcı olması gerekmektedir. Doğru olmayan bilgiler üzerine, doğru bilgileri inşa etmeye çalıştığında, başarılı olamayacaktır. Burada eğitimcinin dikkat etmesi gereken husus, öğrencileri kalıcı bir şüphe içinde bırakmamak olmalıdır. Kesin delillerle ve doğru bilgi ile öğrencilerin zihinlerini şüpheden arındırmaya yardımcı olmalıdır.

Kur'an'ın muhataplarına uygulamış olduğu sorgulama ve metodik şüphe yöntemi ile bir din eğitimci, öğrencinin zihnini temizleyecek ve bilgilerin sağlam temellere oturmasını sağlayacaktır. Öğrenciye, sorgulama yöntemini de öğretecek ve duyduğu şüphelerden arınmasını sağlayacaktır.

1.2 MANTIKSAL ÇIKARIM İSTİDLAL

Sözlük anlamı, “yol gösterme, rehberlik etme” olan delalet kökünden türeyen istidlâl kavramı; “birinin rehberliğini isteme, delil arama” anlamlarına gelmektedir. İstidlâl, doğru olduğuna inanılan ve bilinen bir şeyden hareket ederek bilinmeyene ulaşmak demektir. Bunu gerçekleştirebilmek için, bilinenlerin belli bir şekle sokulması gerekmektedir.⁴⁵³

Mantık, Kelam, Fıkıh ilimleri, istidlâl terimini kendi ilgi alanlarına uygun tanımlamaktadırlar. Kelam terimi olarak istidlâl; “bir hüküm veya kavramın, doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme eylemi”

⁴⁵² Savut, “Kur'an'ın Muhataplarına Yönelttiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”, s. 181.

⁴⁵³ Yusuf Şevki Yavuz, “İstidlâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (27.02.2021), /istidlal.

olarak tanımlanmaktadır. Kur'an- ı Kerim'de bu kelime bu halde geçmemektedir. Fiil-i mazi sîgası "delle" şeklinde Sebe suresi 14. ayette geçmektedir.⁴⁵⁴

Kur'an, inanç ve bilgilerin sağlam bir delile dayanmasını sıklıkla zikretmekte ve buna büyük önem vermektedir. Kur'an, muhatabının hem İslâm'ın getirdiği emir ve yasaklar, hem de çevresinde olup bitenlerle ilgili akıl yürütmesi ve doğru olan sonuçlara ulaşmasını, çıkarım yapmasını talep etmektedir.⁴⁵⁵

İmam Matürîdî'ye göre duyular, doğru haber ve akıl; bilgi edinmenin üç yoludur. Bu üç yol birbiriyle ayrılmaz bir ilişki içindedir. Duyuların doğru olan habere ulaşabilmesi için akli delillere ve istidlâl'e ihtiyaç vardır. İnsanlar, duyu organlarıyla algıladıkları şeylerin hakiki manalarını, delalet ettikleri hikmetleri istidlâl yaparak kavrayabilirler. Yani görülden ve duyulandan hareketle, duyulmayı ve görülmeyeni idrak etme yolu düşünmek, akli delilleri kullanmak ve istidlâl ile gerçekleşir diye ifade edilebilir.⁴⁵⁶

Kur'an, muhatabından istidlal yapmasını istemekle kalmamış, çıkarım yapmakla alakalı bir yöntem de ortaya koymuştur. Kur'an'a göre istidlâl, mevcut fikirlerin ve bilgilerin doğruluğunun ya da yanlışlığının ispatlanması şeklinde gerçekleşmektedir. Mevcut fikir ve bilgilerin doğruluğunun kanıtlanması için ortaya koyduğu yöntemler; deney ve gözlem, kıyas ve iki zıt düşüncenin karşılaştırılması olarak belirtilmektedir.⁴⁵⁷

Deney ve Gözlem Yönteminin kullanılması şöyle izah edilebilir: Akıl devreye sokularak duyularla algılananların doğruluğu ve yanlışlığı ayırt edilebilmektedir. Kur'an, insanın düşünme yetisini göklerin ve yerin yaratılmasına, gece ve gündüzün birbiri ardınca gelmesine yöneltmekte ve gözlem yaparak birtakım fikirlere ulaşmasını sağlamaktadır. Kur'an'ın uygulamış olduğu bu yöntemi, peygamberlerin de uyguladığını görmekteyiz.⁴⁵⁸

Enbiya suresi, 58-67. ayetlerinde de ifade edildiği gibi Hz. İbrahim, kavminin putlarını paramparça edip en büyük putu bırakmıştı. Putperestler, putlarını parçalayanı aradıklarında, Hz. İbrahim'e de sordular ve Hz. İbrahim onlara büyük

⁴⁵⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "İstidlâl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (27.02.2021), /istidlal.

⁴⁵⁵ a.yer.

⁴⁵⁶ Ali Duman, "İmam Matürîdî'nin Te'vilatü'l-Kur'an'ında Akıl Yürütmeyle İlgili Kavramlar – Fıkıh, İstidlâl, Kıyas-", sy. 5(1) (2014), s. 109.

⁴⁵⁷ Yavuz, "İstidlâl".

⁴⁵⁸ Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 149.

olan putun bunu yapmış olabileceğini söyledi. Konuşuyorsa ona sorun diye cevap verdi. Putperestler, bu putun konuşamayacağını sen de biliyorsun diye Hz. İbrahim'e cevap verince, "İbrahim, Allah'ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar vermeyen tanrılara mı tapıyorsunuz? Size de Allah'ı bırakıp, taptığınız şeylere de yazıklar olsun! Siz aklınızı kullanmaz mısınız? dedi."⁴⁵⁹ Hz. İbrahim'in kavmine en büyük puta soru sormalarını istemesi ve kavminin o'na tecrübelerinden yola çıkarak, putun konuşamayacağını ifade etmeleri deney ve gözlem metoduna örnek gösterilebilir.⁴⁶⁰

Hz. İbrahim, kavmine yanlış yolda olduklarını önce söz ile anlatmaya çalışmakta ve bu faydalı olmayınca, puta tapmanın ne kadar akılsızca olduğunu onlara gözlem ve deney metodu ile göstermeye çalışmaktadır.⁴⁶¹ Peygamber efendimiz de putperestlere, yapmış olduklarının yanlış olduğunu aynı yöntemle göstermeye çalışmaktadır.⁴⁶²

Hz. İbrahim'in kavmini sorgularken, eleştirel düşünme yöntemini kullandığı ve kavmini de eleştirel düşünmeye davet ettiği görülmektedir. Hz. İbrahim'in bu tepkisi sorgulama yöntemine de örnek verilmektedir.⁴⁶³

Kıyas Yöntemine gelince; Kur'an'ın insanlara kazandırmak istediği, düşünebilme becerisi ve düşünmenin neticesinde bir karara ulaşabilme özelliğidir. Tarihi olaylardan, yaratılıştan ve tabii olaylardan örnekler vererek mukayese etmesini istemekte ve bu yönüyle de eğitimcilere bir yöntem ve metot sunmaktadır.⁴⁶⁴

Kur'an, birçok defa insanların öldükten sonraki dirilişlerinin mümkün olduğunu anlatmak için, Allah'ın yaratmasını ve kuruyan yeryüzünde su yağdırmasını muhataplarına hatırlatmaktadır.⁴⁶⁵

İki zıt düşüncenin karşılaştırılması yönteminde ise yine Kur'an'da, iki karşıt fikrin veya iddianın belirtilerek, her ikisinin benzer olup olmadıklarına zihinlerini çalıştırarak cevap bulmaları beklenmektedir.⁴⁶⁶ Bu karşılaştırmanın yapılabilmesi için, muhataba hangisinin aklen daha makul olduğu hakkında sorular sorulmaktadır.

⁴⁵⁹ Enbiyâ, 21/66-67

⁴⁶⁰ Yavuz, "İstidlâl".

⁴⁶¹ Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 150.

⁴⁶² Araf, 7/191-195.

⁴⁶³ Denizer, "İlâhî Mesajın Anlaşılmasında Eleştirel Düşüncenin Önemi", s. 443.

⁴⁶⁴ Hamit Er, "Kur'an'a Göre Düşünen İnsan Yetiştirme", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 8 (2001), s. 179.

⁴⁶⁵ İsrâ, 17/99; Kehf, 18/ 67; Zümer, 39/42.

⁴⁶⁶ En'am, 6/81; Yunus, 10/ 34,35.

Böylece muhatap sürece aktif bir şekilde dahil olarak, doğru olan bilgiye aklını çalıştırarak kendisi ulaşacaktır.⁴⁶⁷

Kur'an'a göre mevcut düşünce veya inancın kabul edilmemesi, yanlışlığının ispatlanması ise; delil isteme, çelişkilerin ortaya koyulması, tartışma metodu ile yanlışın ortaya konulması ve fikir sahibini şüpheyne düşürme yöntemleriyle gerçekleştirilmektedir.⁴⁶⁸

“Rabbini yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış.”⁴⁶⁹ Ayette, eğitim ve öğretimde nasıl bir yöntem izlememiz gerektiğini de görmekteyiz. Hitap Müslüman olmayanlara olmakla birlikte, Kur'an; bize bir davet, tartışma ve eğitim yöntemi göstermektedir. Din eğitiminde, eğitimcinin de hikmet ve güzel öğütle davet etme ve yöntemlerin en güzelini tercih etme noktasında bu ayetin muhatabı olduğu görülmektedir.

“Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya işte onlar Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. Akıl/ sağduyu sahibi olanlar da işte onlardır.”⁴⁷⁰ “Eğer sözünüzde doğru iseniz delillerinizi getirin.”⁴⁷¹ Ayetleri de bize göstermektedir ki, doğru olduğu düşünülen bilgi ve düşüncelerin delil getirilerek temellendirilmesi gerekmektedir. Kur'an, her fikrin ortaya konulmasını ve özgürce tartışılmasını istemektedir. Görülmektedir ki, Allah'ın hidayet vereceği kimseler, tüm fikirleri önüne sererek bu fikirler üzerine eleştirel düşünme gerçekleştirdikten sonra onların içinden en doğru olanını seçip ve ona tabi olan kimselerdir. Kur'an bu özelliklere sahip olanları ‘akıl sahipleri’ olarak belirtmektedir.⁴⁷²

Fahreddin Razî, “Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar” ifadesinden hareketle, tefekkür ve istidlâlde bulunmanın farz olduğunu belirtmektedir. Hidayet ve kurtuluşa ermek, kişinin dinlediği ve tabi olduğu şeylere bağlıdır. Kişinin, duyduğu şeylerden en güzelini ve doğrusunu bulması sadece bu bilgi ve fikirleri duyması ve dinlemesiyle mümkün değildir. Güzel ve doğru olanı diğer sözlerden ayırt edebilmesi

⁴⁶⁷ Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 157.

⁴⁶⁸ Yavuz, “İstidlâl”.

⁴⁶⁹ Nahl, 16/125.

⁴⁷⁰ Zümer, 39/18.

⁴⁷¹ Bakara, 2/11; Enbiya, 21/64; Neml, 27/64.

⁴⁷² Denizer, “İlâhî Mesajın Anlaşılmasında Eleştirel Düşüncenin Önemi”, s. 446.

için, kişinin tefekkür etmesi ve akli delilleri kullanması gerekmektedir. Bu sebeple de akli delilleri kullanarak tefekkür eden ve istidlâlde bulunan kimseler övülmektedir.⁴⁷³

Kur'an'ın sunmuş olduğu bu yöntemlerin, din eğitiminde eleştirel düşünme becerisi kazandırma amacıyla kullanılması gerekmektedir. Öğrencilerin; mevcut bilgilerini, akli delilleri kullanarak değerlendirmeye tabi tutup, yeni bilgilere ulaşabilmesi için mantıksal çıkarım yapabilmesi gerekmektedir. Bir eğitiminin, öğrenciye bu beceriyi kazandırabilmesi için Kur'an'ın ortaya koymuş olduğu bu ilkelere riayet etmesi, amacına ulaşma noktasında yardımcı olacaktır. İstidlâl iki şekilde gerçekleşeceğini de yukarıda belirtildi. Elde olan bilgilerin doğruluğunu ispatlamak için, öğrencilere uygulanacak yöntemler; deney ve gözlem, kıyas ve iki zıt düşüncenin karşılaştırılması şeklinde belirtilebilir.

Yanlış ve hatalı bilgilerin ayırt edilmesi ve yanlışlığının ortaya konulması noktasında ise öğrencilerin; duymuş oldukları her habere ve bilgiye tabi olmaması için kesin delil istemesi, bilgilerdeki çelişkileri ortaya çıkarması sağlanmalıdır. Öğretmen, öğrencisine bu kazanımları sağlamaya çalışırken aynı zamanda kendisi de İstidlâl yöntemlerini kullanmalı, öğrencisinin bilgiye ulaşma noktasında doğru yolda olmasını ve doğru olan bilgilere ulaşmasını sağlamalıdır.

Bu yöntem öğrencinin zihnen sürekli uyanık olmasını sağlayacak ve öğrenciyi sabit alıcı konumdan çıkaracaktır. Akli deliller, tefekkür ve istidlâl ile doğru bilgiye ulaşırken aynı zamanda bu bilgilerin kalıcı olmasını da sağlayacaktır. Sonuçlara kendisi ulaşan öğrenci, ulaşmış ve idrak etmiş olduğu gerçeği, hayatına uygulamakta ve davranışlarına yön vermekte de başarılı olacaktır.

1.3 DOĞRU BİLGİYİ ARAMAYA TEŞVİK

Eleştirel düşünmenin alt boyutlarından olan doğru olan bilgiyi aramak⁴⁷⁴, bir bilgi veya hâlin en iyi algılanması çabasıdır. Sonuçları nereye götürürse götürsün, kişinin hakikate ulaşmak için sorgulamaktan çekinmemesi ve önyargılardan uzak durmaya çalışmasıdır.⁴⁷⁵

⁴⁷³ er-Râzî, *Teşîr-i Kebîr- Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2013, c. 19, s. 162.

⁴⁷⁴ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 37.

⁴⁷⁵ Erdoğan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi", s. 328.

Kur'an, bilgiye çok önem vermektedir. Ancak bu bilginin belli özelliklere sahip olması gerekmektedir. Kur'an; asılsız olan, hakkında kati deliller bulunmayan bilgiyi reddetmekte ve doğru bilgiyi esas almaktadır. Aynı zamanda doğru bilgiyi esas almak gerektiğini sürekli vurgulamaktadır. Kur'an'a göre hakikate ulaşabilmek için önce doğru bilgiye ulaşmak gerekmektedir.⁴⁷⁶

İnsanın edindiği bilginin özellikleri İslam dini açısından önemlidir. Çünkü bilginin niteliği, onun fitraten gelişimini de etkilemektedir. Edinilen yanlış bilgiler, insanın ruhen yanlış özellikler edinmesini sağlayacak ve Kur'an'ın ifadesiyle onu, yetersiz ve hayvan seviyesinde kalmasını sağlayacaktır.⁴⁷⁷ Bu hatalı bilgiler aynı zamanda insanın davranışlarında yanlış sevk edecek, kalbinde ise doğrulara yönelim duygusunu azaltacaktır.⁴⁷⁸ Kur'an, cahiliye döneminin özelliklerini sürekli tenkit etmektedir. Bu tenkidin en önemli sebebi, doğruluğundan emin olunan bilgi olmaması ve onların akıllarını kullanmamalarıdır. Onlar kendi istek ve arzularının yönlendirmesiyle hareket etmektedirler.⁴⁷⁹

Kur'an, insanlara doğru bilgilere ulaşmayı teşvik ederken, onlara bu bağlamda güzel örnekler de göstermektedir. Hz. İbrahim'in doğru bilgiye sahip olduğu şey hakkında gerçekliğini en üst düzeyde öğrenmek istediği, "Bir vakit de İbrahim, 'Ey Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster.' demişti. Allah, 'Buna inanmadın mı yoksa?' demiş, o da 'İnandım fakat kalbimin iyice yatışması için'... dedi. 'Kuşlardan dördünü tut da bunları kendine alıştır. Sonra (kesip) her dağ başına onlardan birer parça dağıt; sonra da çağır onları, sana koşa koşa gelirler. Bil ki Allah azizdir; hakimdir.' ”⁴⁸⁰ Hz. İbrahim, farklı ayetlerde de düşünmenin önemini anlatmak için örnek olarak gösterilmektedir.⁴⁸¹

Kur'an, kişilerin kendi iradeleriyle yapmış oldukları davranışlara ve düşüncelere değer vermektedir. Bir kişinin doğru bir hükümde bulunabilmesi için, sağlıklı bir seçim ve değerlendirme sürecine ihtiyacı vardır. Doğru olana ulaşmak

⁴⁷⁶ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 573.

⁴⁷⁷ Araf, 7/179; Furkan, 25/44.

⁴⁷⁸ Bakara, 2/7.

⁴⁷⁹ Parlador, "Din Eğitiminde Hedefler", s. 88.

⁴⁸⁰ Bakara, 2/260.

⁴⁸¹ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 576.

noktasında Kur'an, muhataplarını hem teşvik etmekte hem de onlara bir yöntem sunmaktadır.⁴⁸²

Kur'an'ın doğru bilgiyi arama noktasında bizlere sunduğu ilk yöntem, farklı fikir ve görüşleri, tarafsız bir şekilde dinleyip anlamaya çalışmaktır. Bu aynı zamanda eleştirel düşünmenin alt unsurlarından bir tanesidir. Eleştirel düşünen bireyler, farklı düşünce ve görüşleri eleştirel düşünme süzgecinden geçirerek en doğru olanı bulmaya gayret ederek doğru olana tabi olmaya çalışırlar. Bu eleştirel düşünme süzgecinden geçirme sürecinde kişi önyargılarından bağımsız olmak durumundadır.⁴⁸³ Allah: “Sözleri dinleyip de en doğrusuna uyan kullarımı müjdele! İşte Allah'ın doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır. İşte akıl sahipleri de onlardır.” buyurmaktadır.⁴⁸⁴

Kur'an'ın sunduğu diğer bir yöntem ise, “Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme; kulak, göz ve kalp bunların hepsi sorumludur.”⁴⁸⁵ ayetinden anlaşılacağı üzere, doğru olduğuna dair kesin delil olmayan bilgilerin peşine düşmemek gerektiğidir. Duyu organlarıyla ulaşılan bilgilerin ve algılamaların doğru bilgi olup olmadığından emin olunması gerekmektedir.⁴⁸⁶ Bu da ancak bu bilgi ve haberlerin akli delillerle, eleştiri süzgecinden geçirilmesi ile mümkündür.

Kur'an-ı Kerim, gelen her haberin peşine düşülmesini yasakladığı gibi, bilgilerin direk reddedilmesini de eleştirmektedir. “Onlar ilmini kuşatamadıkları ve yorumu kendilerine hiç gelmemiş bir şeyi yalanladılar”⁴⁸⁷ ayetinde belirtildiği üzere kişilerin kendilerine gelen haberleri hemen kabul etme veya reddetmeleri değil, bu bilgi ve haberleri tarafsız ve önyargılardan uzak bir şekilde dinleyip değerlendirmeye tabi tutarak en doğrusunu bulmaları gerekmektedir.⁴⁸⁸

Razî, yukarıdaki ayetin tefsirinde hitabın kâfirlere olduğunu ve kafirlerin, Kur'an'ın hakikatini kavrayamadıkları için Kur'an'ı hemen yalanladıklarını belirtmektedir. Müşriklerin Kur'an'ın hikmetini anlamaya çalışmadıkları ve bundan

⁴⁸² Mualla Selçuk, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000, s. 216.

⁴⁸³ a.yer; Mehmet Kâmil Coşkun, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 17, sy. 1 (2013), s. 151.

⁴⁸⁴ Zümer, 39/18.

⁴⁸⁵ İsrâ, 17/36.

⁴⁸⁶ Selçuk, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, s. 216.

⁴⁸⁷ Yunus, 10/ 39; Hucurat, 49/6.

⁴⁸⁸ Selçuk, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, s. 217.

dolayı da idrak edemedikleri şeyi yalanladıklarını ifade etmektedir. Burada, müşriklerin bu sırları, araştırıp anlamaya çalışmadıkları ve üzerine tefekkür etmedikleri görülmektedir.⁴⁸⁹

Din eğitiminde, öğrencilerin eleştirel düşünme becerisi kazanmış olmaları onları hurafe ve batılardan koruyacaktır. Çünkü onlar doğru bilgiye ulaşmak amacıyla, eleştirel düşünme süzgecini devreye sokarak duydukları her bilgiye inanmayacaklar ve bilgilerin doğruluğunu araştıracaklardır. Bu sebeple Öğrencilerin eleştirel düşünme becerisine sahip olmaları çok önemlidir. Bu beceriyi kazandırma ve kullandırma anlamında kullanılacak olan yöntem de Kur'an'ın bize sunduğu yöntemdir. Eğitiminin de eğitim faaliyetlerinde eleştirel düşünme becerilerini devreye sokarak, öğrencilere bu beceriyi kazandırmaları gerekmektedir.

1.4 ÖZGÜR DÜŞÜNCE VE TARTIŞMA

Facione'nin yapmış olduğu sınıflandırmada, eleştirel düşünmenin altı boyutundan bir tanesi açık fikirliliktir.⁴⁹⁰ Özgür düşünme ve düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koyma ve başkalarının fikir ve inançlarına saygılı olma eleştirel düşünmenin alt boyutlarındandır. Özgür düşünceye sahip olan insanlar, kendilerini rahatça ifade edebildikleri gibi başkalarının da kendilerini ifade etmesine olanak tanırırlar ve bundan rahatsız olmazlar. İnsanların birtakım dini, siyasi ve kültürel farklılıklarının olduğunun bilincinde olarak ve bu farklılıklara saygı duyarak tüm fikirlerin ortaya rahatça dökülmesini sağlarlar.⁴⁹¹

İslam dininin muhatabı, akıllı ve özgür insandır. Kur'an, insanların fikirlerini özgürce ifade etmesini desteklemekte ve bu düşünce özgürlüğünü engelleyenleri kınamaktadır. Fikir ve inançların zorla dayatılmasına karşı çıkmakta ve düşüncelerin akli delillerle ve doğru olmalarıyla insanlara kabul ettirilmesini öğütlediği görülmektedir. “Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden apaçık ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”⁴⁹² “Sana sadece tebliğ etmek düşer”⁴⁹³ “Artık

⁴⁸⁹ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu'l-Ğayb*, 2013, c. 12, s. 386.

⁴⁹⁰ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, s. 37,38.

⁴⁹¹ Erdoğan, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi”, s. 329.

⁴⁹² Bakara, 2/256.

uyar/düşündür. Sen bir uyarıcısın. Onlar üzerine zorlayıcı değilsin.”⁴⁹⁴ ayetlerinden de anlaşılacağı üzere, hür iradesiyle dine yönelmeyen ve inanmak istemeyen kimselerin zor kullanarak inandırılmayacaklarını belirtmektedir.⁴⁹⁵

Allah, kendisine iman edilmesi noktasındaki davetinde bile akli delilleri ortaya koymakta ve “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz, senin Rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir. O doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir.”⁴⁹⁶ buyurarak davetin ve tartışmanın metodunu göstermektedir. Kendinden öncekilerin yolunu takip ederek, taklit edenlerin ve kaba kuvvete başvuranların durumunu ise düşüncelerinin yetersiz kalmış olması ve akli delillerle doğruları bulmaya çalışmamaları ile açıklamaktadır.⁴⁹⁷ Kur’an, düşünce ifade etme noktasında; akli kullanma, kanıt getirme ve ilmi yollar dışında bir yol kullanmamaktadır. Zorla, kişilerin özgür iradeleri olmadan düşünce telkinine ve de taklide karşı çıkmaktadır.⁴⁹⁸

Kur’an, insanların fikirlerini özgür bir şekilde ifade etmesini istemektedir. Ancak, özgürlük ve özgür düşünce kavramlarının geçerli olabilmesi için düşünce sahibinin bilgi sahibi olması gerekmektedir. Bir kimsenin hakkında bilgi sahibi olmadığı hususlarda olumlu veya olumsuz fikir belirtmesi mümkün değildir. Bu sebeple kişi önce kesin deliller ile doğru bilgiye ulaşmalı ve sonra da akli deliller ile ulaştığı fikirlerini özgürce ifade etmelidir.⁴⁹⁹

Nasıl ki; çocukluk yıllarında ebeveynin, çocuğu yalnız bırakmaması, ona güven duygusu kazandırması ve kişisel özgürlüğe sahip olması amacıyla ona rehberlik etmesi gerekiyorsa, Kur’an da insanları başıboş bırakmamakta ve onlara kişisel özgürlüklerini koruyabilmeleri için rehberlik etmektedir.⁵⁰⁰

Özgür düşünebilmek ve özgür davranabilmek, ancak eğitimle gerçekleştirilebilir. Kişi; inançlarını, fikirlerini korkmadan ve çekinmeden ifade

⁴⁹³ Nahl, 16/82.

⁴⁹⁴ Gaşiye, 88/22.

⁴⁹⁵ Yavuz, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, ss. 50-51.

⁴⁹⁶ Nahl, 16/125.

⁴⁹⁷ A’raf, 7/81-82; 120-124; İsrâ, 17/76; Meryem, 19/46-47; Tâhâ, 20/71; Şuara, 26/29, 46, 116; Ankebut, 29/24.

⁴⁹⁸ Yavuz, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 51.

⁴⁹⁹ Selçuk, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, s. 211.

⁵⁰⁰ a.g.e., s. 212.

edebiliyor, bu mevzularda rahatça tartışmaya girebiliyor ve sonucunda bir zarar görmüyorsa özgürdür.⁵⁰¹

Özgür düşünebilme ve fikirlerini özgürce ifade edebilme özelliklerinin kazandırılması noktasında, Kur'an'ın teşviki ve yönlendirmesi eğitimci için bir rehber niteliğindedir. Bir eğitimci, bilgilerin ve düşüncelerin aşılmasını değil, öğrencilerin kendi hür iradeleriyle, doğru seçimler yapmasını sağlamalıdır. Öğrencinin, seçim yaparken doğru olanı seçmesi için aklını kullanmasını, eleştirel düşünme becerilerini devreye sokmasını sağlamalıdır.⁵⁰²

Öğrencilerin yapmış olduğu seçimler aynı zamanda onların davranışları açısından da önem arz etmektedir. Kendi seçimini yapan ve düşünme becerisini kullanan öğrenci, yaptığı seçimler neticesinde kendi iradesiyle davranışlarına da yön verecektir. Böylece özgür düşünen ve özgür hareket eden bir birey olacaktır. Aynı zamanda, diğer bireylerin de düşüncelerini rahatça ifade etmelerine imkân sağlayacaktır. Ancak seçim yapmadan davranış değiştirmesi, taklit etmesi demektir. Eğitimcinin bu hususta, öğrencilerin taklitten kaçınmalarını da sağlaması gerekmektedir.⁵⁰³

Öğrencilerin doğru bilgiye ulaşmaları, sebepleri görebilmeleri ve eylemlerinin sonuçlarını tahmin edebilmeleri, yaşadığı tüm olaylar karşısındaki tutumu aldığı eğitimle doğrudan alakalıdır. Bu bağlamda verilen eğitimin yöntemi çok önemlidir. Din eğitim ve öğretim faaliyetleri, Kur'an rehberliğinde gerekli faaliyetleri gerçekleştirdiğinde, öğrencilerin en doğru ve güzeli seçmelerine katkı sağlayacaktır.⁵⁰⁴

1.5 KAYNAKLARIN GÜVENİRLİĞİNİ SORGULAMA

Kur'an-ı Kerim, insanları doğru bilgiyi aramaya teşvik ederken aynı zamanda bilgi edindikleri kaynakların da güvenilir olup olmadığını araştırmalarını istemektedir. Duydukları her söze inanmamaları gerektiğinden, kendilerine ulaşan haberlerin sıhhatinden emin olmalarını talep etmektedir.⁵⁰⁵

⁵⁰¹ a.g.e., s. 214.

⁵⁰² a.g.e., s. 215.

⁵⁰³ a.yer.

⁵⁰⁴ a.g.e., s. 221.

⁵⁰⁵ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 576.

“Ey iman edenler, eğer bir fâsık size bir haber getirirse, onu tahkik edin. Yoksa bilmeyerek bir kavme sataşırırsınız da yaptığınıza pişman olan kimseler olursunuz.”⁵⁰⁶ Ayetinden de anlaşılacağı üzere; gelen haber ve bilgilerin yanlış ve hatalı olabileceği, her gelen haber ve söze inanmamak, kaynağını araştırmak gerektiği anlaşılmaktadır. Eğer kaynağı güvenilir değilse gelen yanlış haber, kişiyi olumsuz durumlara sevk edebilmekte ve geri dönüşü olmayan hatalara sebep olabilmektedir.⁵⁰⁷

Kur'an, muhatabının düşüncelerini hangi kaynağa bağladığını ve bu kaynağın güvenilir olup olmadığını önemsemektedir. Çünkü bir düşünce sisteminin sağlam olması için, düşünceye atılan ilk adım yani düşüncenin kaynağının sağlamlığı önem arz etmektedir. Bu kaynakların güvenilir ve sağlam olması demek onun üzerine inşa edilecek olan fikirlerin de sağlam olmasını sağlayacaktır. Kur'an, bu tavır ile insanlara hayatı yaşayışları ve bilgi edinmeleri noktasında bir bakış açısı kazandırmaktadır. Eleştirel düşünmeye başlangıç noktasının, bilginin kaynağı üzerinde gerçekleşmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁵⁰⁸

Din eğitiminde, öğrencilere kazandırılması gereken önemli vasıflardan bir tanesi de görüldüğü gibi kendilerine aktarılan bilgilerin kaynağının sıhhatini araştırmaktır. Eğitimcinin bu hususa dikkat ederek eğitim sürecinde öğrencilere, duydukları her bilgiye hemen inanmamaları ve kaynağını araştırmaları gerektiği anlatılmalıdır. Eleştirel düşünmenin özelliklerinden olan “kanıtlara dayanma” noktasında argümanın doğruluğu için kaynakların da güvenilir ve sağlam olması gerekliliği vurgulanmalıdır. Her duyduğuna inanmayan, gelen bilgi ve haberlerin kaynağını araştıran, düşüncelerini kesin delillerle destekleyen ve düşüncelerini özgürce dile getiren öğrenciler yetiştirmenin unsurlarından bir tanesi de onlara kaynak güvenilirliğini sorgulamayı öğretmektir.

⁵⁰⁶ Hucurat, 49/6.

⁵⁰⁷ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 5. bs., İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2017, c. 18, s. 162,163.

⁵⁰⁸ Savut, “Kur'an'ın Muhataplarına Yönelttiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”, s. 181.

1.6 SORU SORMA

Soru sormak, insanın zihnini aktif hale getirmekte ve onu düşünmeye sevk etmektedir. Bir konuda kendisine soru yöneltilen kişi, pasif alıcı konumdan sıyrılıp zihnini çalıştırmaya başlar ve tüm dikkatini sorulan mevzu üzerine verir.⁵⁰⁹

Sokrates, soru sorma yoluyla muhatabına cevabı buldurmakta, soru sorma tekniği ile muhatabının düşünce becerisinin gelişmesini ve varsa çelişki ve hataların fark edilmesini sağlamaktadır. Eğitimde de bu yöntemle ‘buldurma’ ve ‘doğurtma’ yöntemi denilmektedir. Öğrencilerin daha önce edinmiş olduğu bilgileri, yeni bilgiler öğrenirken kullanması (transfer, analiz ve sentez) buldurma yöntemidir. Sokrates’in kullanmış olduğu bu soru sorma yöntemiyle, öğrencinin bilgi edinmede ve edindiği bilgilerle yeni bilgilere ulaşmada aklını kullanması ve doğru sonuçlara ulaşması ve sonucunda soru sorması sağlanmaktadır.⁵¹⁰

Kur’an, soru sorma yöntemini çok sık kullanmaktadır. Bu yöntemi kullanırken hem soru sormayı teşvik etmekte hem de muhatabına vermek istediği düşünce ve fikri ona soru sorarak, zihnini harekete geçirerek gerçekleştirmektedir.⁵¹¹

Kur’an’da soru sorma yöntemi kullanılırken, soruyu soran özne durumlara göre değişmektedir. Bazı ayetlerde Kur’an, soru soranların sorularını cevaplar.⁵¹² Bazı ayetlerde, soru Kur’an tarafından sorulmakta ve cevap istenmektedir.⁵¹³ Bazı ayetlerde ise kendisi sorup cevap vermektedir.⁵¹⁴ Bazı ayetlerde de soruyu da cevabı da peygambere bırakmaktadır.⁵¹⁵

Kur’an, tek bir motifte soru sormamaktadır. Farklı soru tarzları ve bu soruların farklı amaçları mevcuttur. Bu amaçları şöyle sıralamak mümkündür.

-Soru, başta gelir ve verilmek istenen bilgiye zihnen muhatabı hazırlar.⁵¹⁶

-Soru edatı bulunmayan ancak, ‘Sana içki ve kumardan sorarlar’ ifadesindeki gibi muhatabı soruya ait mevzuya zihnen çekmek için kullanılmaktadır.⁵¹⁷

- Sorular art arda sıralanarak birbirlerini pekiştirmek için kullanılmaktadır.⁵¹⁸

⁵⁰⁹ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, s. 483.

⁵¹⁰ Coşkun, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)”, s. 149.

⁵¹¹ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, s. 485.

⁵¹² Bakara, 2/219.

⁵¹³ Enbiyâ, 21/24; Neml, 27/64; Necm, 53/32.

⁵¹⁴ Sebe, 34/24; Kâri’a, 101/1-5.

⁵¹⁵ Sebe, 34/24.

⁵¹⁶ Saf, 61/10.

⁵¹⁷ Bakara, 2/219.

- Muhatabın yapmış olduğu yanlışları ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵¹⁹

-Zihni faaliyete geçirmek için değil, duygulara yönelik de sorular sorulmaktadır.⁵²⁰

Allah, “Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah’tır. O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır. İşte Allah budur. O halde (haktan) nasıl dönersiniz.”⁵²¹ buyurarak kullarına önce vermiş olduğu nimetleri hatırlatmakta ve arkasından sorular sorarak, bu mevzular üzerine düşünmeye ve bir değerlendirmeye tabi tutarak, muhatabını hakikate ulaşmaya sevk etmektedir. Rahman suresinde 31 kez tekrarlanan “O halde Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz?..”⁵²² soruları da bu duruma örnek gösterilebilir.⁵²³

Bu tarz sorular, muhatabın nimetleri inkâr edememesi ve eleştirel bir düşünmeyle kendi içinde ölçüp tartması ve böylece doğruya ulaşması içindir.⁵²⁴

Hz. İbrahim’in kavmine sorduğu sorular, yanlış bilgi ve inanç sahibi kimselere yöneltilebilecek tarzda sorulardır. “Onlara İbrahim’in öyküsünü de anlat. Hani o babasına ve kavmine ‘neye tapıyorsunuz?’ diye sormuştu. ‘Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz’ diye cevap verdiler. İbrahim, ‘peki ama’ dedi ‘yalvardığınızda onlar sizi işitiyorlar mı?’ ‘Yahut size fayda veya zarar verebiliyorlar mı?’ ‘Hayır ama biz atalarımızı böyle yapar bulduk’ dediler. İbrahim dedi ki: ‘İyi de sizin ve önceki atalarınızın neye tapıldığını hiç düşündünüz mü?’”⁵²⁵ Hz. İbrahim, soru sorarak kavmine sorgulamaksızın atalarından geleni yaptıklarını ve bunun yanlış olduğunu anlatabilmek için tapmış oldukları putların özelliklerine dikkat çekmekte ve onları eleştirel düşünmeye yöneltmektedir.⁵²⁶

Kişilerin doğru bilgi ve inançlara ulaşabilmesi için öncelikle içinde bulundukları yanlışları fark etmeleri gerekmektedir. İşte soru sorma bu bağlamda

⁵¹⁸ Hâkka, 69/1,2,3.

⁵¹⁹ Saf, 61/2.

⁵²⁰ Duhâ, 93/1-8; İnşirah, 94/1-4.

⁵²¹ En’am, 6/ 95.

⁵²² Rahman, 55/ 13, 16, 18, 21, 23, 25, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77.

⁵²³ Savut, “Kur’an’ın Muhataplarına Yönelttiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”, s. 179.

⁵²⁴ a.g.e., s. 180.

⁵²⁵ Şuara, 26/69-76.

⁵²⁶ Denizer, “İlâhî Mesajın Anlaşılmasında Eleştirel Düşüncenin Önemi”, s. 443.

muhatapın düşünmediklerini, değerlendirmediklerini düşünmeye sevk etmektir. Kur'an, Hz. İbrahim örneğiyle soru sorma yöntemlerinden birini göstermektedir.⁵²⁷

Kur'an, bazen de yaratmış olduğu varlıklardan birini işaret ederek ona bakılması ve bunun üzerinde tefekkür edilmesi amacıyla soru sormaktadır. “Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?”⁵²⁸ ayetinde de görüldüğü üzere, Kur'an, sorduğu bu soru ile muhataplarının, deve ve onun yaratılışı üzerine nazarlarını çevirmelerini, deve ile ilgili var olan bilgilerini de devreye sokarak, zihinsel bir gayrete girmelerini ve bu konuyla ilgili araştırma yapmalarını istemekte ve onları yönlendirmektedir.⁵²⁹

Kur'an'ın kullanmış olduğu bu yöntem ile, din eğitimi sürecinde de öğrencilerin aktif bir şekilde sürece dahil edilmeleri için kullanılan aktif öğrenme modeli kullanılmış olacaktır. Öğrencilerin çevrelerinde var olan ve biraz bilgisine sahip oldukları canlılar ile ilgili onlara sorular yöneltmek ve varlıklarla ilgili düşüncelerini sağlamak onları araştırmaya, zihinsel bir çabaya ve eleştirel düşünmeye sevk edecektir. Kur'an, bu soruyu sorduktan sonra bu soruya cevap vermemekte ve cevabı muhataba bırakmaktadır. Eğitimcilerin de eğitim sürecinde bazı soruların cevaplarını öğrencilere bırakmaları, onları cevapları bulmak için kendi çabalarını kullanmaya davet edecektir.⁵³⁰

Soru sormanın eleştirel düşünme becerisini geliştirebilmesi için belirli niteliklere sahip olması gerekmektedir. Soru doğru zamanda doğru bir şekilde sorulduğunda ancak kişinin eleştirel düşünebilmesine zemin hazırlayacaktır.⁵³¹

Kur'an, bu anlamda bize soru sormanın bazı kurallara sahip olması gerektiğini de belirtmektedir. Bu kuralları şöyle sıralayabiliriz;

- Yerli yersiz ve fayda getirmeyecek sorular sormamak⁵³²; “Ey iman edenler, öyle şeylerden sual etmeyin ki size açıklanırsa fenanıza gidecektir. Halbuki Kur'an indirilirken sorarsanız onlar size açıklanır. Allah onlardan (şimdiye kadar olanları)

⁵²⁷ Savut, “Kur'an'ın Muhataplarına Yönelttiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”, s. 180.

⁵²⁸ Ğaşıye, 88/17.

⁵²⁹ Bayrakdar, “Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Ğaşıye Suresi 17. Ayet Örneği)”, s. 2012.

⁵³⁰ a.yer.

⁵³¹ Savut, “Kur'an'ın Muhataplarına Yönelttiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”, s. 179.

⁵³² Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 488.

affetti. Allah, gafûr ve halîmdir. Sizden önceki bir topluluk onu sormuştu da sonra kâfirler olmuşlardı.”⁵³³

-Zamansız sorular sormamak⁵³⁴; yukarıdaki ayete bakıldığında sorulan soruların zamanının da önemli olduğu anlaşılmaktadır.

-Soruların muhatabının sorulan konunun bilgisine sahip olmasına dikkat etmek⁵³⁵; “Biz ancak senden önce de kendilerine vahyettiğimiz, erkeklerden başkasını (peygamber) göndermedik. Eğer bilmiyorsanız haydin ehl-i kitabın âlimlerine sorun.”⁵³⁶

-Aklının alamayacağı hususlar hakkında soru sormamak; “Ey Muhammed, sana ruhun ne olduğunu soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir.”⁵³⁷ Kur’an bu gibi soruları cevapsız bırakmaktadır.⁵³⁸

-Kötü niyetle, sormuş olmak için soru sormamak; “Sana o kıyamet saatinden soruyorlar, ne zaman gelip çatacak diye. Onun zamanını bildirmek sana gerekmez. Onun nihai ilmi Rabbine aittir.” Kıyamet saatini sürekli soran müşriklerin niyetleri temiz değildi ve sorularında samimi değillerdi. Bu sebeple Allah, bu tarz sorulara da cevap vermemektedir.⁵³⁹

Kur’an’ın ortaya koyduğu bu kurallar ve yöntem çerçevesinde, bir eğitimcinin de sorulan soruların arka planını fark etmesi ve ona göre tavır takınması gerekmektedir. Aynı zamanda, soru sormanın kurallarını da öğrencilerine öğretmelidir. Öğrencilerin, öğrenmek için akıllarının alabileceği hususlarda, zamanına ve ortamın durumuna uygunluğuna dikkat ederek ve sordukları kişinin soruya cevap verebilecek derecede bilgili olmasına dikkat ederek soru sormalarını sağlamalıdır.⁵⁴⁰

Din eğitiminde eğitimcinin öğrencilere soru sormayı Kur’an’ın koyduğu kurallar ışığından öğretmesinin yanı sıra, kendisi de eğitim sürecinde soru sorarken bu hususlara dikkat etmelidir. Soruları açık, net ve öğrencilerin zihinlerini harekete

⁵³³ Maide, 5/101,102.

⁵³⁴ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, s. 489.

⁵³⁵ a.yer.

⁵³⁶ Nahl, 16/43.

⁵³⁷ İsra, 17/85.

⁵³⁸ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, s. 489.

⁵³⁹ a.g.e., s. 490.

⁵⁴⁰ a.yer.

geçirici nitelikte olmalıdır. Ezberci mantığa götüren sorulardan uzak durmalı ve araştırmaya düşündürmeye yönelik sorular sormalıdır.⁵⁴¹

Bir eğitimcinin dikkat etmesi gereken hususlardan bir tanesi de cevabını bilmediği sorulara cevap vermemesi ve bilmediğini belirtmesidir.⁵⁴² Allah, Hz. Adem’e eşyanın isimlerini öğretirken meleklerle sorduğunda “Sen Münezzehsin, öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur...”⁵⁴³ “Allah, peygamberi topladığı gün ‘size ne cevap verildi’ der. Onlar, ‘Bizim bir bilgimiz yoktur, doğrusu görülmeyenleri bilen ancak sensin’ derler.”⁵⁴⁴ Ayetleri buna örnek gösterilebilir.

Öğrenmek isteyen herkesin kullandığı bir yöntem olan soru sorma, aynı zamanda bilgilerin ne kadar anlaşılıp anlaşılmadığını da ölçmeye yarar. Hatta öğrencilerin sormuş olduğu sorulara bakılarak bir konuya ne denli hâkim olduğu dahi anlaşılmaktadır. Aynı zamanda soru sorma ve cevap alma yöntemi, bireyin eleştirel düşünmesini sağlaması açısından da önemlidir. Eğitimciler; öğretmenin kalitesini belirleyen şeyin, hitabeti değil, en güzel soruyu sorması olarak belirtmektedirler. Soru sormak, öğretir; öğrenmeye zemin oluşturur.⁵⁴⁵

Öğrencilerin soru sormaları onların merak duygularının güçlü olduğu anlamına gelmektedir. Meraklı olmak, eleştirel düşünmenin alt boyutlarından birisi olup, yeni bilgiler elde etme ve bilgilerin güvenilirliğinden emin olma çabasıdır.⁵⁴⁶ Bu merak duygusu ile öğrencinin zihni, yeni bilgilere ulaşmaya da açıktır. Düşünmek, merak etmeyi sağlarken merak da soru sorulmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda eleştirel düşünen insanların çok soru sorduklarına ulaşabiliriz. Soru soran öğrencilerin sağlıklı bir istikamete yönelmesi için gerekli tedbirleri almak ve öğrenciyi yönlendirmek, eğitimcinin görevidir. Şöyle söylemek mümkündür ki: Soru sormak muhatabı eleştirel düşünmeye yönlendirirken, eleştirel düşünme becerisine sahip olan bireyler de soru sormaktadırlar.⁵⁴⁷

Eleştirel düşünmenin en önemli özelliklerinden birisi de bireylerin bilgilere zihinlerinde belli değerlendirmeler yaparak kendi çabaları ile ulaşmalarıdır. Soru

⁵⁴¹ a.g.e., s. 494.

⁵⁴² a.g.e., s. 492.

⁵⁴³ Bakara, 2/31,32.

⁵⁴⁴ Maide, 5/ 109.

⁵⁴⁵ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 484,485.

⁵⁴⁶ Erdoğan, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi”, s. 329.

⁵⁴⁷ Bayrakdar, “Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Çaşıye Suresi 17. Ayet Örneği)”, s. 2000.

sormak da tam olarak bu amaca hizmet etmektedir. Bireylerin, zihinsel bir çaba göstermeden hazır aldıkları bilgiler hem o bireylere ait değillerdir hem de kalıcı olamazlar. Kişinin bireysel çabası ile ulaştığı bilgilerin kalıcı olması ve bu bilgilerle yeni bilgilere de ulaşması sebebiyle eleştirel düşünmede soru sorma yöntemi önemli bir yer tutmaktadır. Ancak belli kurallara riayet edilmeden soru sorma yönteminin kullanılması başarılı sonuçlara götürmez.⁵⁴⁸

1.7 BİLGİYİ EDİNME VE YENİ BİLGİLERE ULAŞMADA

DERİNLEMESİNE GÖZLEM

Bireylerin, doğru bilgilere bilgiye ulaşmasında en etkili yöntem yaratılmış olan alemde derinlemesine gözlem gerçekleştirmektir. Allah; “Yahut evlerinin duvarları çatıları üzerlerine yıkılmış, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi. Bu kişinin, ‘Allah bütün bunları öldükten sonra nasıl diriltecek?’ demesi üzerine Allah onu yüzyıl ölü olarak tuttu, sonra diriltti. ‘Ne kadar kaldın?’ diye sordu. ‘Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldım’ dedi. Allah ‘Hayır, yüzyıl kaldın. Anlamak için yiyeceğine içeceğine bak, henüz değişmemiş; eşeğine bak, -seni insanlara bir işaret kılmamız için- ve kemiklere bak, onları nasıl düzeltiyor ve üzerini etle kaplıyoruz.’ buyurdu. Artık o adam için durum açıkça ortaya çıkınca, ‘Biliyorum ki Allah her şeye kadirdir’ dedi.”⁵⁴⁹ “Allah’ın rahmetinin izlerine bir bak: Toprağa ölümünün ardından nasıl can veriyor! İşte ölüleri diriltecek olan da O’dur. O’nun her şeye gücü yeter.”⁵⁵⁰ buyurmaktadır. Ayetlere bakıldığında, Kur’an, muhataplarına çevrelerinde gerçekleşen olayları derinlemesine gözlem yoluyla incelediklerinde ve üzerine düşündüklerinde doğru bilgiye ulaşacaklarını belirtmektedir.⁵⁵¹

“Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.”⁵⁵² buyuran Allah, yeryüzünde gezerek etraflarına ibret gözüyle bakarak ve gözlem yaparak insanların hakikati görebileceklerini ve doğruya ulaşabileceklerini belirtmektedir.

⁵⁴⁸ Fersahoğlu, *Kur’an’da Zihin Eğitimi*, s. 493.

⁵⁴⁹ Bakara, 2/ 259.

⁵⁵⁰ Rum, 30/50.

⁵⁵¹ Parlador, “Din Eğitiminde Hedefler”, s. 90.

⁵⁵² Hacc, 22/ 46.

Râzî; bu ayetten hareketle, görme ve duyma duyuları kalbin tefekkürüyle birleşirse doğrunun bilinebileceği ve ondan ibret alınabileceğini belirtmektedir. Görmek ve duymak; maksadına ulaşılabilmek için, içinde tefekkürü de barındırmalıdır. Derinlemesine gözlem ifadesi bu anlamda önemlidir. Çünkü sadece olaylara bakmak yeterli değildir. Olaylardaki hakikati görebilmek ve onlardan ibret alabilmek için kalbin düşünmesi de gerekmektedir. Körlüğün, sadece görme organında olmaması da bu anlamdadır.⁵⁵³ Eşyanın hakikatini anlayabilmek, arkasındaki derin manaları kavrayabilmek, doğru bilgilere ulaşmak ve bu bilgilerden hareketle yeni bilgiler edinebilmek için derinlemesine gözlem yapmak gerekmektedir.

Yukarıda sıralanan yedi madde ile Kur'an'ın ortaya koyduğu prensipler tespit edilmeye çalışıldı. Bu prensipler ile eleştirel düşünmenin strateji, ilke ve prensiplerinin benzerliğini ortaya konulmaya çalışıldı. Bu bağlamda günümüzde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programında bu strateji, ilke ve prensiplerin kullanılıp kullanılmadığı ele alınacaktır.

2. KUR'AN-I KERİM'DEKİ ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİTİM YÖNTEMLERİ BAĞLAMINDA ORTAÖĞRETİM DKAB DERSİ EĞİTİM PROGRAMININ İNCELENMESİ

Bu başlıkta ise araştırmanın yedinci alt problemi olan günümüzde uygulanan Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı eleştirel düşünmeyi geliştirmeye yönelik kazanımlara ne kadar sahiptir sorusuna cevap aranacaktır. Bu soruya cevap ararken aynı zamanda programın uygulama aşamasında düşünme ayetlerinin ne sıklıkla kullanıldığı da ele alınacaktır. Allah, “Sizler hiçbir şey bilmez durumdayken Allah sizi analarınızın karnından çıkardı, Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi.”⁵⁵⁴ buyurmakta ve insanoğlunun dünyaya geldiğinde hiçbir şey bilmiyor olduğunu ve onlara öğrenmeye yardımcı olacak duyu organlarını verdiğini belirtmektedir.⁵⁵⁵ Rum suresi 30. Ayette ise, insanların ‘fitrat’ üzere yönelmelerini emretmektedir. Peygamber efendimiz de “Her doğan fitrat üzere doğar ve sonra ana-

⁵⁵³ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtihu'l-Ğayb*, 2013, c. 16, s. 329,330.

⁵⁵⁴ Nahl, 16/78.

⁵⁵⁵ Parlador, “Din Eğitiminde Hedefler”, s. 82.

babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.” buyurmaktadır.⁵⁵⁶ Bu hadiste geçen ‘fıtrat’ kelimesi “yaratılıştan dini kabule hazır oluş” olarak tanımlanmakla birlikte geniş manada: “kabiliyet, Tanrı vergisi, doğuştan gelen meleke, iş başarma gücü, bir şeyi öğrenmek, yapmak, duruma uyum sağlamak hususunda organizmada bulunan fitrî güç” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁵⁷ Bu ayetler ve hadisten anlaşıldığı üzere, insanlar bilgiye sahip olarak ve davranışları düzenlenmiş olarak dünyaya gelmezler. Ancak bu bilgilere ulaşmaya müsait bir yapı ile doğarlar. İşte insanlarda bu bilgiye ulaşma ve davranış değiştirme eğitim yoluyla gerçekleşmektedir.⁵⁵⁸

Sosyal bilimlerde, eğitimin amacı: “bireyin kendi yaşantısı yoluyla, kasıtlı ve istendik değişimler oluşturma” şeklinde belirlenirken, din eğitiminin amacı ise; “bireyin dini davranışlarında, kendi hür iradesiyle, itikadî, ameli ve ahlaki yaşantısında değişme meydana getirme” olarak belirtilmektedir.⁵⁵⁹

Tüm eğitim ve öğretim programları, bireylere bilgilerin doğrudan aktarımını değil, bilgilerin bizzat bireyler tarafından keşfedilmesini, ulaşılmış olduğu bilgilerle de yeni bilgilere ulaşılmasını hedeflemektedir. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin amacı: düşünen, sorgulayan bireyler yetiştirmek olduğu gibi; din eğitiminin de temel amacı: hayatta karşılaştığı problemleri çözebilme kabiliyetine sahip olan ve düşünebilen bireyler yetiştirmektir. Düşünebilen, konulara eleştirel bir bakış açısıyla bakabilen, önce kendinden başlayarak çevresindekileri anlamlandırmaya çalışan ve inancını aklının sahip olduğu yetenekleri ile tamamlayan bireyler yetiştirmek din eğitiminin hedeflerindendir.⁵⁶⁰

Din eğitimi, öğrencinin bilincinin gelişmesine imkân hazırlayarak, öğrencinin karşılaştığı problemlerle başa çıkabilecek yeterlikte olmasını sağlamalıdır. Din eğitimi, bireyin “kendi başına düşünme kabiliyeti, eleştirel zihniyet, seçme kabiliyeti, hayatın anlamını keşfetme ve inancını aklıyla bütünleştirme” özelliklerine sahip olmasını hedeflemektedir.⁵⁶¹ Bütün bunlar dikkate alınarak din eğitimi nasıl olmalıdır

⁵⁵⁶ Buhari, “Kader”, 3.

⁵⁵⁷ Parlador, “Din Eğitiminde Hedefler”, s. 82.

⁵⁵⁸ a.yer.

⁵⁵⁹ Mehmet Müftüoğlu, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Doğru Düşünme*, 1. bs., İstanbul, 2016, s. 135.

⁵⁶⁰ Selçuk, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, s. 157,158.

⁵⁶¹ a.g.e., s. 157.

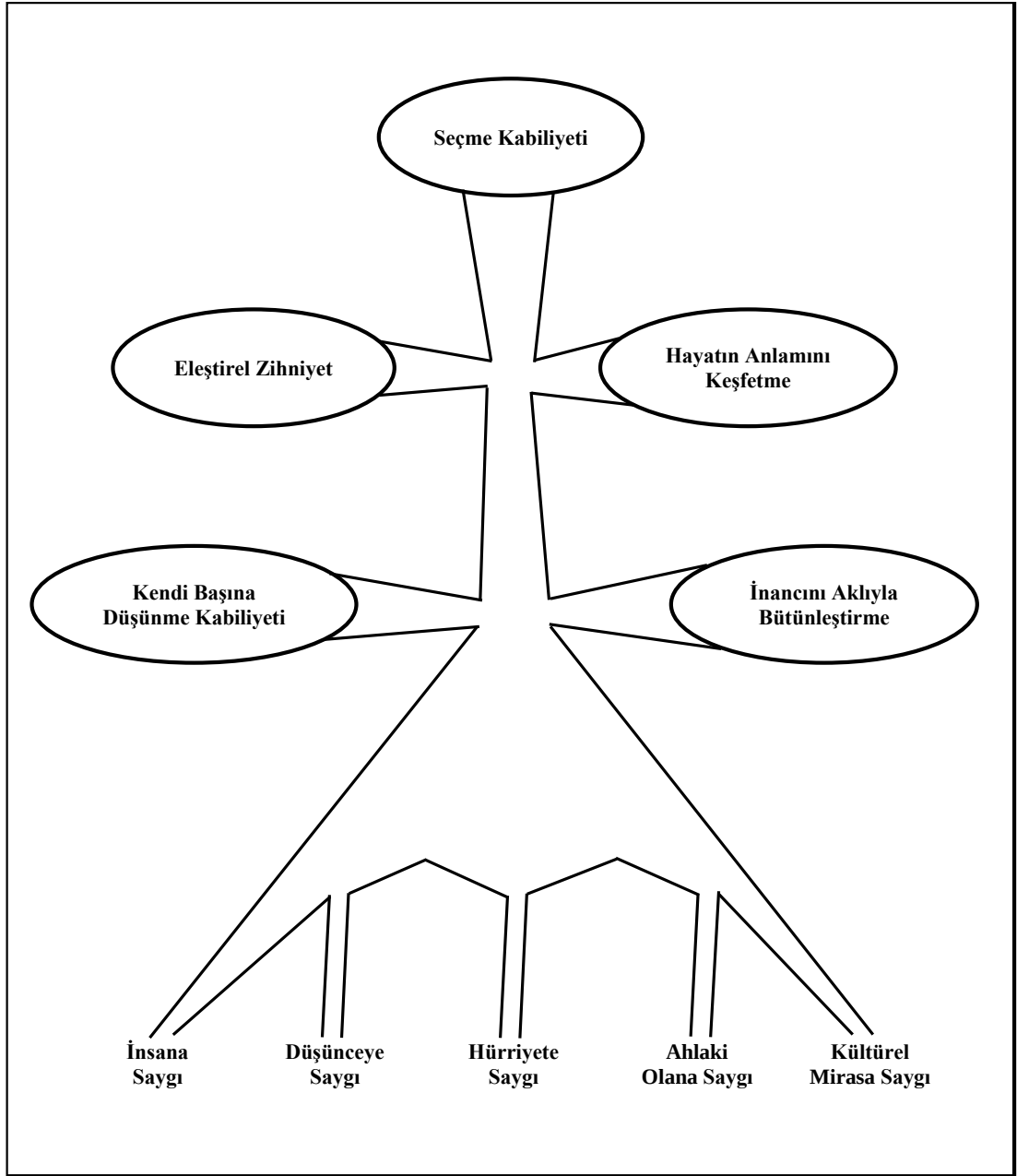
diye sorduğumuzda; “inancı sayesinde kişiyi, hayatın üstesinden gelmeye kabiliyetli kılacak bir din eğitimi” cevabını verilmektedir.⁵⁶²

Fikir ağacında da görüldüğü gibi, temelde “insana saygı, düşünceye saygı, hürriyete saygı, ahlaki olana saygı ve kültürel mirasa saygı” kavramları yer almaktadır. Bu kavramlar din eğitim ve öğretiminde kuramsal esaslar olarak belirlenmektedir.⁵⁶³

⁵⁶² a.g.e., s. 151.

⁵⁶³ a.g.e., s. 152.

Tablo 8:Nasıl Bir Din Öğretimi⁵⁶⁴

İnsanın saygılı olması demek; onun çevresindeki her şeyi- doğayı, yaşadığı toplumsal hayatı, içinde bulunduğu zamanı- sorgulamaya tabi tutması, doğru anlamlandırması ve doğru bir sonuca ulaşması demektir. Bu aşamaları olması gerektiği gibi atlatan insan kendi yaşantısında da ‘orta yolu’ tutturacak ve daima bir

⁵⁶⁴ a.g.e., s. 151.

gelişim içerisinde olacaktır. Kendisini her alanda geliştiren birey, toplumun gelişmesine de zemin oluşturacaktır.⁵⁶⁵

Din eğitiminin amacı, bireylerin zihinsel gelişimleri için gerekli şartları sağlamak ve bireylerin yaşantılarında karşılaştıkları sorunları çözebilmelerini sağlamak olarak ifade edilmektedir. Bu hedeflerin neticesinde bireylerde “kendi başına düşünme kabiliyeti, eleştirel zihniyet, seçme kabiliyeti, hayatın anlamını keşfetme ve inancını aklıyla bütünleştirme” vasıfları gerçekleşecektir. Fikir ağacında bu kavramlar, temelde yer alan kökleri oluşturan kavramların gerçekleşmesiyle bireylerde meydana gelecek olumlu özelliklerdir. Bu özellikler aynı zamanda din eğitim ve öğretim faaliyetlerinin ulaşmayı hedeflediği becerilerdir.⁵⁶⁶

Din öğretiminin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğinden yola çıkarak günümüzde din eğitimi sürecinde eleştirel düşünmeye ne kadar yer verildiğini araştırmak amacıyla ele alacağımız Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı, 9, 10, 11 ve 12. Sınıf düzeyinde konu ve kazanımları değerlendirilecektir.

2.1 DKAB DOKUZUNCU SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Öğretim programı, değerlendirirken ünite başlıklarıyla birlikte, o ünite kazanımları içerisinde eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik kazanımlar ele alınacaktır. Aynı zamanda ders etkinlikleri ele alınacak ve bunların eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik olup olmadığı değerlendirilecektir. Kur'an'ın ortaya koymuş olduğu, eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik yöntem ve metotlar açısından da değerlendirme yapılacaktır. Bu bağlamda sırayla sınıfların öğretim programları ele alınacaktır.

Ortaöğretim 9. Sınıf DKAB dersi ünite isimleri, kazanım sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁵⁶⁵ a.g.e., s. 152.

⁵⁶⁶ a.g.e., s. 157.

Şekil 1: 9. Sınıf DKAB Öğretim Programı Üniteler, Kazanım Sayıları⁵⁶⁷

9. SINIF				
<i>Ünite Sırası</i>	<i>Ünite Adı</i>	<i>Kazanım Sayısı</i>	<i>Ders Saati</i>	<i>Ders Saati Yüzdesi</i>
1	<i>Bilgi ve İnanç</i>	3	16	22,24
2	<i>Din ve İslam</i>	5	16	22,24
3	<i>İslam ve İbadet</i>	6	14	19,44
4	<i>Gençlik ve Değerler</i>	4	12	16,66
5	<i>Gönül Coğrafyamız</i>	3	14	19,44
<i>Toplam</i>		21	72	100

2.1.1 Bilgi ve İnanç Ünitesi

‘Bilgi ve İnanç’ ünitesi ele alındığında, üniteye üç kazanım olduğu görülmektedir. İlk kazanım “İslam’da bilginin kaynaklarını açıklar.” şeklinde belirlenmiştir. Ders kitabında ilk ünite, ‘İslam’da Bilginin Kaynakları’ başlığıyla başlamaktadır. Bu başlık altında bilginin türleri ve özelliklerine, İslam’da doğru bilginin kaynaklarına (Selim Akıl- Doğru Haber-Salim Duyular) yer verilmektedir.⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 13.

⁵⁶⁸ Recai Doğan, *9.Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Ankara: Nev Kitap, 2019, ss. 14-18.

Etkinlik **Yorumlayalım**

“Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi...” (Ahzâb suresi, 72. ayet.)

- Sizce Yüce Allah (c.c.) tarafından insana emanetin verilmiş olmasının sebebi nedir? Arkadaşlarınızla yorumlayınız.

**Selim aklın
ön şartları**

- Bu şemayı akıl konusundaki öğrendikleriniz çerçevesinde yorumlayınız.

Verilen etkinlik tablosunda da görüleceği üzere selim bir akıl için gerekli olan şartlardan ilki, düşünmedir. Bu etkinlikte öğrencilerin akıl ile ilgili öğrendikleri bilgilerin doğrultusunda bu tabloyu yorumlamaları beklenmektedir.

Şekil 2:Aklı Kullanma Etkinliği⁵⁶⁹

Etkinlik

Değerlendirelim

"İbrahim, babası Âzer'e: Birtakım putları ilahlar ediniyorsun? Doğrusu ben seni de kavmi-ni de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum, demişti.

Böylece biz, kesin iman edenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu (hükümrânlığını) gösteriyorduk.

Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. 'Bu mu benim Rabb'im!' dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi.

Ay'ı doğarken görünce, 'Bu mu benim Rabb'im!', dedi. O da batınca, Rabb'im bana doğru yolu göstermezse elbette yoldan sapan topluluklardan olurum, dedi.

Güneşi doğarken görünce de "Bu mu imiş benim Rabb'im! Bu, hepsinden de büyük!", dedi. O da batınca, dedi ki: Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uza-ğım." (En'âm suresi, 74-78. ayetler.)

Yukarıdaki ayetleri Kur'an'ın selim aklı kullanmaya ve bilgiye verdiği önem açısından değerlen-diriniz.

Bu etkinlikte ise Hz. İbrahim'in, aklını kullanarak ve sorgulayarak, doğru bilgiye ulaşma süreci verilmektedir.

9. Sınıf DKAB ders kitabı ilk ünite birinci başlık incelendiğinde görülmektedir ki bu kazanım eleştirel düşünme becerileri ile doğrudan ilgilidir. İslam'ın, düşünmeye ve doğru bilgiye verdiği önemi vurgulamaktadır. Bu konudaki etkinlikleri ve kazanımları incelediğimizde, Kur'an-ı Kerim'de eleştirel düşünme eğitim yöntemlerinden, 'doğru bilgiyi aramaya teşvik', 'kaynakların güvenilirliğini sorgulama', 'soru sorma', 'sorgulama ve metodik şüphe' gibi yöntemlerin kullanıldığı ve vurgulandığı görülmektedir. Konu içlerinde yer alan ayetlerin de düşünmeye ve aklı kullanmaya teşvik eden ayetler olduğu görülmektedir.⁵⁷⁰

Bu ünite de 'İslam İnancında İmanın Mahiyeti' başlığı altında ikinci kazanım, "İslam İnancında İmanın Mahiyetini Araştırır" şeklinde belirlenmiştir. Bu konu içerisinde, iman; tasdik, inkâr, bilgi ve amel ile ilişkileri başlıkları yer almaktadır.

⁵⁶⁹ a.g.e., s. 16.

⁵⁷⁰ a.g.e., s. 15.

Etkinlik

Tartışalım

Sizce bilgi, kişinin imanının tahkik seviyesine ulaşmasına nasıl katkıda bulunur? Arkadaşlarınızla tartışınız.

Etkinliğinde de görüldüğü üzere, özellikle ‘İman- Bilgi İlişkisi’ başlığında Bakara Suresi 170. Ayet⁵⁷¹ de verilerek ‘sorgulama ve metodik şüphe’ yönteminin vurgulandığı görülmektedir.⁵⁷² İmanın tahkiki boyuta ulaşabilmesi için gerekli olan; akıl sahiplerinin, araştırarak, sorgulayarak, düşünerek hakiki bilgilere ulaşması ve yanlış bilgi ve inançlardan kurtulmasıyla gerçekleşecektir. Bu bağlamda bu başlığın ve kazanımın da eleştirel düşünmeyle doğrudan alakalı olduğu görülmektedir.

Birinci ünitenin son kazanımı, ‘İsrâ suresi 36. Ayet ile Mülk suresi 23. ayetlerinde verilen mesajları değerlendirir’ şeklinde ifade edilmektedir.⁵⁷³ Bu ayetlere baktığımızda, “Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur”⁵⁷⁴ ayeti verilmekte ve bu da Kur’an’ın eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerinden ‘kaynakların güvenilirliğini sorgulama’, ‘doğru bilgiyi aramaya teşvik’ başlıklarının altında değerlendirilebilmektedir.

“De ki: ‘Sizi yaratan, size iştme duyusu, gözler ve kalpler veren O’dur. Ne az şükrediyorsunuz!’⁵⁷⁵ ayetinde, insanın doğru bilgiye ulaşabilmesi için gerekli donanımda yaratıldığı vurgulanmaktadır. Allah, ona bilgi edinme ve akıl yürütme vasıtaları vermiştir.⁵⁷⁶ Bu ayetten de anlaşılabacağı üzere bu kazanımlar da eleştirel düşünme becerileri ile doğrudan alakalıdır. Bu kazanım, Kur’an’ın, ‘Bilgiyi edinme ve yeni bilgilere ulaşmada derinlemesine gözlem’ yönteminin uygulandığını göstermektedir.

2.1.2 Din ve İslam Ünitesi

Bu ünite de 5 kazanım olduğu görülmektedir. Bu kazanımlar; ‘kaynağı ve unsurları bakımından din tanımlarını karşılaştırır’, ‘insanın doğası ile din arasında

⁵⁷¹ “Onlara (müşriklere): Allah’ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, “Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız” dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?”

⁵⁷² Doğan, 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, s. 25,26.

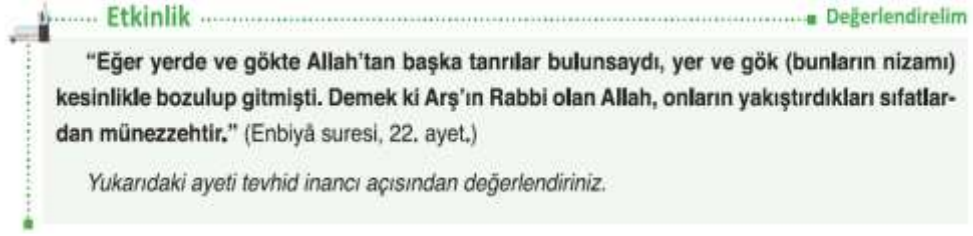
⁵⁷³ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 15.

⁵⁷⁴ İsrâ, 17/36.

⁵⁷⁵ Mülk, 67/23.

⁵⁷⁶ Doğan, 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, s. 330.

ilişki kurar’, iman ve İslam kavramları arasındaki ilişkiyi fark eder’, İslam’ın inanç esaslarının özelliklerini ayet ve hadisler ışığında analiz eder’, ‘Nisa Suresi 136. ayette⁵⁷⁷ verilen mesajları değerlendirir’ şeklinde belirlenmiştir.⁵⁷⁸ Bu kazanımlar ve ders kitabındaki etkinlikler incelendiğinde 4. Kazanımın konusu olan ‘İslam İnanç Esasları’ konusunda verilen aşağıdaki etkinlikte görüleceği üzere, öğrencilerin akıllarını kullanmaları ve düşünceleri hedeflenmektedir. Bu sebeple bu etkinlik de eleştirel düşünme ile alakalıdır. Bu, Kur’an’ın eleştirel düşünme yöntemlerinden ‘Sorgulama ve metodik şüphe’ ve ‘bilgiyi edinme ve yeni bilgilere ulaşmada derinlemesine gözlem’ başlıkları altında değerlendirilebilir. Diğer kazanımlara bakıldığında ise eleştirel düşünme becerisini geliştirmeye yönelik etkinlik görülmemiştir.

2.1.3 İslam ve İbadet Ünitesi

İslam ve İbadet ünitesinde; ‘İslam’da ibadet kavramını ve ibadetin kapsamını açıklar’, ‘İslam’da ibadetlerin yapılış amacını ve önemini fark eder’, ‘ibadet yükümlülüğü ile bazı kavramları sınıflandırır’, ‘İslam’da ibadetlerin temel ilkelerini değerlendirir’, ‘ibadetlerin, bireyin ahlaki gelişimi üzerindeki etkisini yorumlar’, ‘Bakara suresi 177. ayette⁵⁷⁹ verilen mesajları değerlendirir’ şeklinde 6 kazanım yer almaktadır.⁵⁸⁰

Bu kazanımlar ve ders kitabındaki etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünme ve eğitimiyle alakalı bir yöntem ve metoda rastlanılmamıştır.

⁵⁷⁷ “Ey iman edenler! Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği Kitab’a ve daha önce indirdiği kitaba iman ediniz. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapmıştır.”

⁵⁷⁸ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 16.

⁵⁷⁹ “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır!”

⁵⁸⁰ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 17.

2.1.4 Gençlik ve Değerler Ünitesi

Bu ünite; ‘değerlerin oluşumuna etki eden unsurları analiz eder’, ‘gençlerin kişilik gelişiminde dinî ve ahlaki değerler ile örf ve adetlerin yerini tartışır’, ‘temel değerleri ayet ve hadislerle ilişkilendirir’, ‘İsrâ suresi 23.-29. ayetlerde⁵⁸¹ verilen mesajları değerlendirir’ kazanımları yer almaktadır.⁵⁸² Bu dört kazanım ve ders kitabındaki etkinlikler incelenmiş ve eleştirel düşünmeyle bağlantısının olmadığı görülmüştür.

2.1.5 Gönül Coğrafyamız Ünitesi

Bu ünite 3 kazanım yer almaktadır. Bu kazanımlar; ‘İslam medeniyeti kavramını izah eder’, ‘İslam medeniyetinin, dünyanın farklı bölgelerindeki etkilerini fark eder’, ‘Hucurât suresi 13. ayette⁵⁸³ verilen mesajları değerlendirir’ şeklinde belirlenmiştir.⁵⁸⁴ Bu kazanımlara, ders kitabındaki konulara bakıldığında eleştirel düşünme ile bağlantı kurulamamaktadır.

9. sınıf DKAB dersi öğretim programı, 5 ünite ve 21 kazanım incelendiğinde 1. ünitenin, eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerini ve düşünme ayetlerini yoğun olarak içerdiği, 2. ünite ise sadece 1 konunun eleştirel düşünme eğitimi metotlarını içerdiği görülmektedir. Diğer ünitelerdeki kazanım ve konularda ise eleştirel düşünme ile bağlantı kurulamamış, ders konuları içeriklerinde düşünme ayetlerine rastlanılmamıştır.

⁵⁸¹ “Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine “of!” bile deme; onları azarlama, ikisine de güzel söz söyle. Onları esirgeyerek alçakgönüllülükle üzerlerine kanat ger ve: “Rabbim! Küçüklüğümde onlar beni nasıl yetiştirmişlerse, şimdi de sen onlara (öyle) rahmet et!” diyerek dua et. Rabbiniz sizin kalbinizdekini çok iyi bilir. Eğer siz iyi olursanız, şunu bilin ki Allah, kötülükten yüz çevirerek tevbeyle yönelenleri son derece bağışlayıcıdır. Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdır. Şeytan ise Rabbiniz karşı çok nankördür. Eğer Rabbinden umduğunuz bir rahmet için onların yüzlerine bakamıyorsan, hiç olmazsa kendilerine gönül alıcı bir söz söyle. Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun.”

⁵⁸² “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 18.

⁵⁸³ “Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.”

⁵⁸⁴ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 19.

2.2 DKAB ONUNCU SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

10. sınıf DKAB dersi öğretim programı; üniteleri, kazanım sayıları, ders saatleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Ünite isimleri tek tek ele alınarak kazanımlar eleştirel düşünme eğitimi yöntemleri açısından değerlendirilecektir.

Şekil 2: 10.Sınıf DKAB Öğretim Programı Üniteler, Kazanım Sayıları⁵⁸⁵

10. SINIF				
Ünite Sırası	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi
1	Allah İnsan İlişkisi	6	18	25,00
2	Hz. Muhammed ve Gençlik	5	14	19,44
3	Din ve Hayat	7	14	19,44
4	Ahlaki Tutum ve Davranışlar	5	12	16,66
5	İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Yorumlar	6	14	19,44
Toplam		29	72	100

2.2.1 Allah İnsan İlişkisi Ünitesi

Bu üniteye altı temel kazanım yer almaktadır. Bu kazanımlar; ‘Allah inancının insan hayatındaki yeri ve önemini yorumlar’, ‘Allah’ın varlığı ve birliği konusunda aklî ve naklî delilleri analiz eder’, ‘isim ve sıfatlarının yansımalarıyla Allah’ı tanır’, ‘insanın özelliklerini ayetlerle açıklar’, ‘insanın Allah ile irtibat yollarını fark eder’, ‘Rûm Suresi 18-27. Ayetlerde verilen mesajları değerlendirir’ şeklinde belirlenmiştir.⁵⁸⁶

Ünitenin ilk kazanımı ve ders kitabındaki etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünme eğitimi, yöntem ve metotlarına rastlanmamaktadır.

⁵⁸⁵ a.g.e., s. 13.

⁵⁸⁶ a.g.e., s. 20.

‘Allah’ın varlığı ve birliği konusunda aklî ve naklî delilleri analiz eder’ şeklindeki ikinci kazanımın ise ders kitaplarındaki etkinliklere de bakıldığında eleştirel düşünme ile doğrudan alakalı olduğu görülmektedir. Bu kazanımın konu başlıkları içinde, Bakara suresi 164. ayet⁵⁸⁷, Al-i İmran suresi 190-191. ayetler⁵⁸⁸, ve “Gökleri yedi tabaka halinde yaratan O’dur. Rahman’ın yaratmasında bir düzensizlik göremezsin. Bak bakalım, işleyiş yasalarında bir uygunsuzluk görebilecek misin?”⁵⁸⁹ ayeti örnek olarak verilmektedir. İnsanın akl-ı selim ile Allah’ın varlığına ve birliğine ulaşabileceği noktasında akla, düşünmeye ve sorgulamaya davet yer almaktadır.⁵⁹⁰ Bu ayetlerden ve konu içerisinde verilen bilgilerden hareketle bu kazanımda, Kur’an’ın eleştirel düşünme yöntem ve metotlarından, ‘bilgi edinme ve yeni bilgilere ulaşmada derinlemesine gözlem’, ‘mantıksal çıkarım istidlal’ yöntemlerinin kullanıldığı söylenebilir.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci kazanım, başlık ve konu etkinlikleri incelendiğinde, eleştirel düşünmeyle bir bağlantı kurulamamıştır.

Altıncı kazanım olarak belirtilen, ‘Rûm suresi 18-27. ayetlere⁵⁹¹ bakıldığında, düşünme ayetlerinden olduğu görülmektedir. Konu başlığı altında ilk etkinlikte

⁵⁸⁷ “Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.”

⁵⁸⁸ “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler (ve şöyle derler:) “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”

⁵⁸⁹ Mülk, 67/3.

⁵⁹⁰ Recai Doğan, *10. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Ankara: Nev Kitap, 2019, s. 16,17.

⁵⁹¹ “Göklerde ve yerde Hamd O’na mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine girdiğinizde Allah’ı tespih edin. Allah, diriye ölüden çıkarır, ölüye de diriden çıkarır. Ölümünden sonra yeryüzünü diriltir. Siz de (mezarlarınızdan) işte böyle çıkarılacaksınız. Sizi topraktan yaratması, O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Sonra bir de gördünüz ki siz beşer olmuş (çoğalıp) yayılıyorsunuz. Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır. Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır. Geceleyin uyumanız ve gündüzün O’nun lütfundan istemeniz de O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda işiten bir toplum için ibretler vardır. Korku ve ümit kaynağı olarak şimşegi size göstermesi, gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesi, O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır. Emriyle göğün ve yerin (kendi düzenlerinde) durması da O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Sonra sizi yerden (kalkmaya) bir çağırdı mı, bir de bakarsınız ki (dirilmiş olarak) çıkıyorsunuz. Göklerde ve yerde kim varsa yalnızca O’na âittir. Hepsî O’na boyun eğmektedirler. O, başlangıçta

verilen, “Şüphesiz Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir”⁵⁹² ayeti yer almakta ve insanın düşünmemesinin sonuçlarının değerlendirilmesi istenmektedir.⁵⁹³ Bu kazanımda, Kur’an’ın eleştirel düşünme yöntem ve tekniklerinden ‘bilgi edinme ve yeni bilgilere ulaşmada derinlemesine gözlem’, ‘mantıksal çıkarım istidlal’ kullanıldığı görülmektedir.

2.2.2 Hz. Muhammed ve Gençlik Ünitesi

Bu ünite; ‘Kur’an-ı Kerim’de gençlerle ilgili ayetlere örnekler verir’, Hz. Muhammed’in gençlik yıllarındaki erdemli davranışlarını kendi hayatıyla ilişkilendirir’, ‘Hz. Muhammed ile genç sahabiler arasındaki iletişimi değerlendirir’, ‘bazı genç sahabilerin öne çıkan özelliklerini örnek alır’, ‘Âl-i İmrân suresi 159. ayette⁵⁹⁴ verilen mesajları değerlendirir’ olmak üzere beş kazanım yer almaktadır.⁵⁹⁵ Bu kazanımlar, ders kitabındaki konu başlıkları ve etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamış ve Kur’an’ın eleştirel düşünme yöntem ve metotlarına rastlanmamıştır.

2.2.3 Din ve Hayat Ünitesi

Bu ünite; yedi kazanım yer almaktadır. Bu kazanımlar; ‘İslam dininin aile kurumuna verdiği önemi fark eder’, ‘İslam dininin kültür, sanat ve düşünce üzerindeki etkilerini analiz eder’, ‘İslam dininin çevre sorunlarına yaklaşımını ve çözüm önerilerini değerlendirir’, ‘İslam dini ve sosyal değişim arasında ilişki kurar’, ‘İslam dininin ekonomik hayatla ilgili ilkelerini yorumlar’, ‘İslam dininin sosyal adaletle ilgili ilkelerini açıklar’, ‘Âl-i İmrân suresi 103-105. ayetlerdeki⁵⁹⁶ mesajları değerlendirir’ şeklinde belirlenmiştir.⁵⁹⁷

yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu, O’na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O’nundur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

⁵⁹² Enfal, 8/22.

⁵⁹³ Doğan, 10. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, s. 40.

⁵⁹⁴ “O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu hâlde onları affet; bağışlanmaları için dua et, iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah’a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”

⁵⁹⁵ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 21.

⁵⁹⁶ “Hep birlikte Allah’ın ipine sınıksız yapışın; parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O’nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine size bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da siz O kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız. Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.

Bu üniteadaki kazanımlar ve ders kitabındaki etkinlikler ele alındığında eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır. Aynı şekilde Kur'an'ın düşünme ayetlerine ve eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerine de rastlanmamıştır.

2.2.4 Ahlaki Tutum ve Davranışlar Ünitesi

Bu ünite; 'İslam ahlakının konusu ve gayesini açıklar', 'ahlak ile terbiye arasında ilişki kurar', 'İslam ahlakında yerilen bazı davranışları ayet ve hadislerle açıklar', 'tutum ve davranışlarında ölçülü olmaya özen gösterir', 'Hucurât suresi 11-12. ayetlerde⁵⁹⁸ verilen mesajları değerlendirir' olmak üzere beş kazanım yer almaktadır.⁵⁹⁹

Üniteadaki kazanım, konu ve ders kitabındaki etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır. Aynı şekilde bu ünite verile ayetler, düşünme ayetlerinden değildir. Kur'an'ın, eleştirel düşünme eğitimi metotlarına da rastlanmamıştır.

2.2.5 İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Yorumlar Ünitesi

10. sınıf ders kitabının son ünitesi olan bu ünite; 'din ve dinin yorumu arasındaki farkı ayırt eder', 'İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarının sebeplerini tartışır', 'dinî yorumlarla ilgili bazı kavramları değerlendirir', 'İslam düşüncesinde itikadi ve siyasi yorumları genel özelliklerine göre sınıflandırır', 'İslam düşüncesindeki amelî fıkhi yorumları tanır', 'Nisa suresi 59. ayette⁶⁰⁰ verilen mesajları değerlendirir' şeklinde altı kazanım yer almaktadır.⁶⁰¹ Bu ünite, kazanımlar, konu ve etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünmeyle bir bağlantı

Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için büyük bir azap vardır.”

⁵⁹⁷ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 22.

⁵⁹⁸ “Ey müminler! Bir topluluk diğer bir topluluğu alaya almasın. Belki de onlar, kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da kadınları alaya almasınlar. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kendi kendinizi ayıplamayın, birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İmandan sonra fâsıklık ne kötü bir isimdir. Kim de tövbe etmezse işte onlar zalimdirler. Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekirtmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul edendir, çok esirgeyicidir.”

⁵⁹⁹ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 23.

⁶⁰⁰ “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan ülümre de itaat edin. Eğer bir husuta anlaşmazlığa düşerseniz – Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve resule götürün; bu hem hayırlı hem de netice bakımından daha güzeldir.”

⁶⁰¹ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 24.

kurulamamıştır. Konu içerisinde verilen ayetler düşünme ayetleri değildir. Kur'an'ın eleştirel düşünme eğitimi yöntemleri kullanılmamıştır.

10. sınıf DKAB dersi öğretim programı, 5 ünite ve 29 kazanım incelendiğinde 1. ünitenin, eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerini ve düşünme ayetlerini yoğun olarak içerdiği görülmektedir. Diğer ünitelerdeki kazanım ve konularda ise eleştirel düşünme ile bağlantı kurulamamış, ders konuları içeriklerinde düşünme ayetlerine rastlanılmamıştır.

2.3 DKAB ONBİRİNCİ SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

11. sınıf DKAB dersi programı üniteler, kazanım sayıları, ders saatleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Ünite isimleri tek tek ele alınarak kazanımlar eleştirel düşünme eğitimi yöntemleri açısından değerlendirilecektir.

Şekil 3: 11.Sınıf DKAB Dersi Öğretim Programı Üniteler, Kazanım Sayıları⁶⁰²

11. SINIF				
Ünite Sırası	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi
1	Dünya ve Ahiret	5	18	25,00
2	Kur'an'a Göre Hz. Muhammed	4	14	19,44
3	Kur'an'da Bazı Kavramlar	3	16	22,24
4	İnançla İlgili Meseleler	3	12	16,66
5	Yahudilik ve Hristiyanlık	2	12	16,66
Toplam		17	72	100

2.3.1 Dünya ve Ahiret Ünitesi

11. sınıf DKAB ders kitabının ilk ünitesinde beş kazanım yer almaktadır. Bu kazanımlar; 'hayatı anlamlandırmada ahiret inancının önemini fark eder', 'dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında ilişki kurar', 'ahiret hayatının aşamalarını ayet ve

⁶⁰² a.g.e., s. 14.

hadislerle temellendirir', 'cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar', 'Bakara suresi 153-157. ayetlerde⁶⁰³ verilen mesajları değerlendirir' olarak belirlenmiştir.⁶⁰⁴

Birinci ünitedeki kazanımlar, ders kitabında konu ve etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır. Konu ve etkinlikler içinde düşünme ayetlerinin olmadığı görülmüştür. Kur'an'ın, eleştirel düşünme yöntem ve metotlarının da kullanılmadığı görülmüştür.

2.3.2 Kur'an'a Göre Hz. Muhammed Ünitesi

Bu ünite; 'Hz. Muhammed'in örnek şahsiyetini tanır', 'Hz. Muhammed'in peygamberlikle ilgili görevlerini açıklar', 'Hz. Peygambere bağlılık ve itaati ayet ve hadislerden hareketle yorumlar', 'Ahzab suresi 45-46. ayetlerde verilen mesajları değerlendirir' şeklinde dört kazanım yer almaktadır.⁶⁰⁵

Bu ünite kazanım, konu ve etkinlikler ele alındığında eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır. Eleştirel düşünme yöntem ve metotlarının yer almadığı ve ders konularında verilen ayetlere bakıldığında düşünme ayetlerinin de bulunmadığı görülmüştür.

2.3.3 Kur'an'da Bazı Kavramlar Ünitesi

Bu ünite üç kazanım yer almaktadır. Bunlar; 'Kur'an'da geçen bazı kavramları (hidayet, ihsan, ihlas, takva, sırat-ı müstakim, cihat, salih amel) yorumlar', 'Kur'an-ı Kerim'de geçen kavramları tanımanın İslam'ı doğru anlamadaki önemini fark eder', 'Kehf suresi 107-110. ayetlerde verilen mesajları değerlendirir' olarak belirlenmiştir.⁶⁰⁶

Bu üniteki kazanımlar, konu ve etkinlikler ele alındığında eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır. Konuları desteklemek için verilen ayetlerin

⁶⁰³ "Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir. Allah yolunda öldürülenlere «ölüler» demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız. Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerinden eksiltmekle (fakirlikle) deneriz. Ey Peygamber! Sabredenleri müjdele! Onlar, başlarına bir musibet geldiği zaman: "Biz ancak Allah'ın kullarıyız ve biz sonunda O'na döneceğiz." derler."

⁶⁰⁴ "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)", s. 25.

⁶⁰⁵ a.g.e., s. 26.

⁶⁰⁶ a.g.e., s. 27.

içinde düşünme ayetlerinin yer almadığı görülmüştür. Kur'an'ın eleştirel düşünme yöntem ve metotlarına rastlanmamıştır.

2.3.4 İnançla İlgili Meseleler Ünitesi

Ünitede; 'inançla ilgili yaklaşımları tartışır', 'yeni dinî akımların özelliklerini değerlendirir', 'En'am suresi 59.⁶⁰⁷ ve Lokmân suresi 27. ayetlerde⁶⁰⁸ verilen mesajları değerlendirir' olmak üzere üç kazanım yer almaktadır.⁶⁰⁹

İlk konu olan 'İnançla İlgili Felsefi Yaklaşımlar' başlığında verilen: "Ektiğiniz tohumu ne dersiniz? Onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa bitiren biz miyiz?"⁶¹⁰ "Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülemeyeceğinizi mi sandınız?"⁶¹¹ ayetlerine bakıldığında, Kur'an'ın, muhatabına soru sorarak düşünmeye teşvik ettiği yani 'Soru Sorma' yönteminin kullanıldığı görülmektedir.⁶¹² Diğer kazanım, konu ve etkinliklerde eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır. Yine, Kur'an'da yer alan düşünmeye teşvik eden ayetlerin yer almadığı görülmüştür. Kur'an'ın eleştirel düşünme yöntem ve metotlarına da rastlanmamıştır.

2.3.5 Yahudilik ve Hristiyanlık Ünitesi

11. sınıf DKAB dersi öğretim programının son ünitesinde iki kazanım yer almaktadır. Bu kazanımlar; 'Yahudiliğin doğuşu ve gelişim sürecini özetler', 'Hristiyanlığın doğuşunu ve gelişim sürecini özetler' olarak belirlenmiştir.⁶¹³ Bu iki kazanım ve ders kitabındaki konu ve etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünme ile bir ilgi kurulamamıştır. Aynı şekilde Kur'an'ın eleştirel düşünme yöntemlerine de rastlanmamıştır.

11. sınıf DKAB dersi öğretim programı, 5 ünite ve 17 kazanım incelendiğinde 4. ünitenin, eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerini ve düşünme ayetlerini içerdiği görülmektedir. Diğer ünitelerdeki kazanım ve konularda ise eleştirel düşünme ile

⁶⁰⁷ "Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır."

⁶⁰⁸ "Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah'ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."

⁶⁰⁹ "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)", s. 28.

⁶¹⁰ Vâkı'a, 56/63,64.

⁶¹¹ Mü'minûn, 23/115.

⁶¹² Bekir Pınarbaşı, Fikri Özdemir, *11. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Ankara: SDR Dikey Yayıncılık, 2019, s. 102.

⁶¹³ "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)", s. 29.

bağlantı kurulamamış, ders konuları içeriklerinde düşünme ayetlerine rastlanılmamıştır.

2.4 DKAB ONİKİNCİ SINIF ÖĞRETİM PROGRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

12. sınıf DKAB dersi öğretim programı üniteler, kazanım sayıları, ders saatleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Ünite isimleri tek tek ele alınarak kazanımlar, Kur'an-ı Kerim'de yer alan eleştirel düşünme eğitimi yöntemleri açısından değerlendirilecektir. Aynı zamanda düşünme ayetlerine yer verilip verilmediğine bakılacaktır.

Şekil 4: 12.Sınıf DKAB Öğretim Programı Üniteler, Kazanım Sayıları⁶¹⁴

12. SINIF				
Ünite Sırası	Ünite Adı	Kazanım Sayısı	Ders Saati	Ders Saati Yüzdesi
1	İslam ve Bilim	5	16	22,22
2	Anadolu'da İslam	3	14	19,44
3	İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar	5	14	19,44
4	Güncel Dini Meseleler	5	14	19,44
5	Hint ve Çin Dinleri	4	14	19,44
Toplam		22	72	100

2.4.1 İslam ve Bilim Ünitesi

12. sınıf ders kitabının ilk ünitesinde beş ünite ve yirmi iki kazanım yer almaktadır. Bunlar; 'Din-Bilim ilişkisini tartışır', 'İslam medeniyetinde bilim ve düşüncenin gelişim sürecini değerlendirir', 'İslam medeniyetinde öne çıkan eğitim ve bilim kurumlarını tanır', 'Müslümanların bilim alanında yaptığı özgün çalışmaları

⁶¹⁴ a.g.e., s. 14.

sınıflandırır’, ‘Fâtır suresi 27-28. ayetlerde⁶¹⁵ verilen mesajları değerlendirir’ olarak belirlenmiştir.⁶¹⁶

İlk konu başlığı altında verilen düşünme ayetleri: “(Böyle bir kimse mi Allah katında makbuldür) yoksa gece vakitlerinde secde halinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi? De ki: “hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” ancak akıl sahipleri öğüt alırlar”⁶¹⁷ ve “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da onun delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.”⁶¹⁸ incelendiğinde Kur’an’ın eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerinden ‘Mantıksal çıkarım ve istidlal’ ve ‘Bilgiyi edinme ve yeni bilgilere ulaşmada derinlemesine gözlem’ yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Diğer iki kazanım, ders kitabındaki etkinlikler ve konularda eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır.

Son kazanım olan “Görmüyor musun ki Allah gökten su indirdi. Biz onunla türlü türlü ürünler çıkardık. Dağlardan da beyaz, kırmızı çeşitli renklerde yollar var, simsiyah taşlar da var. İnsanlardan hareket eden canlılardan ve hayvanlardan yine böyle çeşitli renklerde olanlar vardır. Allah’a karşı ancak; kulları içinden alim olanlar derin saygı duyarlar. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”⁶¹⁹ ayetleri ‘bilgiyi edinme ve yeni bilgilere ulaşmada derinlemesine gözlem’ yöntemi altında değerlendirilebilir.

2.4.2 Anadolu’da İslam Ünitesi

Bu ünite; ‘Türklerin Müslüman olma sürecini açıklar’, ‘Dinî anlayış ve kültürümüzün oluşmasında etkili olan bazı şahsiyetleri tanır’, ‘Nisa suresi 69. ayette⁶²⁰ verilen mesajları değerlendirir’ şeklinde üç kazanım yer almaktadır.⁶²¹

⁶¹⁵“ Allah’ın gökten su indirdiğini görmez misin? Sonra onunla renkleri ve çeşitleri farklı ürünler çıkardık. Dağların da farklı renklerde; beyaz, kırmızı, simsiyah yolları, kısımları vardır. Aynı şekilde, insanlardan, binek hayvanlarından ve eti yenen hayvanlardan da farklı tür ve renklerde olanlar var. Kulları içinden ancak bilenler, Allah’ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar. Şüphesiz Allah üstündür, çokça bağışlayıcıdır.”

⁶¹⁶ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 30.

⁶¹⁷ Zümer, 39/9.

⁶¹⁸ Rum, 30/22.

⁶¹⁹ Fâtır, 35/ 27,28.

⁶²⁰ “Kim Allah’a ve peygambere itaat ederse işte onlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdirler; bunlar ne güzel arkadaşlardır!”

⁶²¹ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 31.

Ünitedeki kazanımlar, konu içerikleri ve etkinlikler incelendiğinde, eleştirel düşünme ile bir bağlantı kurulamamıştır. Düşünme ayetlerine yer verilmemiş ve Kur'an'daki eleştirel düşünme yöntem ve metotlarına da rastlanmamıştır.

2.4.3 İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar Ünitesi

Bu ünite beş kazanım yer almaktadır. Bunlar; 'İslam düşüncesinde tasavvufi düşüncenin oluşum sürecini değerlendirir', 'Tasavvufi düşüncede ahlaki boyutun önemini fark eder', 'kültürümüzde etkin olan bazı tasavvufi yorumları tanır', 'Alevilik-Bektaşılıkteki temel kavram ve erkanları tanır', 'Hucurat suresi 10. ayette⁶²² verilen mesajları değerlendirir' olarak belirlenmiştir.⁶²³

Ünite kazanımları, ders konularındaki etkinliklere bakıldığında eleştirel düşünmeyle bir bağlantı kurulamamıştır. Kur'an'daki düşünme ayetlerine de rastlanmamıştır.

2.4.4 Güncel Dinî Meseleler Ünitesi

Bu ünite beş kazanım yer almaktadır. Bu kazanımlar; 'dinî meselelerin çözümünüyle ilgili temel ilke ve yöntemleri analiz eder', 'İslam'ın ekonomik hayatla ilgili ahlaki ölçülerini yorumlar', 'gıda maddeleri ve bağımlılık konusundaki dinî ve ahlaki ilkeleri açıklar', 'sağlık ve tıpla ilgili bazı meseleleri dinî ve ahlakî ölçüler çerçevesinde yorumlar', 'En'am suresi 151-152. ayetlerde verilen mesajları değerlendirir' şeklinde belirlenmiştir.⁶²⁴

Birinci kazanımda, konu içerisinde verilen "Şüphesiz yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan sağırlar, dilsizlerdir."⁶²⁵ ayetinin aklını kullanmayıp düşünmeyenlerin içinde bulunduğu olumsuz durumdan bahsettiği görülmektedir. Bu ayet düşünmeyi teşvik eden ayetlerdendir. Aynı şekilde son kazanımda yer alan En'am suresi 151 ve 152. ayetlerde yer alan "aklınızı kullanasınız", "öğüt alasınız" ifadelerine bakıldığında düşünmeyi teşvik ettiği görülmektedir. Ancak diğer kazanımlarda eleştirel düşünmeyle bir bağlantı

⁶²²“ Mûminler ancak kardeşirler, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız.”

⁶²³ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 32,33.

⁶²⁴ a.g.e., s. 33,34.

⁶²⁵ Enfal, 8/22.

kurulamamıştır. Düşünme ayetlerinin yer aldığı kazanımlarda ise konu içindeki etkinlikler de incelendiğinde, eleştirel düşünme yöntemlerine rastlanmamıştır.

2.4.5 Hint ve Çin Dinleri Ünitesi

Ünite isminden de anlaşılacağı üzere, Hint ve Çin dinleri konu edilmektedir. Üniteye dört kazanım yer almaktadır. Bu kazanımlar; ‘Hinduizm’in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler’, ‘Budizm’in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler’, ‘Konfüçyanizm’in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler’, ‘Taoizm’in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler’ şeklinde belirlenmiştir.⁶²⁶ Bu üniteye kazananlar, ders içeriklerindeki etkinlikler incelendiğinde eleştirel düşünmeyle bağlantı kurulamamıştır. Düşünme ayetlerine rastlanmamıştır. Eleştirel düşünme yöntemlerinin yer almadığı görülmüştür.

12. sınıf DKAB dersi öğretim programı, 5 ünite ve 22 kazanım incelendiğinde 1. Ünitenin iki kazanımında eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerini ve düşünme ayetlerini içerdiği görülmektedir. 4. Üniteye ise düşünme ayetleri yer almakla birlikte eleştirel düşünme yöntemlerine rastlanmamıştır. Diğer ünitelerdeki kazanım ve konularda ise eleştirel düşünme ile bağlantı kurulamamış, ders konuları içeriklerinde düşünme ayetlerine rastlanmamıştır.

Tüm sınıfların DKAB dersi öğretim programları, Kur’an’daki eleştirel düşünme yöntemlerinin kullanılıp kullanılmaması açısından değerlendirilmiş ve aşağıdaki tabloda bilgiler verilmiştir.

⁶²⁶ “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, s. 35.

Tablo 9: Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Tespit Edilen Kur'an'ın Eleştirel Düşünme Eğitimi Yöntemleri

Sınıf ve Üniteler	Kur'an'da Yer Alan Eleştirel Düşünme Eğitimi Yöntemleri						
	SORGULAMA VE METODİK ŞÜPHE	MANTIKSAL ÇIKARIM İSTİDLAL	DOĞRU BİLGİYİ ARAMAYA TEŞVİK	ÖZGÜR DÜŞÜNCE VE TARTIŞMA	KAYNAKLARIN GÜVENİRLİĞİNİ SORGULAMA	SORU SORMA	BİLGİYİ EDİNME VE YENİ BİLGİLERE ULAŞMADA DERİNLEMESİNE GÖZLEM
9.Sınıf 1. Ünite	Kullanılmıştır	x	Kullanılmıştır	x	Kullanılmıştır	Kullanılmıştır	Kullanılmıştır
9. Sınıf 2.Ünite	Kullanılmıştır	x	x	x	x	x	Kullanılmıştır
9. Sınıf 3.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
9. Sınıf 4.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
9. Sınıf 5.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
10.Sınıf 1. Ünite	x	Kullanılmıştır	x	x	x	x	Kullanılmıştır
10. Sınıf 2.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
10. Sınıf 3.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
10. Sınıf 4.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
10. Sınıf 5.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
11.Sınıf 1. Ünite	x	x	x	x	x	x	x
11. Sınıf 2.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
11. Sınıf 3.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
11. Sınıf 4.Ünite	x	x	x	x	x	Kullanılmıştır	x
11. Sınıf 5.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
12.Sınıf 1. Ünite	x	Kullanılmıştır	x	x	x	x	Kullanılmıştır
12. Sınıf 2.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
12. Sınıf 3.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
12. Sınıf 4.Ünite	x	x	x	x	x	x	x
12. Sınıf 5.Ünite	x	x	x	x	x	x	x

9. Sınıfların öğretim programında birinci ünite, Kur'an'da tespit edilen yöntemlerin beş tanesinin kullanıldığı görülmektedir. İkinci ünite ise yöntemlerden iki tanesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. 10. Sınıfların öğretim programında sadece birinci ünite iki tane yöntemin yer aldığı görülmektedir. 11. sınıfların öğretim programında ise sadece 'soru sorma' yöntemi yer almaktadır. 12. Sınıf öğretim programında ise sadece birinci ünite iki yöntem kullanılmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programında, Kur'an'da tespit edilen eleştirel düşünme strateji ve metotlarının yeteri kadar kullanmadığı ifade edilebilir. Yetiştirilmek istenen öğrenci modeli dikkate alındığında öğrencilerin eleştirel düşünmeye sahip olabilmeleri ve derslerde eleştirel düşünme becerilerini kullanabilmeleri için öğretim programının da bu doğrultuda belirtilen yöntemleri içermesi beklenmektedir. Bu nedenle her sınıf ve kademede eleştirel düşünme becerilerini geliştiren bir DKAB dersi öğretim programının hazırlanması hedeflenmelidir.

Din öğretimi, sadece bilgi aktarım aracı değildir. İnsana, bilgiye ulaşma ve bilgi üretme yöntemlerini öğreten ve zihinsel kabiliyetlerini geliştirmesini sağlayan bir süreçtir. Bu sebeple eleştirel düşünme becerisi din eğitimi sürecinde sürekli kullanılması gereken bir beceridir. Bu becerinin sürece aktif olarak dahil edilmesi hem eğitimciler hem de öğrenciler için vazgeçilmez olmalıdır. Öğrencilerin, dini daha iyi anlamaları ve kalben inanmaları için, dini emir ve yasakların özünü daha iyi kavramaları için eleştirel düşünme becerisi gereklidir. Din eğitiminin hedeflerinden olan düşünebilen, akledebilen, sonuçları değerlendirmeye tabi tutabilen, araştırmacı bir ruha sahip olan, sağlam bilgi ve kaynaklardan yeni bilgiler üretebilen öğrenciler yetiştirmek ancak eleştirel düşünme becerisinin kazandırılması ve kullanılması ile mümkün olacaktır.⁶²⁷

Dinin doğru anlaşılması, dini bilgilerin artırılması, edinilen bilgilerin farklı bakış açılarıyla tarafsız bir şekilde değerlendirilebilmesi, hurafe ve batıl inançların terkedilip, hakiki olana yönelmesi din eğitimi sürecinde eleştirel düşünme becerisinin öğretilmesiyle sağlanacaktır.⁶²⁸

Din öğretimi programlarında, eleştirel düşünme becerisinin kullanılması ve bu programların bu becerileri geliştirici nitelikte olması, aynı zamanda kişilerde, karakter ve kişilik oluşması bakımından da önemlidir. Din eğitiminin hedeflerinden birisi olan şahsiyet sahibi bireyler yetiştirme noktasında eleştirel düşünme çok önemlidir. Kendisini iyi tanıyan, seçimlerini kendisi yapabilen, sorgulayan, düşünen, araştıran ve taklitten uzak duran bireyler yetiştirmek din eğitimi açısından gereklidir. İçinde bulunduğu toplumda dinini doğru anlayıp yaşayan, derin kavrayış sahibi olan ve çevresine doğru anlatan bireyler şahsiyetli bireylerdir. Edindiği bilgiler eleştirel düşünme süzgecinden geçtiği için, delilleri olan sağlam bilgiler olacaktır. Seçimleri kendisi yaptığı için bilgileri aktarma noktasında da doğru hareket edecektir. Başkalarının düşünce ve fikirlerini dinleyecek ve tarafsız bir şekilde değerlendirmeye tabi tutacaktır. Düşüncelerini özgür bir şekilde ifade edecek ve kendisini gizlemeyecektir. Yanlış, hatalı olanı ayırt edebilecek ve bunların peşinden gitmeyecektir.⁶²⁹

⁶²⁷ Çetin, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Eleştirel Düşünme Öğretimi”, s. 139.

⁶²⁸ a.g.e., s. 143.

⁶²⁹ a.g.e., s. 145.

İnsan, özgür bir şekilde düşünemiyorsa taklit etmekten başka seçeneği kalmaz. Düşünmeyi öğrenmek birçok yeteneği aynı anda kullanmayı gerektirir. Zihinsel faaliyetlerin (kavram oluşturma, analiz, sentez, genelleme, değerlendirme) gerçekleşebilmesi için eleştirel düşünmenin eğitim sürecinde öğretilmesi gerekmektedir.⁶³⁰

Din öğretiminde, doğru yöntem ve teknikleri kullandığında, öğrencilerin dine olan alakalarını ve meraklarını da diri tutar. Öğrencilerin, düşünme kabiliyetlerini, bireysel özelliklerini geliştirir; sağlam karakter oluşturmaya yardımcı olur. Sadece dini alanda değil hayatın her alanında doğru kararlar verebilir. Din eğitiminde maksat sadece dini bilgilerin anlatılması değil öğrencilerin her anlamda özelliklerinin geliştirilmesi ve onun hayata hazırlanmasıdır. Din eğitiminde uygulanan yöntemlerin öğrencileri körü körüne taklit etmelerini engelleyici nitelikte olması gerekmektedir.⁶³¹

Din öğretiminde gerçek anlamda öğrenmenin gerçekleşebilmesi için, öğrencilerin kendilerine sunulan yazı, resim vb. bilgileri ezberlemesi değil, ihtiyaç duydukları bilgilere ulaşabilmek için hareket etmesi, aktif bir şekilde bilgi edinmeye ve öğrenmeye çalışması ve yeri geldiğinde bu bilgileri usulüne uygun bir şekilde özgürce tartışmaya açabilmesi gereklidir. Eğitimci bu süreçte bir rehber olarak, öğrencilerin motivasyonlarını güçlü tutmaya çalışmalı, süreci yönetmeli ve öğrencilere daha faydalı olabilecek ortam ve durumları hazırlamalıdır. Aynı zamanda eğitimcinin de sürekli öğrenme çabası içinde olması gerekmektedir. Öğrenci böyle eğitim ortamlarında bedenlen de ruhen de zinde olur. Dinî, toplumsal ve ahlaki anlamda bakış açısını geliştirerek kendisine anlatılanları sadece bilgi yığını olarak görmekten vazgeçer ve yaşantısına bizzat dahil eder.⁶³²

Eleştirel düşünme becerisini kullanan eğitimci, öğrencileri özgür birer birey olarak kabul eder. Onların düşüncelerini dinler ve her birine saygı duyar. Öğrencilerin bilgi edinme ve kullanmada aktif olarak katılım sağlamalarını gerçekleştirir. Meraklarını destekler ve sevdikleri alanlara yönelmelerine rehberlik eder, her bir öğrencinin farklı vasıflara sahip olduğunun bilincinde olarak

⁶³⁰ Selçuk, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, s. 213.

⁶³¹ Coşkun, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)”, s. 148.

⁶³² a.g.e., s. 149.

öğrencilerinin bu vasıflarını fark etmelerini sağlar. Öğrencilerin de farklı düşünce ve görüşlere açık olmalarını bu düşünceleri ötekileştirmeden dinlemelerini ve tartışmaya açabilmelerini sağlar. Öğrencilerin bazı etkinlik ve münazaralarını şekillendirmesine ve planlamasına ortam hazırlar. Öğrencileri düşünmeye sevk eder. Öğrenmiş oldukları bilgi ve kavramları, karşılaştıkları farklı durumlarda kullanabilmelerini sağlar. Öğrencilere düşünme kabiliyetlerini geliştirmelerini sağlayacak tarzda sorular sorar. Öğrencilerin değişen hayat koşullarına uyum sağlayabilmeleri için uygun ortamları sağlar.⁶³³

Din öğretiminin başarılı olabilmesi için, eğitim faaliyetlerinin salt bilgi aktarımı olmaktan çıkması ve öğrencileri düşündürebilmesi gerekmektedir. Bu sayede din öğretimi, bireylerin zihinlerindeki problemlerin çözümünü sağlayacak ve iyiye iyi, kötüye ise kötü diyebilecek şekilde doğru kararlar vermesini sağlayacaktır.⁶³⁴

⁶³³ a.g.e., s. 149,150.

⁶³⁴ Selçuk, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, s. 224.

SONUÇ

Dünya genelinde, din eğitiminin iki temel hedefi vardır. Bunlar; ‘dini öğrenme’ ve ‘din yoluyla yeni kavramlar ve beceriler öğrenme’ şeklinde ifade edilmektedir. Her iki hedef de öğrencinin aktif bir şekilde eğitime dahil edilmesini gerektirmektedir. Aynı zamanda öğrenciyi, düşünmeye ve sorgulamaya teşvik etmekte ve onun düşünerek ulaştığı bilgilerini sağlamlaştırmasını temin etmektedir.⁶³⁵

İnsanın muhatap olduğu ve algılamaya çalıştığı şeyler sadece duyularla algılayabildiği dünyadan ibaret değildir. Duyularla algılanamayan bir alan mevcuttur ki işte bu alan insanın daha çok düşünmesini gerektirmektedir. Düşünme eyleminin istenen amaca ulaşabilmesi ise, insanın sahip olduğu tüm kabiliyetleri devreye sokmasıyla mümkün olur. Bu sebeple insan, aklını engelleyen her şeyden uzak durarak ve tefekkür ederek hakikate ulaşabilir. Din eğitiminin, insanın manevi boyutunun doyurulması ve algılamakta güçlük çektiği hususları anlamaya yardımcı olması gibi önemli amaçlarına ulaşabilmek, eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilip devreye sokulmasıyla mümkün gözükmektedir.⁶³⁶

Allah; kullarına düşünme, akletme, iradesiyle hareket edebilme gibi bazı kabiliyetler vermiştir. Kur’an; muhatabından, Allah’ın ona yaratılış gereği verdiği bu vasıflarını geliştirmesini ve yaratılış amacına uygun bir şekilde hayatını inşa etmesini istemektedir. İnsanın kendisine verilen bu vasıflarla, bilgilerin doğru olanını aramasını, sahip olduğu doğru bilgilerden hareketle yeni bilgilere ulaşmasını ve aklını işlevsel hale getirerek ilahi bilgileri, gösterilen delilleri araştırıp, sorgulayıp hakikate ulaşmasını istemektedir.

Kur’an; muhataplarının, ilahi bilgiyi anlamasını hayatlarının merkezine koymalarını istemekle birlikte beşerî ilimleri de değerli görür ve teşvik eder. İnsanın düşünebilme özelliği, onun hem beşerî ilimleri hem de ilahi bilgileri öğrenmesi noktasında önemlidir. Düşünme becerilerinden bir tanesi olan eleştirel düşünme becerisi, köklü zihinsel bir değişiklik gerektirmektedir. Kur’an, tavsiye ve teşvik

⁶³⁵ Coşkun, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)”, s. 147.

⁶³⁶ Koç, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, s. 78.

ettiği düşünme vasfının geliştirilmesi ve eleştirel düşünmenin nasıl gerçekleştirileceği noktasında ipuçları vermektedir.

Kur'an, bir bütün olarak ele alındığında görülecektir ki, muhataplarının düşünme yeteneklerini dondurmaya değil aktif halde kullanmayı tavsiye etmekte ve belirli bilgileri sunduktan sonra, onu özgür iradesiyle baş başa bırakmaktadır. Karar verecek ve aklını kullanarak seçimler yapacak olan muhataptır. Kur'an'ın ışığında, din eğitimi, bireylere eleştirel düşünme aşamalarında rehberlik etmektedir. Aynı zamanda, bireylere sunulan seçimler noktasında bilgiler aktarmakta, bireylerin seçimlerinde özgür olmalarını sağlamakta ve kendi hür iradesiyle yapmış olduğu seçimlerin sonuçlarına katlanma konusunda da onlara rehberlik yapmaktadır.⁶³⁷

Eleştirel düşünme becerisi ve bu becerinin din eğitiminde kullanılması, öğrencinin aktif bir şekilde eğitim-öğretim sürecine dahil olmasını, onu bilgilere ulaşırken faal bir şekilde zihnini çalıştırmaya yönlendirecektir. Böylece eğitim, sadece ezbercilik ve bilgi aktarıcılığından kurtulacaktır. Bir tercihte bulunan öğrencinin edindiği bilgiler daha kalıcı olacaktır.⁶³⁸

Akletme ve eleştirel düşünme becerisiyle insan, doğru olan ile hatalı olanı, iyi ve güzel olanla kötü ve çirkin olanı, kendisine ve topluma faydalı olan ile zararlı olanı fark eder. Böylece hem kendisine hem de çevresine olumlu anlamda katkıda bulunabilir.⁶³⁹ Aynı zamanda dinin emir ve yasaklarını algılama ve uygulamada da eleştirel düşünme becerisinin önemi büyüktür. Hükümleri doğru manalarıyla algılayamayan, akletmeyen, düşünmeyen ve değerlendiremeyen bireyler bu hükümleri hayata geçirme noktasında da eksik kalacaklardır. Belki de dinin hükümlerini yanlış anlayıp bu hatalı uygulamaları toplumda yaygınlaştıracaklardır. İnsanın önce kendisini sonra onu yaratan Rabbini tanınması, yaşamında gittiği her yola dinin emirlerinin ışık tutabilmesi ve yoluna çıkan müşkül durumlarda edindiği bilgi ve becerilerle çözümler üretmesi yine din eğitiminde eleştirel düşünme yetisinin kullanılmasıyla gerçekleşecektir.⁶⁴⁰

Din alanı, yanlışın ve batılın yayılmasına müsait bir alandır. Din adına ortalıkta çok fazla bilgi, aktarım ve hatalı uygulamalar mevcuttur. Bu alan aynı

⁶³⁷ a.g.e., s. 79; Er, "Kur'an'a Göre Düşünen İnsan Yetiştirme", s. 178.

⁶³⁸ Koç, "Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü", s. 80.

⁶³⁹ Bayrakdar, "Düşünmeye Teşvik Eden Kur'an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Ğaşıye Suresi 17. Ayet Örneği)", s. 1999.

⁶⁴⁰ a.yer.

zamanda insanların duygularını ve maddi güçlerini de kullanmaya uygun bir alandır. Aktarılan dini bilgilere sorgulamadan, eleştirel süzgeçten geçirmeden inanmak ve bu bilgilerle hareket etmek kişiyi yanlış yollara sokabilir. Bu açıdan din eğitiminde; doğru bilgiyi arama, kaynakların güvenilirliğini sorgulama, her duyulana inanmama, kesin delilleri kullanma gibi Kur'an'ın sunduğu yöntemler kullanılmalıdır. Bu yöntemlerin tamamı eleştirel düşünme becerilerinin alt dallarıdır.⁶⁴¹

Din alanında bireylerin kendilerine aktarılan, sorgulanmamış ve doğruluğundan emin olunmayan bilgilerle ve pasif alıcı konumdaki öğrencinin ezberci bir anlayışla yetiştirilmesi onun hakiki bilgiye ulaşmasını engelleyecektir. Aynı şekilde kendisinden farklı düşünce ve görüşlere kapalı olmasına ve bu düşünceleri dışlayıp yeni bilgilere kulak vermemesine sebep olacaktır. Alanında bilgi sahibi olmayan kimselerden öğrendikleri ile hareket ederek eleştirel düşünme becerisini kullanmaması, onun hakiki olana ulaşmasını ve doğru dini bilgiye ulaşarak imanını güçlendirmesini de engelleyecektir. Bayraktar, “Öğrencinin dine iyice nüfuz etmesi ve onun özünü yakalaması bakımından akla işlerlik kazandırma lüzumu vardır.” diyerek bu alanda eleştirel düşünmenin önemini vurgulamıştır.⁶⁴² Bu bağlamda, Kur'an-ı Kerim'de eleştirel düşünme, eleştirel düşünme eğitimi ve yöntemlerini ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmada eleştirel düşünme kavramsal çerçevede incelenmiş; eleştirel düşünmenin tarihsel temelleri, temel özellikleri, boyutları, eğilimleri, stratejileri, becerileri ve eleştirel düşünen bireylerin özelliklerine yer verilmiştir. Daha sonra İslam'da eleştirel düşünmenin yeri incelenmiş, dinin doğru bilgiye ulaşma noktasında düşünme ve eleştirel düşünmeye ne kadar önem verdiği araştırılmıştır. Dinin, doğru bilgiye ulaşma noktasında, düşünmeyi bir araç olduğu görüldüğü saptanmıştır. Bireylerin, dini bilgilere ulaşma ve bilgilerin doğruluğunu sorgulama noktasında eleştirel düşünme becerisine ihtiyaçlarının olduğu görülmüştür.

Araştırma kapsamında, Kur'an'da geçen ve düşünme anlamına gelen kavramlar ve bunların geçtiği ayetler tefsirler ışığında tek tek ele alınmıştır. Kur'an'da tefekkür kelimesinin 18, tedebbür kelimesinin 4, tezekkür kelimesinin 17 farklı anlamda 292 yerde, te'akkul kelimesinin 49, tefakkuh kelimesinin 20 ve tebassur kelimesinin 148 yerde geçtiği görülmüştür. Bu da şunu ortaya koymaktadır

⁶⁴¹ Çetin, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Eleştirel Düşünme Öğretimi”, s. 144.

⁶⁴² a.yer.

ki: Kur'an, düşünmeye büyük önem vermekte ve muhataplarına düşünmeyi tavsiye ve teşvik etmektedir. Kur'an'da, aklını kullanmayanların düştüğü olumsuz durumlara da yer verilmektedir. Aklını kullanmayıp düşünmeyenlerin, taklide düştükleri, hakikate ulaşamadıkları, doğru bilgiden saptıkları ve ayetleri hakkında anlayamadıkları görülmüştür.

Hakikate ulaşma noktasında sadece aklın yeterli olmadığı, insanın aklının yetişemediği noktalarda, vahyin rehberliğine ihtiyaç duyduğu da ortaya konulmuştur. Aklın, doğruluğundan emin olunan, en sağlam kaynak olan vahiy ışığında hakikate ulaşabildiği görülmüştür. Kur'an'daki aklın, rasyonalizm anlamındaki akıl olmadığı, aklın sınırsız egemenliğinin olmadığı ortaya konulmuştur. Kur'an'daki aklın daha çok kalbî bir akıl ifade ettiği ve kulları Allah'a bağlayan şeyi ifade ettiği görülmüştür.

Araştırmanın hedefi olan, Kur'an merkezli eleştirel düşünme eğitim ve yöntemlerini ortaya koyabilmek için, Kur'an'da geçen eleştirel düşünme becerilerinin alt boyutlarından olan; sorgulama ve metodik şüphe, delil getirme, çıkarım yapma, özgür iradeyle seçim yapma, bilginin kaynağını sorgulama ve soru sorma, yeni bilgilere ulaşmada derinlemesine gözlem yöntemleri incelenmiş ve din eğitiminin hedefleri olan eleştirel düşünme becerisi kazanma noktasında, Kur'an'ın muhataplarına rehberlik edebileceği görülmüştür.

Tüm bu yöntemler tespit edildikten sonra, günümüzde uygulanan din eğitimi ve öğretiminde eleştirel düşünmeye yer verilip verilmediği ve eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesi ve Kur'an'da tespit edilen yöntemlerin kullanılıp kullanılmadığını değerlendirebilmek için Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı, kazanımları ve konu etkinlikleri incelenmiştir. Yapılan incelemede kazanımlar ünite başlıkları altında ele alınarak eleştirel düşünmeyle bağlantı kurulup kurulamadığına bakılmıştır. Aynı zamanda ders konularında düşünme ayetlerine yer verilip verilmediği de ele alınmıştır. Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programında, din eğitiminin temel hedeflerinden olan düşünen ve sorgulayan bireyler yetiştirmek noktasında eksikliklerinin olduğu görülmüştür. Din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerinin, Kur'an'da tespit edilen eleştirel düşünme eğitimi yöntemlerini yeterince kullanmadığı görülmüştür. Verilerden hareketle ulaşılan bu bilgilerden sonra din öğretiminin nasıl olması gerektiğine ve eğitimcinin, öğretim faaliyetlerinde

nasıl bir yol izlemesi gerektiğine de değinilmiştir. Araştırmanın; Kur'an'da tespit edilen eleştirel düşünme yöntemlerinin, din eğitimi ve öğretiminde aktif bir şekilde kullanılması ve öğretim programları hazırlanırken, bu bilgilerin programlara ışık tutması temenni edilmektedir.

KAYNAKLAR

- AKBIYIK Cenk, S Sadi SEFEROĞLU, “Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Akademik Başarı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 32 (2006), ss. 90-99.
- AKINOĞLU Orhan, “Bir Eğitim Değeri Olarak Eleştirel Düşünme”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, c. 1, sy. 3 (2003), ss. 7-26.
- ALKIN-ŞAHİN Senar, Nihal TUNCA, “Felsefe ve Eleştirel Düşünme”, *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 5, sy. 2 (2015), ss. 192-206.
- ALLEGRETTİ Christine L., J. Norris FREDERİCK, “A Model for Thinking Critically About Ethical Issues”, *Teaching of Psycholog*, sy. 22 (1995), ss. 46-48.
- AYDIN Aysun, Bahar Muratoğlu PEHLİVAN, (ed.), *Eleştirel Düşünme Sosyal Bilimler ve İletişim Perspektifi*, Der Yayınları, 2019.
- BACANLI Hasan v.dğr., “Quadruple Thinking: Creative Thinking”, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, sy. 12 (2011), ss. 536-44, doi:10.1016/j.sbspro.2011.02.065.
- BATAR Yusuf, “Kur’an’da Eleştirel Düşünme Eğitimi-Kavramsal Analiz-”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*, 2 cilt, 1. bs., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019, c. 1, s. 55-73.
- BAYMUR Feriha, *Genel Psikoloji*, 14. bs., İstanbul: İnkılap Yayınları, t.y.
- BAYRAKDAR Nazım, “Düşünmeye Teşvik Eden Kur’an Ayetlerinin Eğitsel Değeri (Ğaşiye Suresi 17. Ayet Örneği)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sy. 3 (2017), ss. 1998-2018.
- BAYRAKLI Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 21 cilt, 5. bs., İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2017.
- BEYER Barry K., *Teaching Thinking Skills: A Handbook for Secondary School Teachers*, Boston: Allyn and Bacon, 1991.

- BİLGİZ Musa, “Kur’ân’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sy. 3 (2012), ss. 53-86.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Kur’an’ı Kerim’in Yüce Meali Âlisi ve Tefsiri*, 7 cilt, İstanbul: İpek Yayıncılık, t.y.
- BOLAY Süleyman Hayri, “Akıl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25.12.2020), /akil.
- BONO Edward DE, *Kendine Düşünmeyi Öğret*, çev. Sebahattin Arıbaş, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.
- BURBULES Nicholas C., Rupert BERK, “Critical Thinking and Critical Pedagogy: Relations, Differences, and Limits”, *NY:Routledge*, 1999.
- BURSEVÎ İsmail Hakkı, *Rûhu’l-Beyan*, 23 cilt, çev. Ali Hüsrevoğlu, Murat Sülün, Yusuf Akgün, İstanbul: Erkam Yayınları, 2014.
- BÜYÜKKARA Mehmet Ali, ““Gayretlerimiz bireysel kalıyor evrenselleşemiyor””, (28.07.2020), <http://minorkritik.com/2017/08/21/gayretlerimiz-bireysel-kaliyor-evrensellesemiyor/>.
- COŞKUN Mehmet Kâmil, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 17, sy. 1 (2013), ss. 143-62.
- CÜCELOĞLU Doğan, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 1. bs., İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1993.
- CÜRCÂNÎ Ali İbn Muhammed Seyyid Şerif, *Ta’rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan, 1. bs., İstanbul, 1997.
- ÇEKİN Abdülkadir, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Becerilerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2014), ss. 25-45.
- ÇETİN Mustafa, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Eleştirel Düşünme Öğretimi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 4 (2013), ss. 137-68.

- ÇETİN Mustafa, “Kur’an’da Tefekkür Kavramı”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1994), ss. 43-59.
- DEMİRCİOĞLU Aytekin, *Eleştirel Düşünme Eğitimi*, 1. bs., Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- DENİZER Nurullah, “İlâhî Mesajın Anlaşılmasında Eleştirel Düşüncenin Önemi”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. 23, sy. 78 (2019), ss. 433-48.
- DEWEY John, *How We Think*, Boston New York Chicago: D.C.Heath & Co., 1910.
- “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9,10,11,12. Sınıflar)”, Milli Eğitim Bakanlığı, 2018.
- DOĞAN Recai, *9.Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Ankara: Nev Kitap, 2019.
- , *10. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Ankara: Nev Kitap, 2019.
- DOĞANAY Ahmet, Figen ÜNAL, “Eleştirel Düşünmenin Öğretimi”, *İçerik Türlerine Dayalı Öğretim*, ed. Ali Şimşek, 1. bs., Nobel Akademik Yayıncılık, 2006, ss. 209-64.
- DUMAN Ali, “İmam Matürîdî’nin Te’vilatü’l-Kur’an’ında Akıl Yürütmeye İlgili Kavramlar –Fıkıh, İstidlâl, Kıyas-”, sy. 5(1) (2014), ss. 103-16.
- DUMAN Ekrem Ziya, “Bir Düşünme Türü Olarak Esnek Düşünme”, *International Balkan University*, c. 13, sy. 26 (2018), ss. 547-61.
- EĞMİR Eray, Gürbüz OCAK, “Eleştirel Düşünme Becerisi Öğretim Programı Tasarısının Öğrencilerin Yansıtıcı Düşünme Becerilerine Etkisi”, *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, c. 11, sy. 3 (2018), ss. 431-56, doi:10.30831/akukeg.335388.
- ELDER Linda, Richard PAUL, Ted BARTELL, “A Brief History of the Idea of Critical Thinking”, *The Foundation For Critical Thinking*, (31.05.2020), <https://www.criticalthinking.org/pages/a-brief-history-of-the-idea-of-critical-thinking/408>.

- ELDER Linda, Richard PAUL, M.Glaser EDWARD, “Defining Critical Thinking”, *The Foundation For Critical Thinking*, (30.05.2020), <https://www.criticalthinking.org/pages/index-of-articles/defining-critical-thinking/766>.
- ELMALILI Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10 cilt, İstanbul: Azim Yayıncılık, 2015.
- ENNIS Robert H., “The Nature of Critical Thinking: An Outline of Critical Thinking Dispositions and Abilities”, *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines*, Massachusetts: Cambridge, 2011, c. 26, s. , doi:10.5840/inquiryctnews201126214.
- ER Hamit, “Kur’ân’a Göre Düşünen İnsan Yetiştirme”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 8 (2001), ss. 177-81.
- ERDOĞAN İrfan, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sy. 2 (2015), ss. 321-42.
- EYUBOĞLU İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 1. bs., İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988.
- EYÜPOĞLU Osman, Niyazi USTA, “İtaat Kavramının Gerekçeleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, c. 19, sy. 2 (2019), ss. 347-78, doi:10.30627/cuilah.633358.
- FACİONE Peter, “Critical Thinking What It Is and Why It Counts”, *Insight Assessment*, 2020, <https://www.coursehero.com/file/73310182/Facione-2020pdf/>.
- FACİONE Peter A, “Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assesment and Instruction. Executive Summary ‘The Delphi Report’”, American Philosophical Association, 1990, <https://philpapers.org/archive/faccta.pdf>.
- FERSAHOĞLU Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 3. bs., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.

- FISHER Alec, *Critical Thinking: An Introduction*, 2. bs., Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- GAZÂLÎ, *Düşünme Konuşma ve Söz Üzerine: El- Me'arifu'l-Akliyye*, çev. Ahmet Kâmil Cihan, 4. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- GEZGİN Ali Galip, “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (I)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 32 (2014), ss. 133-74.
- , “Kur’ân’da ‘Düşünme’ Anlamına Gelen Bazı Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme (II)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 33 (2014), ss. 7-43.
- GÜLLE Mahmut, Malik BEYLEROĞLU, *Eleştirel Düşünme ve Empati*, 1. bs., Ankara: Efil Yayınevi, 2017.
- GÜNDOĞDU Hakan, “Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar”, *Celal Bayar Üniversitesi S.B.E.*, c. 7, sy. 1 (2009), ss. 57-74.
- GÜRKAYNAK İpek, Füsun ÜSTEL, Sami GÜLGÖZ, “Eleştirel Düşünme”, İstanbul: Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, 2008, http://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2017/03/Ellestireldusunme_0.pdf.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- İBN KESÎR Ebü'l-Fidâ', *Büyük Kur'an Tefsiri*, 10 cilt, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- , *Büyük Kur'an Tefsiri*, 10 cilt, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- İBN MANZUR Cemalu'd-dîn Muhammed b. Mükerrim, *Lisanü'l-Arap*, 15 cilt, Beyrut: Dâru Sadr, 1311.
- ISFAHANÎ Ragıp EL-, *Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.

KARAKAYA Nejdet, “Kur’an’da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında-”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 5, sy. 1 (2016), ss. 171-88.

KARAMAN Hayreddin, “Fıkıh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (28.12.2020), /fikh.

———, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5 cilt, 4. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.

KARLIĞA Bekir, *Din ve Düşünce*, İstanbul: Mahya Yayınları, 2012.

KAYA Hülya, “Eleştirel Düşünmeye Eleştirel Bir Bakış”, *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, c. 18, sy. 1 (2014), ss. 47-51.

KAZANCI Osman, *Eğitimde Eleştirel Düşünme ve Öğretimi*, Ankara: Kazancı Hukuk Yayınları, 1989.

KESİR İbn, *Büyük Kur’an Tefsiri*, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, t.y.

KOÇ Ahmet, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (1999), ss. 73-80.

KURNAZ Ahmet, “Bilgiyi Edinme ve Kullanmada Kur’an’ın Eleştirel Düşünme Metodolojisi”, *Akademik Platform*, 2015, 149-57.

———, *Eleştirel Düşünme Öğretimi Etkinlikleri Planlama-Uygulama ve Değerlendirme*, 3. bs., Eğitim Kitabevi, 2019.

KURTUBÎ Muhammed bin Ahmed, *El-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an*, 20 cilt, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2015.

KUTLUER İlhan, “Düşünme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, c. 10, ss. 53-57.

———, “Düşünme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25.12.2020), /dusunme.

KÜÇÜKALP Kasım, Ahmet CEVİZCİ, *Batı Düşüncesi -Felsefi Temeller-*, 6. bs., İstanbul: İsam Yayınları, 2019.

MARZANO Robert J. v.dğr., “Dimensions of Thinking: A Framework for Curriculum and Instruction”, *Developing Minds: a Resource Book For*

- Teaching Thinking*, ed. Arthur L. Costa, Alexandria, Virginia: ASCD, 1991, s. 400.
- MÜFTÜOĞLU Mehmet, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Doğru Düşünme*, 1. bs., İstanbul, 2016.
- NORRİS Stephen P., “Synthesis of Research on Critical Thinking”, *Educational Leadership*, c. 42, sy. 8 (1985), ss. 40-45.
- NOSİCH Gerald M., *Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi*, çev. Birsal Aybek, 4. bs., Ankara: Anı Yayıncılık, 2018.
- OĞUZKAN Ferhan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.
- ONAT Hasan, “Din Alanında Eleştirel Yaklaşımın Önemi”, (27.07.2020), <http://www.hasanonat.net/index.php/51-din-alan-nda-elestirel-yaklas-m-n-oenemi>.
- ORUÇ Cemil, “Din Eğitiminin Hedefleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13, sy. 1 (2008), ss. 259-69.
- ÖNCÜL Remzi, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2000.
- PARLADIR Selahattin, “Din Eğitiminde Hedefler”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9 (1995), ss. 79-102.
- PARLATIR İsmail, Nevzat GÖZAYDIN, Hamza ZÜLFİKAR, “Türkçe Sözlük”, , 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1998, c. 1, s. .
- PAUL Richard, A.J.A BİNKER, Daniel WEİL, *Critical Thinking Handbook: K-3 A Guide for Remodelling Lesson Plans in Language Arts, Social Studies, & Science*, Foundation for Critical Thinking Sonoma State University, 1990.
- PAUL Richard, Linda ELDER, *Kritik Düşünce*, çev. Esra Aslan, Gamze Sart, 3., Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2016.
- PINARBAŞI Bekir, Fikri ÖZDEMİR, *11. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Ankara: SDR Dikey Yayıncılık, 2019.
- PLATON, *Menon*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1994.

- PRESSEISEN Barbara Z, “Thinking Skills: Meanings, Models and Materyals”, *Research For Better Schools*, 1984, 1-24.
- PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, “Türkçe Sözlük”, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004.
- RÂZÎ Fahrüddin ER-, *Tefsîr-i Kebîr- Mefâtîhu'l-Ğayb*, 23 cilt, çev. Suat Yıldırım v.dğr., İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013.
- İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013.
- REŞAT Özgören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (12.12.2020), <https://islamansiklopedisi.org.tr/zikir#1>.
- SAĞLAM İsmail, “İmam Hatip Liselerinde Yetiştirilmek İstenen İnsan Modeli”, 100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 2013, ss. 991-1002.
- SAVUT Harun, “Kur’an’ın Muhataplarına Yönelttiği Soruların Eleştirel Düşünme Becerilerinin Gelişimine Katkısı”, *Akademi Platform*, 2015, 178-87.
- SEFEROĞLU Süleyman Sadi, Cenk AKBIYIK, “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 30, sy. 30 (2006), ss. 193-200.
- SELÇUK Mualla, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000, ss. 207-25.
- , “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (1997), ss. 145-58.
- SÖYLEMEZ Yusuf, “İçerik Analizi: Eleştirel Düşünme”, *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 66 (2016), ss. 671-96.
- SUHAİL EL-HUDAWİ E.M. Muhammed, “An examination of the process of critical thinking from Islamic Point of View”, (28.07.2020), https://www.academia.edu/10698167/critical_thinking_from_islamic_point_of_view.
- SWARTZ Robert J., Sandra PARKS, *Infusing the Teaching of Critical and Creative Thinking into Content Instruction*, U.S.A: The Critical Thinking Co, 1994.

- ŞAHİNEL Semih, *Eleştirel Düşünme*, 2. bs., Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007.
- ŞENTÜRK Mustafa, *Kur'an'da Akıl*, 1. bs., İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004.
- TURGAY Nureddin, “Tefekkür”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, 8 cilt, İstanbul: Şâmil Yayınevi, 2000, c. 8, s. 395.
- “Türk Dil Kurumu | Sözlük”, (27.05.2020), <https://sozluk.gov.tr/>.
- ÜLKÜ Ekrem, “Sokrates”, *Düşün-ü-yorum*, 2019, <http://www.dusunuyorumdergisi.com/sokrates-2/>.
- ÜNAL Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 1. bs., İstanbul: Beyan Yayınları, 1986.
- VÂNÎ Mehmed b. Mustafa EL-, *Vankulu Lügati*, 2 cilt, ed. Mustafa Koç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- , *Vankulu Lügati*, 2 cilt, ed. Mustafa Koç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- VEHBÎ Konyalı Mehmed, *Hulâsat'ül Beyan Fî Tefsîr'il Kur'an*, 16 cilt, İstanbul: Üçdal Neşriyat, t.y.
- WILSON Diane Grimard, Edwin E. WAGNER, “The Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal as a Predictor of Performance in a Critical Thinking Course”, c. 41, sy. 4 (1981), ss. 1319-22.
- YANBAY Yakup Ömer, *İmanın Oluşumunda Metodik Şüphe*, (Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan, 2017.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “İstidlâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (27.02.2021), /istidlal.
- , “İstidlâl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (27.02.2021), /istidlal.
- , *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1983.
- YILDIRIM Ali, Hasan ŞİMŞEK, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 11. bs., Ankara: Seçkin, 2018.

YILMAZ Kerim, *Kur'an'da Şüphe Olgusu*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2016.

ZEMAHŞERÎ Cârullah Ebi'l-Kâsım Mahmûd b.'Umer, *Esasü'l-Belağâ*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütüb'ül-İlmiyye, 1998.